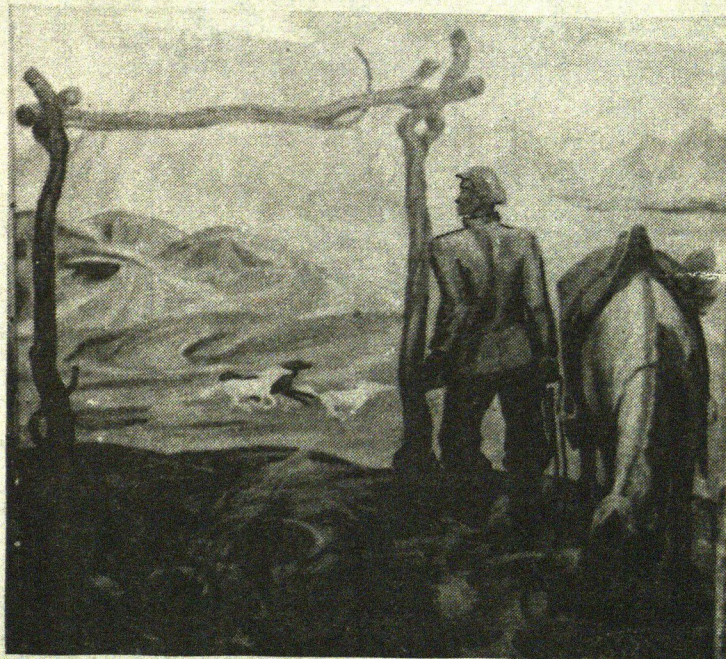

ISSN - 0130 - 531X

WAVY XIE MI

51 1982

Чечен
чогаал
сеткүүлү
51. 1982]

УАЛУ ХЕМ

Тыва АССР-ниң
Чогаалчылар
эвилели

1946
ЧЫЛДА
ҮНДЕЗИЛЭЭН

КЫЗЫЛ
•
ТЫВАНЫҢ
НОМ
ҮНДҮРЕР
ЧЕРИ

НОМЕРДЕ:

ССРЭ-ниң
60 чыл оюнга.

Литератураларның найыралы —
улустарның найыралы.

Д. Кугультинов, М. Кильчицаков,
В. Белкин, А. Немтушин, Д. Гулиа,
Р. Гамзатов, В. Сосюра, Р. Рож-
дественский.

Тоожулар, чечен чугаалар.

С. Сарыг-оол, С. Күжүгет, К. Ча-
мыян, Ш. Куулар.

Шүзүглелдер, шүлүктөр.

А. Даржай, М. Кенин-Лопсан, В. Се-
рен-оол, Н. Куулар, А. Үержаа,
А. Арапчор.

Кижилер болгаш чылдар.

К. Маспык-оол, О. Сувакпит, М. Ян-
чевешкий, А. Калзан.

Сылдысчыгаш.

М. Кенин-Лопсан, Э. Кечил-оол,
А. Шююн.

Сатира болгаш юмор.

В. Монгуш, П. Бровка.

Критика болгаш библиография.

З. Самдан, Ч. Куулар.

С(Тув)
У47

Редакция коллегиязы:

А. К. ҚАЛЗАН, Д. С. КУУЛАР, С. В. ҚОЗЛОВА, Ю. Ш. КЮНЗЕГЕШ
(харыысалгалыг редактор), О. Ө. СУВАКПИТ, С. С. СУРУҢ-ООЛ,
Г. И. ПРИНЦЕВА, М. А. ХАДАХАНЭ, А. А. ДАРЖАЙ (редактор).

0-7-3-3
0-7-3-4

121-170+03+M133

© Тыванын ном үндүрер чери, 1982.

ССРЭ-ниң 60 ЧЫЛ ОЮНГА

Литератураларның найыралы~ улустарның найыралы

Давид Кугультинов,

* * *

Одуругну эгелээштин
Ону бижип дооспаанымда,
Деңнелгени ырак черден
Демир-үжүүм эккелбээнде,
Шүлүктерим чүгленмээнде
Шүүлөңгизи бодум боор мен.

Шүлүүм бижээш, парлап каар мен,
Сүнезини менден чарлыр,
Чүрээм ону манап шаг боор...
Өөрүшкү, мунгаралды
Өөмге шүлүүм эккеп болур!—
Шүүлөңгим шүлүүм апаар.

* * *

Дужаал сөзү чаңгыланыр —
Тулчуушкунче шериг кирер.
Ынак мен деп сөстү дыннааш,
Ындынналдыр өөрүүр сен!..
Сөстү адаан аксым-дылым алдаржызын!
Сөстүг дылдыг кижиги боду йөрээттирзин!

Адаанныг сөс дайынчыны
Атакаже баштап кириер.
Ынакшаанга ындынныг сөс
Ыры болуп хуулуп чедер.
Сөстү чаяан кижиги чүрээ алдаржызын!
Сөске чүрээм катап-катап алгаттырзын!

* * *

Хөглүг салгын көжегени
Хөлбеш кылгаш, арлы берди.
Ынчалза-даа дүне када
Частып келген чечектерни,

Ырлап орар шиижөктерни,
Чаным орта эккеп каап-тыр...
Алдын хүннү база катап
Амыдырал чаяай берди.

Чаа хүн үндү! Кады ор бис!
Чаагай агаар, ак-көк кудай,
Саарылган суг уйгум артыын
Салгын соонче алгаш барды.

Эктим орта чүктээр кылдыр
Экини бе, багайны бе
Шаңнал кылдыр эккел чор сен?
Чаа хүн сеңээ ынак-тыр мен!

Хылдың кыры тургаш безин
Хыйланмайын уткуп чордум...
Пөкпес, ханмас угаанымга
Бөгүн чүнү немээр сен, хүн?

Михаил Кильчицаков

МООЛ ҚЫДЫРААШТАН

1. Гоби-биле ужурашканым

Парлар кежи чадып каан дег
Маңган сарыг дыралчактыг
Мурнуу Гоби элезинин
Буруладыр хонуптувус.

Ында-мында тарай үнген
Ыргак-дагыр тенниг чыраа
Акшый берген моол ирей
Азыг салы ышкаш болду.

Чайнаан хүннүн чырыы дээрге
Чанньык дүжүп, кызаш дээнзиг.

Кыдыг уш чок мындыг делгем
Кырым сынар көрбээним шын.

Терезиннер, элезиннер
Делгемнерден кый деп чыдар,
Дүңгүр ышкаш, кастыымда хан
Дүккүледир соктап келди.

Ховуларның чоргаар чуртун
Холум сунуп кужактаанзыг:
— Сайн байну, моол чер!— деп,
Чараш чуртка мөгейген мен.

2. Кырган арат

Делгем хову кыза берген
Демир ышкаш изиг турду,
Чиңге шеттер, ыракта хөл
Чиргилчиннеп көстүп чытты.

Сеткил-сагыш саарзыкталдыр
Чаңгыс күзел кыптып чорду:
Сериин сугже шымны бергеш,
Чакпа чайып эштип чорза.

Канчангаш-ла көөрүвүске
Көк суг дүшкен аъттыг арат
Хөлдүң мырыңай терениден
Караңнадыр халдып кел чор.

Кыр аъды даалыктаан эр
Кыйгы тавы черде-даа бол,
Чиргилчинче шымны дүжүп,
Чиде хонуп чоруп олур.

Ээн ховаа демги киж
Эзеринден дүжүп алды.
Машинавыс чанын орта
Маңнатпышаан чеде берди.

— Орук-суурга моорлап чоруур
Орус аалчы менди бе?— деп,
Кады чоруур өөрүмден
Каш сөс солчуп айтыра-дыр.

Дукпуртулаан машинаын
Дугуйлары аалчывысты
Чиктер дургаар, хову кежир
Чиик адак сөөртүп чор бе?

Ашак-биле амырлажып,
Аьдын-хөлүн тулдур мактааш,
Сеткилимниң ханызындан
Черге чедир мөгейген мен.

— Аьдым ам-даа доруун хевээр,
Ийи буду илдик чок — деп,
Ирей боду амырлажып,
Аяар топтут харылай-дыр.

Хээлиг маны хөөргезин
Таакпылажып менче сунду,
Даштын ногаан өңүн кайгап,
Кезек ону көрүп ордум.

Оруктарзыг сыгыгларлыг
Ооң арны хову чер дег
Хүнге доткаш, хүрерген,
Хүлер ышкаш чайнап орду.

«Аьт чок арат — кижиг эвес,
Арат чокта — хову чок» деп,
Шаг шааның үлегер сөзү
Сагыжымга кире дүштү.

Отка хову ижиккен дег
Оттуп келген. Үелерни
Аралаштыр холбаан ышкаш,
Аьттыг арат хөөрөп орду.

ХОСТАЛЫЫШҚЫН

Мунгаш хөө дээр боостаалаан дег
Хөме базып албыктыргаш,
Мунгаралдың соолаңнаажы
Хөңнүм өйүп, карартыпкан.

Айдың дээрнің адаан орта
Айыыл кээрин биле тура,
Коргар туржук,
Хосталыышкын
Айдызын ап тынгарылдым.

Оортан бээр мунгаралды,
Очаланны шыдап эрткеш,—
Өлүрү-даа, дирлири-даа
Өйлүг-шактыг —
Ону билгеш кортпастаан мен.

Хөрээм хозап, хөңнүм чыраан,
Көк дээр көргөш хүлүмзүрөп,
Аныяксаан дишпезе-даа,
Анаа шөлөөн чурттап чор мен.

* * *

А чуртталга черле эки-дир...
Анаа-ла шын бе бо?
Билир мен.
Билзимзежок:
«Чуртталга эки-дир»— деп,
Чугаалай бээр кижидир мен.

Көпөй чок чортулаар мен.
Көрбөстөп, дараңгайлай бээр.
Сындырза-даа:
«Чуртталга эки-дир»— деп,
Дорамчаны
Тоой-тоой,
Сымыранып, ишкирнир мен.

Эртен олча хайып үнерде
Чигзинигниң чүьгү

Эжтнм базар... Ынчалза-даа
Чикте көктен дүш-дүл чедир
Чуртталга эки-дир.

Чуртталга черле
Эки-дир —
Кут деп
Эрте-бурунгу аттыг оон
Чажыт өзээнден
Кудайга дээр
Чаагай-дыр...

Алитет Н е м т у ш и н

ХАПТААЛ, ӨЦНҮК

Тембенчиже хаптаал, өцнүк,
Балык ында холдап узар,
Дээрде булут адаанда даг
Мажаалай дег буурул чыдар.

Эрткен-барган үелерни,
Эртпээн-четпээн черлеримни,
Удумзурап бодап чыдар
Утказы хөй бодалдыг даг.

Одаг-биле хөөрежирге
Сүзүү чаңгыс эжим дег даг.
Олча хайып чорбас черим —
Чүрээм байыыр магалыг чер.

БАЛЫҚЧЫНЫҢ ЫРЫ

Ужук ышқаш чуга элден
Улуг хемем иттиниптим.
Четким орта чаягаар-ла
Чеже балык туттунмазыл.

Кажан-даа бол, келириңге
Кадыргы, бел хемем долу.
Кайызын-даа шилип аар сен.
Олчам дээрге овааланган,
Ону ырлаар сөзүм чегей!

Катанга хем чалгыглары
Харыжсыргай, томаараан дег.
Чүрээм долган дуссуг чалгыг
Оон артык дойлуп чору.

Чүге дизе, алдын балык
Ортун-карам эштиг чоруур.
Ах, авам болган улуг хемим,
Анай кара уруг эшти
Шүүреп экжээр четки кайдал,
Сүме жадып сөглээр сен бе?

Дмитрий Гулиа

ПАРТИЯВЫС

Бойдус күштүг, дагны безин
Божаңнадыр шимчедиштер.
Партиявыс оон-даа күштүг — херек болза,
Дагны бузуп, канчалдыр-даа тургузуп каар.

Бойдус ишчи — муң-муң чылда
Боолбас далай бүдүрүп каар.
Партиявыс оон-даа мерген — хөңнү четсе,
Барык чылда улуг далай кыла кааптар.

Дээрде хүнден бойдус дирлип,
Делгем шөлдер чечектелир.
Партиявыс оон-даа артык — кезээде-ле
Байгы чоннун чүректерин чылдып чоруур.

Өртемчейде хили-даа чок —
Ону кым-даа хемчээп четпес.
Өндүр партияга бистиң ынаавыс
Оон-даа артык — мырынай-ла кызыгаар чок.

Агаар, хүннүң тудужу дег,
Партия — чон чаңгыс эптиг.
Амыдырал хүн чок болза, турбазы дег,
Партия чокта — аас-кежиктиг чуртталга чок!

БИР КАТАП ЭРТЕН

— Шак бо дүне дүжүмде мен ыглап хондум.
Шаап келген шимээн дыңнааш, эжиим хаңдым.
Дайын катап болур дээн бе, оглукум?— деп,
Даңгаар эртен авам менден айтыра-дыр.
— Ховуларның эзирлерин коргудар дээн
Шалбааларда пагаларның алгызы-дыр.
Шак ол шимээн сени черле дүвүретпес —
Кортпа авай, сагыжыңны саймааратпа.

Назым Хикмет

МЭЭҢ ЧҮРЭЭМ МЫНДА ЭВЕС...

Чазыптыңар, доктор.
Чанаш ак хол-биле
Мээң чүрээм тышпас силер.
Чидиг кызылгыр хан —
Арыг ханым
Шиилээн хемче холушкаштын
Агып чыдыр.
Мээң чүрээм ырак черде
Солдат чыскаал аразында
Месилдежип, чөптүг шын дээш
Соп тур, соп тур.
Хире шаанче дээрнин көгү кыскалакта,
Даң хаяалап эгелей бээр санында-ла,
Грецияга бо каш чылдар дургузунда,
Даң хаяалап эгелей бээр санында-ла,
Мээң чүрээмни боолаар дээштин чоруптарлар.
Коргудуушкун, хинчектээшкин, дерзилелден
Хоругдааннар дембээрежип алгырышкан
Дүн санында-ла,
Дүн санында-ла
Чалы чүрээм
Чаш аалчы дег,
Бажың, авам, кадайымче ужугуптар.
Мени он чыл ажыр
Мээң түрөңги чонум манап келген.
Оларымга белек сунар ужурлуг мен.
О богда, канчаарыл ам?

Кадыг, шаараш демир өттүр
Кара-чаңгыс бар-ла чүвем:
Борбак кызыл яблогумну —
Бодум чүрээм сундум, доктор.
Мээң чүрээм мында эвес,
Мээң-биле кады эвес.
Ышкам, шыксыг жазанакта аарыг чыдыр мен,
Ыржым, дүмбей дүннү өттүр чүрээм кыштып,
Ырак дээрде сылдыс-биле сөглежип тур.
Кадыг шыңгыы чаңчаар силер:
«Кара-бажың. Хоран, кузум.
Таакпылаарын каар херек...»
Мээң чүрээм эмневидип болур деп бе,
Мээң чүрээм эмнеп ап-даа шыдаар деп бе?

Андрей Малышко

АЖЫЛЧЫН ОДУРУГ

Эрге-шөлээ чедип аар дээш
Одуруглай базыптарга,
Эргээ киирип, садып, хээлеп,
Ойгур шаап-даа шыдавас сен.

Ажылчыннар отряд шерин
Портсмутче диргелипсе —
Аштырбас дээн дошкун килен
Бодарай бээр, күштели бээр.

Шаажылалга, актыг шынга
Шак-ла ынчаар чүс чыл бурун
Коммунчулар баррикадага
Коргуш чокка туржуп турган.

Чээрби векти эгелээр дээш
«Аврорага» далайжылар
Черликтерни ширбилдир шаап,
Алыс өйже базым кылган.

Одуругга күштүг базым,
Оран эргээн өткүт ырлар
Революстун шуурганынга
Идегелдиг тиилелге ол!

ОГЛУМ — ДАЛАЙЖЫ

Оглум — далайжы, ооң караанда далайларнын
Оожум, шапкын, терен, сыыгы эге илден.
Кызыл туктуг Балтий далай Флодунга
Кыпкан оттуг атакага кацпаттынган.
Орай-чашта далайжы боор жүзеп чордум —
Ону бөгүн оглумдан ам көрүп тур мен.
Арны -- шөлээн, далай хээзи чуруттунган,
Ада-чуртун кымга-даа бол, базындырбас.
Тайбынывыс камгалашкан оглум сенээ
Таанда канчаш чоргаарлаңыр эрге чок мен?
Аас-кежиктиг совет не ажы-төлү,
Ак-көк далай идегелдиг хайгыылчызы —
Күчүлүүвүс, алдарлымывыс далайжыларны
Күзелимниң ханызындан ырлап тур мен!

Роберт Рождественский

* * *

Шупту чүве
ынакшылдан эгелээр деп
Чугаа бар-дыр:
«Эгезинде
сөстөр турган...»
Эрим хайнып, бадыткаайн:
Шупту чүве
ынакшылдан эгелевейн!
Ажыл,
херел,
бодал,
черле
А оон ужуун тывар чүве!
Шуткаан демир,
Шугул уруг,
Чаштын караа,
Салбак өңү —
Шупту чүве
ынакшылдан эгелээр-дир.
Ынакшылдан!

Ылап черле билирим шын.

Хайлыг чүве,

Харын мырай

кижи көөр хөөн

чогу безип —

Ынакшылдың

эргим,

мөңгө

дунмазы аан.

Дары болгаш

арага-даа,

Таваар күзел,

коргуушкун-даа

Ынакшылдан эгелээри —

Ылап шын-дыр.

Халап айыыл,

сарынналга,

маадыр чорук —

Харын оон-на

эгелээр-дир.

Час сээ:

«Чурттап чор...» дээр.

Шак оон

кээп-ле

чайганыр сен.

Хөндүрлүп кээп,

Хөлзей бээр сен.

Шупту чүве

Чугаа-даа чок

ынакшылдан эгелээн ол.

Тоожулар, чечен чугаалар

Степан Сарыг-оол

АЛДАН ДУРГУН

(Романдан эгелер)

Шевермаа чеде берген

Ол дүне черле шору кылын хар-даа чаапкан, а Шевермаа сөөлгү үеде каш-каш хонук иштинде уйгу-чыдын чоктанып, арай-ла дүлгээзинниг сагыш-аарыг апарганын ол-ла нояннар, дүжүметтер куруяктарыңга чөп-биле хөөредир чугаалап, ишти-хөңнүн сөглөгилеп турган аайы-биле шагда-ла өөңгө чыткан бир донга кыдат кара-арагазындан элээн дашка орту хирени ижипкеш чыдып алгаш, шору удааш, өрте-даа туруп келген. Хөйнү бодап олурда, Базыр үгер-даа агайы Мандаңмааның хууда соодалы кызыжак Кууртажык маңнап келгеш:

— Агай чаавай Мандаңмаа силерни маңаа келе тырткаш барыйт дидир — деп, арай чажыт-даа чүве ышкаш сымраны араак чалаан.

— Ол чоору ол дээр сен? Ажынып уурлаан бе? Амыраан-өөрөөн бе? Сээң-биле бис ийи бо эгэече ээрең-сээдең эшпилерниң аажызын эндээр эвес бис. Арын-шырайы бүргег-дир бе? Аяс-тыр бе? — деп, Шевермаа Кууртажыктан удур айтырган.

— Анаа-анаа. Аяс-ла олур, угбам. Харын ооң хөөрежир өске-даа дүжүметтер кадайлары ында келгилээн чиңейндир каттыржып орбадылар бе? — деп, кыс харыылаан.

— Че, ынчаарга экизи ол. Иелээ чеде берээли. Мен арай чай-даа чок, чүнү-даа канчаар аайын тыппайң хей-ле мунчулбушаан-на болгай мен, хөөкүйүм.

Шевермаа кирип келирге, шынап-ла дүжүметтер куруяктары дөрт-беш-даа бар болгулаан.

— Че, кандыг хондун моң, күжүрүм? Эки удудун бе? Мен бо өөрүмгө сээң сагыш аарыңны чугаалап олурдум!— деп, Базыр ноян агайы Мандаңмаа саалады каапкан.

— Кандыг-кундуг дээр чүзү боор силер, угбаларым, дуң-маларым. Бо дүне шору кылын хар-даа чаапты, а шынап доо ол долгай дылдыг, доора карактыг танчааты кыдадывыстың сүмези-биле бир пак кара-арага ижипкеш, шору оожургап, дошпулуурлап ырлагылааш, шору удудум-даа ышкаш, уруг-лар, ойт — дигилээн.

— Ой шынап-ла, шын кылган-дыр сен, Шевер — деп, бир агай чөпсүнгөн.

— Че, чүнү-чүнү ырлагыладың моң?— деп, бир аныяк херээжен сонуургаан.

— Чүнү ырлавас дээр силер. Бо шагның кудай-дээринин-даа кончуун көрбөс силер бе!

Күскү дээри чаар-чагбас,
Хүниң хуулуп шырай солуур.
Хүндү дужаал турар-турбас,
Хүрүмнүүнден хадый-даа бээр.

Часкы дээри чаар, чагбас,
Салгын келгеш булуг сүрөр,
Чаңгы дужаал турар-турбас,
Чавана дег када-даа бээр.

— Аа богда! Мындыг кончуг тывызык угбавыс-ла болгай! Бо ырывыс ам бир янзы чаартына берип-тир! Мен демги эргизи-биле бүдүү иштимде сээң-биле кады салыптар частым — деп, хөглүг кожанчы Хөлчүнмей бажын туттунуп алгырган.

— Че, тодаргай-дыр. Демги дужаал деп сөстүң орнунга ындавирекей дээр ышкажыгай...

— Ой дадай, чүдээн! Бо Хөлчүнмей-ле дөрт адааш, ана чыттыр-ла шаап тургаш ырлаар ийик!

— Хаа-ха-ха, хии-хи-хи!— деп чир-шон дүшкеннер.

— Че, оон ыңай чү-чү деп ырлап хондун угбам, Шевер?— деп, Кууртажык шай кутпушаан, ол-ла хөглүг чугаага кир-жиксеп айтырган.

— Че-че, ыңай! Шаг-төре мындыг турда, сагыш-сеткилге чү-чү кирбес дээр сен, кызым! Мен дег чүрек аарыг куруяктарның куйга бажы адыңнаар, кулаанга ыр-шоор, ыы-сыы дыңналыр чүве-дир ийин!

Амырактың ажыын ажыыр
Ажык даңза таакпы болза!
Уруг эштиң уржуун ажыыр
Улуг даңза таакпы болза!

— даа дигилээр-ле-дир мен — дээш, Севермаа улуг тынгылааш, холун чаңгып, туттунгаш ыт чок, далымзырап олурган...

— Че, ам оон көвей-багай айтырыг салбаңар. Кижиге болганга ыттап-даа болбас! Бо кончуг улустар аразында мырай бичии аныяанда эң-не баштай ынакшаан кижиге кире берген деп сураг бар чүве-дир ийин. Ол шын бе, меге бе? Ону барып ылавылап көрүксеп турар кижиге-дир. Чүгле менээ чажыт чугаалаан кижиге, аажок чажыт чугаа-дыр! Аксыдылыңар тыртыңар, өглер-ээлери!— деп, Мандаңмаа кончуг шынгысы сымыраны аарак угудуп, өөрүңгө чажыдын ажыткап. Оон ыңай Севермаага чугаалаан:— Сээң арга-сүмөнни-даа, дилээңни-даа бистин кижиге: ноянга сөглөдим дедаан!

Шупту херээженнер ыт чок кынны бергилээн:

— Ой, хөөкүй эжимни! Сээң черле сагыжың дөзөр эвес эриг баарлыгың! Оон! Чүнү чарлык болду ойт!?— деп, Севермаа Мандаңмааны халып барып куспактаар чыгыгы бүгү боду кыптыгып айтырган.

— Чүү дээр боор... «А Севермаа барып көргөй-ле. Оон коргар, торлур чүвези бар эвес! Бо дүжүметтер ону танывас эвес. Барзың! А сенден эгелээш, бо-ла нояннар, дүжүметтер куруяктары ынаар барган херээңер чүл? Херекчок чүве кылбаңар!?»— деп, бо-ла! Мен сени жел дээн ужурум-даа ол — деп, Мандаңмаа чарлаан.

— Ах, угаанныгбайымны! Бо-ла агайлар шупту мындыг болза! Мен сенээ сөглөдим чоп: «Сээң нояның сенден карыштыр чүнү-даа сөглөвөс!»— деп аан, Мандаң!— дээш, Севермаа тура халып барып, Мандаңмааның бажын чыттааш. ийи чаагыңче элий-селий ошкап-ошкап салган:— Бо-дур көрдүңөр бе, кыстарым! Агай деп чүве ол боор... Хей чүве! «Эшти кижиге төреге киришпес, өшкү бажы дойга киришпес!»— деп чүл ол? Авазы чок болза эрни хаан-бег кылдыр кым төрүп каан? Дамырактар чок болза, далай-даа кайын келир. Мен-даа дыка-ла амырадым, хөөкүй ынаам, Мандаңым! Бо дүне ноян ашааңның көзүр ээгизи жөндүрүлгүже, хөгжең өкпези сызылгыже дынзыг куспактааш, улай-улай ошкап-ошкап, удугу же салбас сен!

— Ой-ой! Магалың аа!— деп, агай алгырган.

— Аай, ха-ха-ха! хи-хи-хи!-- деп, шупту кыптыгып каттырышканнар.

— Каткы-даа эвес, дунмаларым! Думчукка тулганда бызаа сугжу. Кончуг сорумакай кадын болза хаанның дүжүлгезин халаар, чуртун баштаар, күрүне херээн тудар. Тоолдарда кандыг кадыннаар, кандыг даңгына кыстар чогул! Мыя бетии кыдыы «Чечен кызывыс» кандыг ийик? Хаанның бодун бүзүредир чугаалашкаш, оон тажызынга куруяк бош баргаш, ону ол ашкаш, хааның аг-шеринин баштап, ары-чаазын басчып, оюн оя, чигин чире чурттап бээр ийик! Силер база олурбаңар, кыстар! Магалыг-ла эки шай-дыр! Суксунум ханды. Мен-даа чоруптайн!-- дээш, Шевермаа үне берген...

Шевермаа Чыргакы-Аксында

Шевермаа шыырак-даа кеттинген. Челиспишаан келгеш, өжөгээр кол-кол дүжүметтер өргээзиниң баглаажынга кээп дүшкен. Өргээге кирип кээрге, чаа-ла хөөрежип, каттыржып олурган дөрт-беш дүжүметтер ыт-шимээни чидип, ыржым кыннып, дөгере олче көрнү бергилээн. А Шевермаа ынаар үлгүүр баарынче бир баскаш, бичии пөрүк кызыжактар өтгүнү оң уштуу-биле думчуун мырай карак адаанга чедир дуглааш, солагай холу-биле курун суйбаны берген. Ол хиреде ийи караа барык-ла хүлүмзүргей бүгү олурганнарның шуптузунуң час арыннарын эргий көргүлээн.

Эң үстүндө олурган аскак Шиниң ол шырайга дөстүм-мейн:

— Ой, хөдел! Ол аалчыны өрү чаладан!-- дээш, бодуңи холу-биле өгнүң орун талазынче имнеп чалаан.

— Чок, ажырбас аңар! Мен олурбас мен. Аалчы-даа эвестир мен. Аалчы кижжи аьдында дергилиг, холунда хаптыг, савалыг-ла болгай...

— Ол-даа ыяк сөгледи эвеспе, мындаагылар -- деп, Бызыя хүндү шала чазай олуруп, өске дүжүметтерже көрүп харыылаан.

— Увоо!? Ынчаарга-ла чугаа өске апаар. Чогум кайыын, чүге келген силер? Адыңар кымыл? Кымга херектиг силер!-- деп, Шиниң чаңгы ам сөс кактырбас дээш шынгыы үн-биле хереп келген.

— Чаа, бо болза бистиң бээзи кожуун төвү Чадаана чурттуг, бо-ла бистиң кожуун дүжүметтерниң эки, нарын идик-хевин быжып, даараар терггий уран эргектиг Шевер-

маа дээрзи бо-ла болгай!— деп, Бызыя хүндү дыка мактан-мышаан, Шиниңге харыылааш айтырган.— Че, чүге кактын, Шевер? Бо улуг ноян дүжүметтер чүве айтырарга олура дүжүп, оожум харыылаар чүве боор. Ону билбес кижиге сен эвес сен ааи...

— Ийе! Эпке хажагай болу бээди — деп, ол-ла черинге ийи буду бүрүн эдек иштинде сөгөдей олура дүжүп, он адыжын солагай адыш кырынга иштештир салып:— Херекке киришпес «херээжок» деп чүвениң мугулайы ол-дур ийин. Маңаа кирип келгеш, сүрээдээнимден чүс сөөгүм кандайып, дылым ээлбес апаадым. Өшээнер, хайыраатылар! Келген херээм безин өөдежок. Та, ол канчаарым ол ийик. Бо-ла Даалар, нояннар агайлары-биле хөөрешкеш: «Ойт, агайлар, кадыннар! Бо Чыргакы-Аксында чүгле бүгү Хемчик унну эвес, бүгү Танды-Тывазында чон дойлуп, дүүрөп турда, бис херээжоктар оларны барып көрзүвүссө кандыг чүвөл? Хем келдее бээр эвес, чон чолдая бээр эвес! Мында кайын келбээн, кандыг дүжүмет чогул? А ол туттурган-кактырган «дургуннар» деп улузу-даа кандыг амытаннар чүвөл? А сен бир улуг агай кижиге-дир сен... Ашаан Базыр Үгер-Даадан айтыр, диле, чалын! Мен бо Шевер утгам диледи» деп сөглө дидим. Ам чүү боор ийик. Күжүр Мандаңмаа ашаандан барып айтырган-дыр...

— Шыят, оон?

— Үгер-Даа чүзү боор. Улуг кижилер черле ырак көөр! «Че, ол Шевермааның сонuurгаа аайлыг эвес. Барып көрүп-ле алгай. А бо дүжүметтер куруяктары калчаараваңар, өг-лөр ээлери!»— дээн бо-ла-дыр, хайыраатыларым. Мени ол-боже элерттип көргүзөр арбан-дөрбөн, дарга-бошка даамылдан берип көрүнер. Мону айлыксаар дээш бараалгап кирип келген сээден-дир мен!— дээш мөгөйгөн.

— О-о! А-а!— дээш бажын-даа чаяры бар.

— Берге-дир оо...

— Шынап дидим-дир...

Ам ол дүжүметтер көрүп олуарга, Шевермааның кеттингени, чажында салбаа, бажында бөргү, он салааның дөртүндө билзек-чүстүктөрдөн эгелээш, ийи идиинге чедир сыра бажында дийн, сын кырында пар-арзыланга-даа дөмейлээр чүве тывылбас. А сөс сөглөп, ол дүжүметтерже чайыннандыр көрүп олурда, ыңдыг-лаи боду бодарап келген дариги, даңгынаны көргөн дүжүмет-даа ында қымыл?!.

— А бо дургуннар аразында көргенин, таныырын, төрөл-

дерин бар бе?— деп, Шиниң ам шуут чазының кирижи көңгүс шыгый берген, айтырып олурган.

— Бо Чадаанадан бээр хап олура, ону бодум шүгдүнүп, айтыртындым. Чок, төрелим черле чок. А дамчыыр чугаа — далай чалгы, бо-ла чон аразында адап турар кижилерде көргөн, дыңнааным ат хөй ышкаш. Ам көргөш бүзүрээр мен ыйнаан. Мегелевес мен. Бо Хемчикте көрбээним кижини ховар деп болгу дег мен аңар! «Чурту чаңгыс болганда, судуру чаңгыс» дижир, сагыжым-даа ындыг чадавас... көөр апаар...

Ам чүзү боор! Барып-барып Даа нояндан чөпшээрелдик кадын бодунуун чедип алганда... эдерттип берген кижизин безин ёзуургак, хоолургак-даа эвес, харын-даа чөпшүл, бөдүүн арат арбан даргазы ашак бооп-тур ийин оң. Ооң-биле Швермаа дораан-на эп-хол апарган.

— Көрдүн бе, акым-дарга, бо дүжүметтер ол херектээн-нер-биле чугаа-соот кылбаңар!— деп силерниң-биле мени катый тудуп сөгледи эвеспе! А бис чүнү чугаалажып соодажыр бис? Биске ооң херээ чүл? Шынында «кижи чугаалажып таныжар, мал киштежи таныжар» дижир болгай. А олар-биле бис таныжар дээн эвес бис, ой? Оларны бис таныырындан артык таныыр бис. Чеже, каш чыл иштинде «оор, дургун, херектен-ялатан!» дидиртип, диригге кежин сойдуруп, ханын төктүрүп, харын-даа чамдык эргетеннери: жыры, чодазын сыктырып, караан дештирип келди! Оон ден-дээш, чеже оол амы-тын-биле шииттирип баады! Бис ону көрбөөн, танывас бис бе? Мен сээң өөндө куруяң, азы уруун дег өг ээзи кижини чугаалап чор мен. Сен бичин-даа болза, дарга дужаалдыг, назыныңар-даа менден улуг-дур силер! Мээң чугаам шын-дыр бе?

— Аа чүү дээр ону, уруум! Мен силерни дыңнаан, харын ийи-чаңгыс көргөн-даа мен. А мындыг чүвени мынчаар ханы билип чорууруңарны ам бөгүн аксыңардан бодум ийи кулаам-биле дыңнап, магадап ханмайн, чүрээм ажыңайнып чор мен, уруум! Мени «эр», «дарга», «ага» дээр чүү боор. Пат-ла кортук, дөгөй шапты-дыр мен. Силерниң чаңгыс шимеш-эргэңер шаа-даа четпес хире-дир мен.

— Че, агам. Ам ийи чүрээвис билчи бээди. «Чугаалажып таныжар!» деп чүве ол. Силерниң миннип чугаалааныңар ышкаш «кортук» «дөгөй» чоруур орнунга, бо өглерде демир-десте кызыл тынын кыстырып алган кайгалдар дег өлүмгө удур ырлап чыткаш өлгени дээр...

— Ол-ла чөп... Мен бо улусту көрүп, хөйнү бодап, угаан кирип чор мен.

Эки-биле эдержирге,
Хүн херелдиг!
Бак-биле эдержирге,
Чылан хоралыг!

— Ол-ла! Хөлчөк-ла эки чугааладыңар.

— «Таалай тоолайдан чүгүрүк, даңгырак доңгурактан чидиг!» Эш-өөр, ажы-төлгө эки сеткилин сөглөп чоруур. Бо чугаавыс маңаа ара үскөш соонда үргүлчүлээли. Ам бо «херектээннер» өглеринде бир өгдө чеже кижиге барыл? А оларнын чашында «кадарып» олулар кижилери үнгөн-киргенни хоругдаар бе? Сөс-домак бажы илер... шивишкиннер бар бе?

— Баар-бар! Чугаажок долу! Кончуг оптуг «дылдар», «кулактары» бар. Ынчангаш шоолуг-ла кижиге кирибес. А «киригер» болза оон бир-ле чүвө илип, сөс, харылзаа илип алыр ис чоожайы дилээр-тывар дээш чышке каап, күткүүрү ол...

— Көрдүң бе? Менээ эки билиг дүлгүүрүн бердинер, акым. Оон башка мен сугга халып, сөс оскунуп соомга чытчы ыт, артык «дыл» сөөртүп ап болур турдум.

— Ол-ла. Кичээнгени кижээ херек...

— А бисти кирер дээн өөвүскө кирибейн үндүр итсе канчаар бис?

— Ол ажырбас. Бо өглер-биле харылзаа тутар үш кижиге бар. Бирээзи мен. Ынчангаш мени орук баштаткан.

— Ой, экем бол, хөөкүйүм!— деп, Шевер баштыңчы даргазын куспактаптар часкан.— Че, ам доо ындыкы өгдөн эгелеп, үш-дөрт өглерге киргеш, эргилдир көргүлээш, эртип келиили. Силер оларны көргөн-билер болганда, солун эвес, а мен-не доктааза, бичии доктаап, көрүксээн чүвемни ылавылап чораай-ла мен. Ындыг-мындыг айтырыг салза, харылаза мен, ыттаваза мен ыттавайн чорууйн чүвө, акым.

— Ол-ла, мен чорумда чүдөн-даа сезинме, тураң-на билзин.

Шак ынчаар дөрт өгнү эрткен. Баштыңчы дарга Шевермааның соондан эдерип чоруур ийикпе азы өггө киргеш, эжикке манап турар. А Шевермаа кижиге бүрүзүнүң холбудунда демирин ийикпе, беш-алды кижини кожа дискен саактың кошкак-дынзыын шуут ээгип көөрдөн туржук, салаазын суп шенеп көрбүшөөн, ол кижилерниң арны-бажын, идик-хевин ылавылап көрүп эртер болгулаан. Ол каас-көя,

харын-даа кончуг чараш, элдепейлиг дидим херээженни, ол кинданнарны «карактаан» даамылдар-даа, ылацгыя херектээннерге эц-не хеп-хенертен таварышкан «уйгу-дүш», «бурган-чаяан», «албыс-диирец» таварыы ышкаш магадап, кым-даа аксын ажып «ах» дээр чай чок болганы-даа чугаа чок.

Адак соонда Шевермаа бо херектээннер аразында сураа кончуг дыңналып турар Дажыма чаңгы деп кижн кайы өгдө чыдып турарыл, акый деп даргазындан айтырган.

— О-о, ол-даа бир берге эрнин бирээзи болгаяан, дун-мам! Билбези-даа чок, чугаакыр-даа. Тоор-херексээр чүвө чок. Омак-сергек-даа. Ам дораан баар бис, бо мурнувуста бо!— дээш шала озалааш, даштында боолуг таңныылдыг өгжө айыткан.

— Че, аңаа бараалам, дарга!

Ол өггө кире бээрге, шынап-ла байдал элээн өске, Шевермаа уштуу-биле караанга чедир арнын дуглап алган боду Дажыма, Араажы, Белек оларнын арыннары дораан таңып кааш, чүрээ серт кыннып, өске өглөргө киргени дег, дидим эвес, арай ояктап, оларны канчаар демирлеп, саактаанын млавылап көрүп турган. Ол аразында Дажыма арбан даргазынче кочулай аарак:

— Орус-бырат, кыдат ийикпе та моол, тыва-даа эмчи эккел дээн болгай бис. А бо чүү мындыг кумнун куу албызы, сайнын сарыг албызы дег элдепейлиг хам эккелдин, оол?— дээш, чанында өөрүн Шевермааже имнеп, карак баспышаан, шаагайындыр хөөрээн.

— А-дыр, а-дыр, оолдар! Хам-чааран, лама-эмчи-даа эвес, аңаа-ла бичии караң-көрнүр төлгөчи кадай-дыр мен. Хамнар орнунга ырлаза ырлап болур арай сээдең аарыг мен. Мени чектеп кочулавайн өшээнер. Мында актыг-кара-лыг черге улуг, аар хай-бачыт, яла-херекке онаашкан кижилер бар!— деп хөй хоп-чип, чугаа-соот дыңнааш, ийи караам-биле көрүп бүзүрээйн дээш бо Бээзи, Даа нояннарга тейлеп сөгүрүп чорааш, чөпшээрел алгаш келдим. Шын адым — Чындырмаа, чевен адым — Шевермаа дээр. Че-че, тоолдай бээдим ай!— дээш ийи-холдап арнын, карактарын дугланган.

— Чок-чок, Чындыр! Силерни шоодуп эвес, бо Медээчи деп арбан даргазынга баштактаныр чаңым ындыг. Бис бо-ла «херектээн» диртир эзирлер шупту-ла бөгүн болза орай, даарта болза эрте чиң кыдат-манчы хаанга барып кара баштарывыс сунуп бараалган, аъттаныр улус-тур бис. А бо

«чаагай» орукка чоруурда, эмнензе чогуур балыг-бышкын хөй деп турар кижилер-ле болгай бис...

— А силер, Чындырмаа, бо бис дег туттурган херектээн-нер көрбээн силер бе? Ол Чадаанада ховар чүве бе?— деп, Араажы айтырган.

— Оо, тенээни, дудмам! Чадаана дээрге Чадаана-ла болгай. Аңаа уя тудуп төрөөн айлаң-куш безин езулуг чараш эрге-чассыг уян ырып ырлавас, даады човууртаан кижилер өттүнер, оон дендээрге ыглаан-сыктаан кадайлар өтүнүп эдер апарган болдур ийин. Мен ону шагдан бээр дыңнап келдим. А бо Чыргакы дээрге оон бир өске боор дээш сонуургадым — деп, Шевермаа ам ол бектиг кижилерни чоогундап ылавылап көрбүшaan харыылаан.

— А сен «караң-көрнүр кижини мен» дидин. А дүжүн-дүлүн кандыг-дыр. Хемчик унунда онза солун чүнү көрдүн?— деп, Дажыма айтырган.

— Ага, шынап-шынап! Бурунгу дүне «Челер-Бора» деп аът мунган Биче Дариги шуут-ла богаалыг бора хартыга апарган дээрде булуттар аразындан ужудуп бады кээп, менээ хөөрөөн чүве: «Сенден сүмө айтырар дээш келдим, ыраажы угбам, авам чорутту. Бо Чыргакы-Аксының өглер дүндүүн дээскиндир. кылайтып көрейин бе?— деп мындыг. «Ээ, хоржок! Бора аьдың «Адаа-ыдыы» арыг Дээр кунну-дур. Бодуң ам-даа чаш, чогуур чүг чүгленмээн: согун чүглээр четпээн-дир. Ол Чыргакыдан кара ыш бурулап, хан-чин, сек-севизин үнүп, кускун-сааскан чыгып турар бужар! Ынаар барба, адың, бодуң бужартай бээр сен. Хартыгажык, дедир чан! Аваңга-даа сөгле!»— дидим.

— Уваа! Шынап-ла эки дүш-түр! Көргениң шын-дыр, чөп сүмелээн-дир силер — деп, Дажыма өөрүп харыылаан...

— Чаа, ырак оранче кара орук чоруур улус мындыг бурун Хемчик уруу ие кижини көрүп алырга, магалыг эки-дир. Арткан-калган шупту иелерге, ажы-төлге амыр-менди! — дээш, Араажы демирлиг холдары-биле саакта буттар алдындан даңзазын уштуп эккелген. Ону көрүп кааш, Шевермаа хөлчок серт кынган.

— Ох, халагайым! Уттуптум бе? Чок, каяа уттур ийик мен. Силер-биле даңза солчуп, таакпылажыр чайым-даа чок бачым. Мындыг ырыны ырлап чоруур силер!— дээш, хөлчок оожум, уян үн-биле:

Божаланып төнө берзе,
Богда саңын тыртпас-даа мен,

Болчаан шагда болбайн барза,
Бодум ынаам болзун дээр сен

Хевектелип төнө берзе,
Кегээн сацын тыртпас-даа мен
Келир шагжа келбейн барза,
Хеймер ынаам дивечер-даа...

— Ма, бо ийи чугаакыр оол! Шултунарга белээм болзун! Үлежип тырттар силер — дээш хойнундан хөлчок чараш ийи таакпы хаптарын Дажыма биле Араажының демирлиг холдарынга аппарып тутсугулап берген.

Олары дораан-на хаптарны ийи-холдап өрү көдүргүлээш, думчуктарынга тудуп, чыттап, Шевермааже мөгөө бергилээн... Ол аразында Шевермаа база шыдашпайн үнө халааш, даштын кээп өгнүң ханазынга бажын үзүп алгаш ызын туттунуп турда, демги арбан даргазы база карааның чажын туттунуп турган. А хана өттүр дыннаарга өгдө:

— Каям, оол, мен база чыттап алыин! Ол хавың беривит — дижип, шупту долгандыр дилежип олургулаан.

А бирээзи:

— Мында кандыг аай айдызал, артыжал чок дээр сен!

— Бо чап-чаа даараан торгу хапты орту киир уруп каан дүңзеден артык ол Чындырмааның бүгү-ле хөрээниң кыссыы хаайга хап келир-дир...

— Чүгле кыссыы эвес, ооң хойнунга чораан оттуг эъдиниң чылыы-изии кижиниң сагыш-сеткилин, өкпө-чүрээн черле кижини чайгаар-ла чылыдып келир деңер даан!..

Оон ыңай өглерже дөгере киргелек чорда, ол эдертип чорааны арбан даргазы Медээчиге бир кижини кээп бир-ле чүвө чажыт сымырангаш барган.

— Ол чү кижинил? Чүнү сымыранды? — деп, Шевер оожум айтырган.

— Дөө ол арбан өргээзинден: «Херектээннерже ам кымны-даа киирип болбас! Соксадыр! Бо кодан девискээрге улусту шуптузун ырадып чорудар! Херектээннерни даарта даң бажында аъткарып чорудар» — дээн-дир.

— Че, мен харын-даа кээп четтигипкен-дир мен. Көрүп алдым аа?..

— Ол чүү дээрин ол, дуңмакым! Сен дег мындыг хөй өг кезиир эки ужуражылга черле болбаан. Мен пат-ла магадап ханмас-тыр мен! Чоп кончуг күштүг, буянныг кижини силер. Кажан-даа утпас мен. Маңаа кайы ырактан аъттыг-чадаг; ажы-төлдүг ада-ие, алган кадайы дээш кымнар чаннып-

чалбарып, ыглажып-сыктажып келбээн дээр сен? Чок-чок! Чүгле карак чажы!.. Ам-даа бо чоок-кавы аалдар, өглерде, харын дөө арыг-дашта одагланган манап турарлар долу!— деп, Медээчи Чындырмаага тейлээр чыгы ээрлип хөөрээн...

— Че, мен бо-болаага бир черге хонуп алгаш, эртен боларны аъткарарын база ырактан-даа болза көрүксей-дир мен. Сен маңа киржип аъткаржыр боор сен. Мени оон-моон ойлады берзе... «Эй анаа дегбенер! Дөө ноян-таңма черинден чөпшээрелдиг кижидир!— деп, менээ дузалажыр сен, акым, Медээчи!»— дээш, Шевермаа анаа кончуг эп-биле мөгөш кыннып, чаңнай аарак, карак баскан.

— Чугаа турбас! Бо улуг-улуг дүжүмөттөр эвес болза өскезин мен шыдай-дыр!..

Шевермаа ол дүн, хүн иштинде Шеми, Чыргакы өрү-куду, ол-ла Хорум-Даг долгандыр база чоок-кавы Хемчик кыдыы аалдарны кезилдир халдып тургаш, алданнарның ха-дуңма, ада-иези хөй кижилерге ужуражып, хамык-ла көргөн, дыңнаанын чарлап, тарадып каапкан...

— Че-че, дыка хөөредип, мегелевейн-даа чугаалап көрөм! Кол чүве: чеже кижидир бар-дыр? Өлүр хире бергедээн кижидир бар бе?

— Мээң чижеглеп санап алганым сезен ажыг. Ооң иштинде дыка быжыглап демирлеп, саактаваан... анаа-ла хүлүглүг бир өгдө кадарып турар чээрби шаа кижидир бар-дыр. Өлүр хире кижидир-даа көрбөдүм, чоп өлүр чүвөл?

— Аа богда! Көрдүнөр бе? Хөй нуруузу аараан-аржаан, эът-эрээге шыдашпайн өлүр четкен! Хүнүн манап чыдарлар дижир-ле болгайлар!— деп алгырышкан.

— Чок-чок! Дамчыыр чугаа-соотта чүү-чүү чок дээр силер. Анаа бүрүн бүзүрөп болбас! Ынчангаш мен бодум караам-биле көрүп, бүзүрөп чордум — деп, Шевер хөйну оожуктуруп чораан.

— Че чүл? Ынча кижини шуптузун чорудар ирги бе?!

— Оозу орта билдинмес. Мен харын эртен аъткарарда ону билип алыксап чор мен. А силер-даа ону билип алырын оралдажыңар, оода дөө ырак дөлеминден харап, моон үнгөн эът бажын-даа санап алырга, чүвениң байдалы илден апаар-ла болгай...

Шак ынчалдыр Шевермаага чөпшээрэжиң каттыжар кайгал эрлер хөй... ында-мында бөлүглежиң, сүмележиң бойлуп хонганнар.

ИСТЕЛГЕ

Тоожу

Бирги эгс. ДУВҮРЭЭЗИННИГ МЕДЭЭ

Эрткен дүне кудуушкуннуг суггур чаъс чаггаш, даң адар чоокта соксаан. Даң бажында шынаадан үнгөн туман даглар баштарынче чоорту көдүрлүп үнгөш, ам чингир көк дээрде ында-мында аразы шала ыраак апарган, опагар ак хөвөңнөр дег астына бергилээн турганнар. Дүнеки чаашкынга чуңуп каапкан оът-сиген, соңга дужунда тарып каан чечектер болгаш чодураалар чеди айның нзиг хүнүнүң херелинге таалап турганзыг, соңга өтүр көстүп турганнар.

Милицияның улуг лейтенантызы Самбуу Байырович ол хүн харысалгалыг дежурный. Дежурныйлаашкынны ол эртенгиниң сес шакта капитан Василий Петрович Сорокин-ден хүлээп алган.

— Эрткен хонук иштинде районда кем-херек үүлгедиглери болбаан — деп, Василий Петрович дыңнаткан.

— Кем-херек үүлгедиглери болбаан болганда эки-ле-дир, а ынчаарга хоругдал өрээлдеринде улустарга кижинемешпээн-дир аа, Василий Петрович — деп, Самбуу чоон үнү-биле айтырган.

— Эргиде олуруп турар улустардан аңгыда, ында ийи оол немешкен, оларның дугайында мында бижип каан — дээш, Сорокин демдеглел дептерин сунган.— Шош кылган оолдар ышкажыл, барып-барып «пасан» чүвелер-дир. Бирээзи он алды, өскези он чеди харлыг...

— Аа, ядараап чүвелер эзирип алгаш, клубка хулиганнап турганнары ол-дур. Начальниги келгеш оларның херээн үзе шиитпирлеп көөр апаар.

— Чугаажок он-беш-хонуктаар апаар эрлер-дир. Оларның херээн судче шилчидер болза, оон-даа аар деп бил — дээш, Сорокин демдеглелдер кылыр журналды база катап хынап көргөш, стол артындап туруп келген.

— Че, ам кара-бажында кижилерни санап, хүлээп ал, эш лейтенант — дээш, кожуглуг дүлгүүрлерни шынгырадыр чайбышаан бурунгаар базыпкан. Сорокин түр хоругдалда олурар кижилерни өрээлдер аайы-биле санап, хүлээдил бергеш чоруй барган.

Самбуу демдеглел дептеринге сөөлгү бижилгени кылгаш, ону оожум хаапкаш, стол кырында чыткан «Социалистиг хойлу дүрүм» деп журналдың кырынга салып кааш, кезек боданып оргаш, соңга караан ажыдыпкан.

Шык, арыг агаар дежурныйның өрээлин дораан-на долуп келген. Чингежек арыкчыгаш, ында тарып каан чодурааларның чанын таварып эрткен. Чаашкын сөөлүндө хөөрей берген буга суу ол арыкчыгаш-биле хүрең-кызыл апарган шулурадыр хап бадып чыткан.

Дүштеки чем үези чедип келген. Милицияның өске ажылдакчылары дүштээр дээш чорупканнар, дежурныйлап турар сержант Михаил Сыпочкин хоругдалда олурап кижилерге чем эккээри-биле «он-беш-хонуктап» турар ийи эрни алгаш столоваяже чорупкан. Ынчангаш милицияның дежурныйлаар өрээлинге элээн ыржым турган. Самбуу ажык соңга караанга шенектенип алгаш, чаа частып турар тарымал чечектерже көрүп алгаш, таакпылап турган. Ол аразында телефон узуунузуун кылдыр ийи катап кыңгырт дээн. Самбуу ол дораан-на телефон тудазын сегирип алгаш:

— Милицияның дежурныйы, улуг лейтенант Самбуу дыннап тур — дээн.

— Экии, дарга! Чинге-Даг көдээ Советиниң күүскомунун даргазы Дакпай-дыр мен. Силерге дыннадыр чугула дүвүрээзинниг медээ бар апаарды — дээрге, Самбуу солагай талакы холу-биле ажык турган сонганы хаай соккаш:

— Дыннап тур мен, дарга, уламчылаңар — дээн.

— Ынчаарга, дарга — дээш, Дакпай чөдүргөш, оожум болгаш билдингир үн-биле уламчылаан. — Конторага ажылдап олурумда, суурда улустуң хуузунда инек кадарчызы Чыргал-оол дүвү-далаш кире халып келгөш, Хараганның-Эл деп черде өлгөн кижичыдыр, инектер бажы дозуп чораш, эскербейн шуут кырынга чортуп кээп-тир мен. Бир ийи чок, арны-бажы черже көрнү берген, бажы куруг хан апарган, эр кижичорду, короткаш оон ынай топтап көрбөй, аьдым аксын эйи тырткаш, дораан-на силерже келгеним бо — дидир.

— Дакпай Казакович! Оон силер кандыг хемчег алдынар?

— Совхоз директору-биле чугаалашкаш, ылавылап көөрү-биле Чыргал-оолду база машинага олуртуп алгаш, ол черге чедип чордувус. Өлгөни-ле ылап кижич болду. Чаъс суунга элээн балалы берген, элезинде машина изи бар чүве болду.

— Силерниң чугаанарны шуптузун кончуг эки дыннап

алдым, Дакпай Казакович. Ам мындыг эвеспе. Ам дораан хемчег алыр бис. Милиция ажылдакчылары баргыже чедир ол өлгөн кижиниң чоогунга хайгааралдан тургузуп көрүнер. Амдызында кымга-даа чугаалаваңар, кол-ла чүве чүл дээр-ге ол кижиниң чанынче-кижилер чагдатпаңар, истерни хөмө бастырып болбас.

— Билдине берди, дарга, хайгаарал кылыр ийи кижиден ам дораан тургузуп каар мен.

— Ындыг-дыр, Дакпай Казакович. Самбуу телефон тудазын салып кааш иштики харылзаа аппарадында «начальник» деп каан кнопканы базыпкан.

— Милиция начальниги майор Херел дыңнап тур.

— Эш майор! Мен милицияның улуг лейтенантызы, харысалгалыг дежурный Самбуу силерге илеткээрим болза: Бөгүн он үш шак бежен минута турда Чинге-Даг көдээ Советиниң күүском даргазы эш Дакпай Хараганныг-Эл деп черде өлгөн кижиниң мага-боду тывылган деп дамчытты.

— Кандыг янзылыг өлгөн кижил?— деп, начальник шыңгыы үн-биле айтырган.

— Амдызында эки-ле чүве билдинмес, бажында хөй хан көстүр, эл чарыының иштинде чыдар деп дамчытты, эш майор.

— Эш улуг лейтенант! Оперативтиг бөлүктү доп-дораан чыыптыңар.

— Дыңнадым, эш майор.

Херел Норбуевич калбаксымаар ак арынныг, узун эвес дурт-сынныг, тырың болгаш дыдыраш кара баш дүктүг, бежен хар үезинде, элээн семис болгаш шириин кижини. Ол бодунга чагыртып турар ажылдакчыларыңа шыңгыы негелделиг, бүгү-ле чүвени айыттыңан шагында, минутазында шиитпирлээринге ынак, эткен сөзүңге ыяап-ла ээ болур кижини турган. Ол чоокку хүннерде районнун актив хуралыңа «моон сонгаар районга хоойлу-дүрүм үрекчилеринге удур демиселди күштелдирер талазы-биле» илеткел кылыр турган. Илеткелге белеткенип, чүве бижип олурган саазынын бичии ырадыр идип кааш, район прокурорунуң телефонунче 3-26 деп саннарны долгап эгелээн. Телефон хостуг эвес, дуук-дуук дээн чолдак-чолдак медээлер кээп турган. Телефоннун тудазын дедир салып кааш, дежурный Самбууга дыштаныры-биле чана берген Сорокинни дораан келдирерин дужааган. Прокурорже ийи дугаарында долгаарга дораан харылап келген.

— Алло! Район прокурору Сарыглар дыцнап тур.

— Серен Пар-оолович! Ам база мен долгап тур мен. Херел-дир мен.

— Ийе, ийе, дыцнап тур мен, дарга.

— Серен Пар-оолович! Дүвүрээзинниг медээ келди. Чиңге-Даг көдээ Советтиң девискээринде Хараганныг-Эл деп черде билдинмес эр кижиниң өлгөн мага-боду тывылган-дыр. Баштайгы медээ-биле алырга, каразынчыг хире херек-тир. Бажында хөй хан көстүп чыдар, бир идин чок, эл чарында чыдар. Оон чоогунда кандыг-ла бир машинанын изи бар. Өлүрүүшкүн болганы магат чок боор. Ынчангап силерниң киржилгенер чугула боор деп бодай-дыр мен, дарга. Оперативтиг бөлүктүн ажылдакчыларын чыып тур мен.

— Бактың кырынга бак улажыр дээн ышкаш ам база өлүрүкчү чорук болган болза халап-тыр але.

— Харын ат чүве-дир ийин, дораан хемчег ап, тодарадыр апаар бис.

— Чаа, ындыг-дыр, билдине берди, Херел Норбуевич. Дораан силерниинге чеде бээр мен. Истекчи ыт алыры албан чугула. Ийи машиналыг чоруур апаар-дыр бис, бисте бир чаа байысаакчы оол ажылдап чедип келген чүве, ону база ап алыр апаар бис — дээш, прокурор телефон тудазын салып кааш, секретары уругну келдирткеш:

— Алдын-оолду кел девидем, дунмам — дээн.

Үр болбаанда байысаакчы Алдын-оол эжикти оожум соктааш, прокурорунуң кабинетинге кирип келген.

Ийиги эге. ПРОКУРАТУРАНЫҢ БАЙЫСААКЧЫЗЫ

Талыгыр ыракта барааны көгөрип көстүп чыдар сын-нарже углай чазаглыг оруктап тыыладыр мацнап орап «Икарус» деп автобустуң пассажирлери чамдыктары автобустуң чайгаарынга таалап удаан, а өскелери солун-сеткүүл номчаан, артканнары кожа олурар кижилери-биле аразында хөөрешкен, соңга өттүр орук хажыызында, база оон-даа ыракта бойдустан каас-чараш чурумалын сонуургап чоруп олурганнар.

Алдын-оол мурнунда олутта херээжен кижиниң бичии уруу ыглай бергенинден отту хонуп келгеш, шагынче көөрге үш шак ажып турар болган. Оруктуң хөй кезини эртип келген-дир бис деп бодангап, костюмунуң карманындан демделел дептержигежи уштуп эккелгеш, чамдык арыннарын ном-

чуп чоруй, дөрт каът кылдыр сый тудуп каан саазынны чада туткаш, үжүк бүрүзүн сонуургаан дег көре берген.

Алдын-оол ол бижикти республика прокуратуразынын кадр килдизинден алганындан эгелээш каш-даа катап сонуургап номчуп көргөн. Ол саазынның солагай талакы үс-түкү азында улуг кызыл үжүктөр-биле «Тыва АССР-нин прокуратуразы» деп, а оң талазында орус дыл кырында ол-ла сөстөрүн парлап каан болган. Ооң бичии адаанда бижик парлаар машина-биле «Свердловскинин» юридиктиг институтунун доозукчузу Хертек Алдын-оол Алашовичини Сарыг-Бел район прокуратуразының байысаакчызынга томуйлаар...— деп бижээн болган. Алдын-оол ам ол бижикти камны-биле катап дүргөш, дептержигеш иштинге салгаш, карманынче суп алгаш, соңга өттүр бойдустан чурумалып таалап көре берген. Ол сонга өттүр ырак-ырак тайгаларже көрүп олурза-даа ооң бодалдарына өөреникчи чораан чылдар, ада-иези, төрөөн чурту Алаш хем кирип келген. Алдын-оол билип келиринден эгелээш-ле Алаш хемнин унунга анай-хураган кадарган угбаларын эдерип, школачы апаргаш, чайгы үеде ада-иезинин кадарып турары колхозунун хоюн кадаржып, көктүг-шыктыг, дааш-шимээнниг, шапкын Алаш хемге өзүп келген. Алаш үе-дүптен бээр ооң ада-иезинин чурту, ооң адазы база-ла анаа төрүттүнген, ынчангаш ону ада-иези Алаш-оол деп алдаржыдып адап кааннар. Алдын-оол бичизинден эгелээш-ле балыктаарына дендин ынак турган. Шапкын Алаштын саарыгларында, салдамнарында бел, кадыргы, шокардан хөй чүве чок-ла болгай. Балыктаарда хөй ажыл кылып шүүдеп-даа турбас. Ногаан шыктарда шырыладыр «сыгыржып» чыдар «Борбак-Холдуг» деп бора-ногаан шергини тудуп алгаш, сыырткыышка кедиргеш, эрик кырынга шала ажытталы аарак туруп алгаш, суг кыры-биле оожум салдадып бадырарга саат-даа чок «мойт» дээн соонда сыырткыыш удазыны херли-ле бээр. Оон ону бичии кошкаткаш, далаш чогу-биле эрик кырынче үндүр шелип алырга, кызыл кудуруктуг кара-сарала чакпалыг, ийн карыш хире кадыргы көк сигеннер аразында «дывылап» чыдар. Бир хүн чиирин өйлеп өлүрүп алгаш, ооң соонда соксап каар. Алаштын шала өрүлөдир кайы-даа талазында сыып-мыйгак, те-чуңма, алды-күзөндөн эгелээш, араатан ацнар ирбиш, бөрүге чедир бар. Алдын-оол ачазы-биле колхозунга эвээш эвес өлүктү хөй удаа дужаап чораан.

Төрөөн Алажының бойдузунга Алдын-оол кончуг ынак.

Ооң хана ышкаш кадыр бедик дагларында сарыг-сарыг «төкпек» сиденнер чындынайнып, хола-хола хараганнары хатка хооладыр сыгырып тургулаар. Хар чытпас кара кыш-таар дагларынга сарлык, өшкү, хой чудапас-даа.

Алдын-оол ам автобустан чаттылып чоруй барган тайгаларны көргөш, ында ан-мең Алаштыындан тудак чок боор ден билип олурган. Школачы чылдарында Алдын-оол оор болгаш янзы-бүрү кем-херектер үүлгөткөн база оларны тып илереткен истелге дугайында номнарны номчуп, киноларны улуг сонуургал-биле көрүп чораан.

Тос дугаарга тургаш-ла истекчи болурун күзеп, бо талазы-биле тускай эртемни чедип алыр деп шуут үзе шиитпирлеп алган. Сураанын тывар, күзээнин чедип алыр — деп тыва улустуң үлегерин сагып чорааш, Алдын-оол ам ол күзелин долузубиле чедип алганынга чоргаарланып, ажилче чоруткан дугайында бижийн каш катап көрүп чораан ужуру ол.

Авазының чоокта чаа чагып үдээн сөстөрүн сактып келгеш хүлүмзүрүп орган. Авазы ооң холдарындан тудуп алгаш:

— Ырак, өске черге ажилдаар кижидир сен, оглум. Кылыр ажылың база оор-сук, кем-херек кылган кижилер-биле сирбектежир, чүвени канчап билир, дүне-хүндүс боданып чор. Үен-даян улус-биле арага-дары ишпейн чоруур сен, оглум — дээш, Алдын-оолдуң бажын ээй тырткаш, чыттан каан. Алдын-оол ортумак школаны дооскан чылын юридиктиг институтка кирериниң шылгалдазынга конкурс езугаар эртип шыдавас болган. Колхозунга ажилдап турда, ол-ла күзүн ону шеригже алгаш барган. Ыраккы чөөн чүкте Сахалин ортулукка шериг албанын эрттирген. Хөй национал өөрү-биле кады солдат хүлээлгезин күүседип, шеригге тургаш радистиң мергежилин чедип алган. Шеригден келгеш, Свердловск хоорайда юридиктиг институтка кирериниң шылгалдазын чедишкенин дужаагаш, өөренип эгелей берген. Алдын-оол ам өөренип турган хоорайын, эртем-билиг чедип алган институтун, эш-өөрүн сактып келирге, ынаар дедир чоруксаары келир болган. Алдын-оолдуң бодаалдары ам адазы Алаш-оолду сактып келген. Ол бичиизинден тура-ла чылгычылап ажилдап келген. Кыштың соогунда-даа, чайнын изиинде-даа ол чылгызындан чарылбаан болгаш алдарлыг малчын деп атка чедир ажилдаан. Алдын-оол адазының улуг мөге-шыырак болганын магадаар чораан. Кандыг-даа эмдик аскырның бажынче кедирген сыдымны салбас. Эң ылангыя эмдик малды шалбалааш төрөпчилепкен соонда

сыдым биле аът-ла шыдаар болза Алаш-оол оңу салыр дээр ужур-даа турбас. Ол чамдык чаваа малдарның кырынга олуруптарга, ийленген аайынче тендирий бээр турган.

Ачазы Алдын-оолду топтуг-томаанныг кылдыр кижизидип, чагыг сөзүн берип чораан. Адашкылар чаңгыс удаа эвес чылгы чапынга хонуп, аңнап-диңнеп чорааннар. «Адалыг оол томаанныг»— дижири дег Алдын-оол ынчаар-ла өзүп келген. Ол ам ачазының чамдыкта:

Чылгым турда шыдаар-ла мен
Чыраа-саяаң мунар оол мен.
Чычы-торгу кедип алгаш,
Чыдыңнадып чору-ла мен —

деп ырлай бээрин сактып келгеш, хүлүмзүрүп олурган.

Алдын-оол институт дооскаш, чанып келгеш аалынга шоолуг үр болбаан, ажылдап чоруур хонук-хуусаа чедип келген. Адазы оңу Кызылче ужар самолетче үдеп тургаш:

— Каяа-даа ажылдап чорааш чүгле чонунга бараан бол, хоойлу-дүрүмнү ам холунда туткан кижидир сен. Чер-чуртун, ада-иң адын сыкдайчын чор, оглум, арага-суксунче хандыкшывайчын эки кызып ажылдап көр — деп чагып сөглээн.

Тываларның үлегер сөзүндө «Ада сөзүн ажырып болбас, ие сөзүн ижип болбас» дээнинге үндөсилеп, Алдын-оол ада-иезиниң чагыг сөзүн хаайынга «керттип» алган.

Автобус чамдыкта сииледир дүргедеп каап, дески эвес, оруктарга шала оожум бурунгаарлап халдып-ла орган. Алдын-оол ам барып ажылдаар районунуң дугайын боданып эгелээн. Бергедээшкиннер чаа ажылдап келген кижиге таваржыры чайлаш чок апаар. Ол районнун прокурорундан эгелээш даргалары та кандыг улус чүве. Район прокурору истелге органнарынга хөй чылда ажылдап келген арга-дуржулгазы улуг кижидең болгай. Оортан дуза дилээр апаар. Ынчалза-даа кол-ла чүве кижиниң бодундан хамааржыр апаар. Кызымак, шиитпирлиг болур херек. Кандыг-даа бергелерни ажып эртер апаар деп Алдын-оол бүдүү иштинде планнап-ла олурган.

Алдын-оолдун кожазында олутта аныяк уруг Майн Ридтин «Аъттыг бажы чок кижидең» деп номун хандыгып номчуп чорааш, ам шылай берген хире, номун хаггаш, дискектериниң кырынга салгаш тудуп алган, бажын олуттун узун ооргазында чөлөндир салып алган, удуп чорууру илден хире чоруп олурган. Оруктун онгул-чингил черлеринче автобус

чайгаарга оларның шенектери болгаш эгиннери бо-ла дегжи бээр турган. Уруг карактарын көрүп келгеш, шала эгенип, бичии ырадыр чылып алгаш дедир «удуп» эгелээр.

Алдын-оол кожазы уругну бүдүү сонуургап көрүп олурган. Ооң карактарының кирбии сырый болгаш кара, думчуу бичии чинге, эриннери хоюг кызыл болгаш ооң хүрең шырайынга таарышкан, карактарының кыдыы каътташкак, бажының хоюг дыдырашсымаар кара-кара дүктери курлак чедип турар. Оларны өрүвейн анаа сула салып бадырыпкан, бедик хөрөктиг, шилгедек мага-боттуг, ортумак сынныг, кеткен идик-хеви ооң мага-бодунга таарышкан, аян кирип турар болган. Ак-көк кримпен пөстен кылган платьелиг, кылагар ак, чайын кедер шаараш идиктерин ужулгаш буттарын оларның кырында салып алгаш, хаваанда болгаш кулааның артында бичии-бичии борбак дерлер сыстыгылап келгилээн. Кандыг-ла бир крем азы пудраның чаагай чыды кээп турган.

Ол уруг Алдын-оолдуң ону топтап көрүп чоруурун эскербээн хирелиг. Автобус ээр черге Алдын-оолдуң талазынче чындыш дээрге, ол кыс ону бир моңнааш оттуп келгеш:

— Ой! Буруудуг болдум — дээш, ак диштерин чайынналдыр хүлүмзүрүп каан.

— Ажырбас, ажырбас, дуңмам, силерде буруу чүү боор, ээр черге автобузувус дүрген келди — дээш, Алдын-оол кыстың карактарынче хүлүмзүрүп көрбүшаан, бир эвес таныжып чугаалашса хөглүг хире уруг-ла-дыр бо деп боданган.

Автобус орук ара улуг сын баарында хем кыдыы черде, ыяш ажыл-агыйлыг улуг эвес Кара-Суг деп адаар ажылчын сууржугашка доктаагаш, чамдык кижилерин дүжүргөш, автобус манап турган беш-алды хире кижини ап алгаш улаштыр чорупкан.

Хүн кежээликтей апарган, ойбак каъттарда кезек-кезек мыйгак-хараганнарның хөлөгези узун шөйбек кылдыр шөйлүгүлей бергилээн. Дээрниң хиндиинде «хир-даа» чок, чингир-ле көк чүве, ынчангаш изиг тайга черге безин шала кежээликтей намдавайн турган.

Чазаглыг орук ол Кара-Суг деп суурдан эгелээш, кызаа хемни өрү өскепкен. Хемниң бажынга келирге орук кадырланып ол-бо талаларынче эеп, дөшчө чоорту бедип үнүп олурган.

Алдын-оол бичиизинден тура тайга-сын кезип өөренген болгаш орук хажызында кара-чыраа, көк-кат сыптарындан

база ыяштар чолдак-чолдак, шаараш апар чыдарын көргөш, удавас арт кырынче автобус үнер-дир деп билип чораан.

Шынап-ла удаваанда автобус арт кырынга үнүп келгөш, бөлүк ногаан дыттар хөлегезинде дазырга доктаай берген. Чолаачы олудундан туруп келгөш:— Он минут хире дышта-нып, серииттенип ап болур силер — дээш, автобустан бир дугаарында дүже берген. Үр олургаш шылай берген улуг-даа, бичии-даа кижилер автобустан үнүп эгелээн. Алдын-оол автобустан үнүп келгөш, сериин салгынны хөрөк долдур тын-мышаан, хөй улустан шала озалааш таакпылап турган, санык идиктиг, эргижирей берген хүрөң костюмнуг, назыны улгады берген кижиниң чаынга келгөш амыр-мендизин со-лушкаш айтырган:

— Бо черниң тайгаларының чаражын але, акым, бо арт-тың адын чүү дээр ирги?

— Тайга-сын-даа, арга-арыскан-даа аң-балык, байлак хөй оран чүве бо, дуңмам. Бо арттың адын Кызыл-Арт дээр чер чүве. Орук кылып тургаш каскан довракты көрбөс сен бө, шупту кызыл. Хаялары безин кызыл чер бо — дээш, ол кижини солагай холу-биле чаагында ийи адыр улуг хола сорбуну суйбааш, Алдын-оолдан удур айтырган:

— Бистиң бо черге мооң мурнунда чорбаан хире-дир силер аа, оглум?

— Ийе, бир дугаар бар чоруурум бо, бойдус чурумалы чараш, солун чер-дир, акым.

— Ийет, солун дээрин шың харын, оглукум. Мээң кара чажымдан тура-ла аңнап-диинчеп өскөн тайгаларым, бо бисти долгандыр турар бо-ла-дыр. Мен районнуң аңныр чериниң аңчызы кижини мен. Ынчангаш бо тайга-таңдыны ам-даа кезивишаан, койгун чыдар конгул-даа эндевес чыгы ашак-тыр мен ийин — дээш, Алдын-оолдуң бора костюмун изиг үеде кедер «чуларлыг» идин сонуургаан дег эргий көргөш, улаштыр айтырган:

— А силер бистиң бо районче сургакчылап, азы төрөлдөп бар чоруур эвес силер ыйнаан?

— Чо-ок, акым, ажылдаар дээш бар чоруур кижини мен ийин. Чоокта чаа институт дооскан кижини мен.

— Каяа, кандыг ажыл кылырыңар ол боор?

— Район прокуратуразынче байысаакчылап ажылдаары-биле чоруткан чүве — дээш, Алдын-оол эгенген хевирлиг көргөн.

— Охаай! Серен Пар-ооловичиниң кадры болур ышкаш-

тыр силер, оглум. Мен ол дарга-биле чоок таныжар кижин мен. Шөлээ үезинде дииннээр, аннаар дээш тайга-сын кезип чоруп бээр, олут-чыдын чок дарга-ла болгай — деп, ашак шын хөңнү-биле мактааш, кастыктарында өле дүктери дегышты мөчөк кызыл думчуунун алгыг үттеринден бургурадыр үндүр тынгаш, чөдүргүлээн.

— Анныр черинде үрден бээр ажылдап турар силер бе, акым?

— Аа, үр-үр апарган мен, ам он беш чыл ажып бар чор мен, оглум. Ол үениң иштинде чүнү көрбедим дээр мени, докуп-дожап, адыг-бөрүге алзыр чазып, ооң херечизи болур — дээш, чаагында адыр сорбузунче салаазы-биле айыткан.

— Хаа, кончуун ала, ону адыг чара сон кааны ол бе?

— Оон өске кым боор ийик, оглукум, ол кончуг майыш-как буттуг чүвениң дыргаанын изи-дир ийин. Силерни бодаарымга тайга-сынга, аң-меңге сундулуг хире-дир силер. Кайы кожуун чурттуг, адыңар кайызы боор, дарга — деп, ашак сонуургап айтырган.

— Чуртум Алаш, а адымны Хертек Алдын-оол дээр. — Силерни кым дээр ирги, акым? — деп, Алдын-оол айтырган.

— Мен Сагды деп кижин мен, оглум. Шаанда улус аңчы Сагды-даа дижир-ле чүве — дээш, ашак чоржак салааларлыг холун Алдын-оолче сунган. Алдын-оол ашактын холун дыңзыдыр тудуп каан. Сагды талыгыр ыракта менгилерни агарып көстүп чыдар, көк тайгаларже айыткаш:

— Дуу ол чыдар сыннар дээрге Ужар, Улар, Севи, Хады, Тарбагатай деп хемнерниң баштары-дыр. Аңаа күзүн алды-диң, чайын сыын мыйызы сураглап аннаарга, ылап-ла оран боор — деп таңдызын мактаан.

— Мен шеригже чоруткуже чедир шору аңнап-диңнеп чораан мен, ам чеди-сес чыл иштинде күске думчуундан хан-даа аксып көрбедим — деп, Алдын-оол шынын билинген.

— Чаа ол-даа ажырбас, оглукум. А аът киштежип таныжар, кижин чугаалажып таныжар дижир болгай, ам таныжып алганывыста чүү боор, таптыг кады дииннээр бис — деп, Сагды хөөрөөн.

— Четтирдим, акым, хостуг үелер турза чоруп болбайн канчаар.

Ырак эвесте чолдак сын кырында сүүр кожагарже айыткаш, ооң артында кайгамчык чараш чурумалдыг Кара-Хөл

деп хөл дугайын хөөрөп эгелеп чорда, автобус чолаачызы олурарынче медээлеп эгелей берген.

— Че, чугаавысты сөөлүндө уламчылап хөөрежир бис — дээш, Сагды автобусче базыпкан. Автобус «хөрээн» хирилтпишаан оожум шимчеп чорупкан. Кожазы уруг, демги удумзурап, шагзырап чорааны арлы берген. Сергээ кончуг апарган олурарын ажыглап чугаа эреп, Алдын-оол айтырган:

— Шивилигге чедир ам ырак ирги бе? Уруг Алдын-оолче хүлүмзүрүп көргөш:— Чок, ам шоолуг ырак эвес, чээрби ийи километр арткан — деп харыылаан.

— А силер база Шивилигге чурттап турар силер бе?— деп, Алдын-оол улам синнигип айтырган.

— Ийе, ында чурттап турар мен. Ону чүгө сонургап айтырарыңар ол боор?

— Хүндөдир силерниң-биле кады чаңгыс өлүттө чоруп келгөш, чаңгыс сөс-даа солушпаан болгай бис, ынчангаш сонургап олурарым ол-дур ийин, дуңмам.

— Силерни мен «үнү чок» акый боор бе деп бодап чордум, чүглө солун номчуурунга өйлежип чоруур аан.

— Оо! Кайын ындыг боор, дунмай, мүн-не үннүг кижиге болгай мен, силерни түвексиндиреринден эпчоксунуп чордум. Мындыг чугаакыр, чазык деп билген болзумза, дораан-на чугаалажы бээр ийик мен.

— Силер кайынын үнгөш, кайыже чедип бар чорууруңар ол боор?

— Мен силерниң районче бар чоруурум бо.

— Командировкалап чорууруңар ол бе?— деп, уруг ужурун билбейн ылавылап айтырган.

— Чок, шуут бо районга ажилдаары-биле бар чоруурум бо. Прокуратурага.

— Ам билдине берди.

— А силер кайда ажилдап турар силер?— деп, Алдын-оол салдынмай айтырган.

— Какой вы любопытный! Много будете знать, быстро состаритесь — деп, ол орустап харыылааш дески ак днштерин чайыпналдыр каттырып каан. Уругнуң чугаазының аянындан националы тыва эвес-тир деп Алдын-оол билип олурган. А ол хирезинде тывалаары арыг суг, алтай азы хакас улустуң кызы боор. Шивилигге төрөлдөрдөндө аалдап келчик ирги бе? Ындыг бе дээрге тыва дылды канчап өөрөнип алган деп, үе херек болгай. Алдын-оол боданып олурар аразында уруг хенертен айтырган:

— Институт дооскаш ажылдап бар чоруурунар ол бе?

— Ийе, Свердловскиге институт доостум, че харын таныжып алып болзувусса багай чүү боор, мени Алдын-оол Хертек дээр — дээш, Алдын-оол кысче буруузунган шинчи-биле көргөн.

— Мени Ахметзянова Мунира дээр — деп, кыс харылааш, эжиндир кедип алган чуга плажын эдип, таарыштыр олуруп алган.

— Чараш ат-тыр, башкир улустуң кызы деп билип ор мен, часпаан боор мен аа, дунмам?

— Ийе, шак-ла ындыг, часпадынар, Уфа чурттуг кижин мен.

— Кайда ажылдап турарыңарны чоп чажырап силер, дунмай.

— Ынчанмай канчаар, силер прокуратураның байгысаакчызы кижин болганыңарда, мээң кайда ажылдап турарымны бодуңар тодарадып көрүңер даан — деп, кыс баштактанган.

— Шенеп көөр болган-дыр ийин — деп, Алдын-оол уругже хүлүмзүрүп харыылаан. Чугаа үзүктели берген, удаваанда автобус Шивилиг суурнуң автовокзалыңа доктаай берген. Автобустан Мунира биле Алдын-оол деңге дүжүп келгеннер. Алдын-оол Мунирадан:

— Аалчылар бажыңын билир силер бе? — деп, айтырган.

— Дуу ол ийи каът ак бажың ол-дур. Че, байырлыг, коллега — дээш каттыргаш, бичежек чемоданын алгаш, кудумчуну өрү базыпкан. Алдын-оол уругнуң соонче кезек көрүп тургаш, шагынче көөрге орайтай берген болган. Ам канчаар, ажыл шагы демин-не доосту берген, аалчылар бажыңыңа хонуп алгаш, прокуратурага эртен баар-дыр деп шийтпирлээш, Мунираның айтып берген бажыңынче базыпкан.

Үшкү эге. БАШТАЙГЫ БАЗЫМНАР

Алдын-оол аалчылар бажыңыңа хонуп алгаш, эртен ажыл шагы четпээнде район прокуратуразы турар бажыңга чедип келгеш, ооң даштыкы байдалын өөренип көрүп турган.

Элээн хөй соңгаларлыг, чаңгыс каът, даштын дранзалап, малгаштааш, агартыр чугайлап каан, соңга кастыктарын ак-көк будук-биле будаан, кырлаң серилиг, шевергини кончуг демир херимниг, соңгалар душтарында бичии шаараш

херим иштинде чечектерни шеңне баштадыр тарып каан бажың болган. Ол чоок-кавызын кылайтыр аштап-ширби каан боорга, прокурор-даа арыг-шевер чорукка ынак хире кижидир деп бодап каан.

Бажыңның эжи ажык турган. Аштакчы угбай бичии кудумчуну чуп дооскаш, тепкииштер кырын арыглап кирипкен. Алдын-оол чоокшулап чедип келгеш:

— Экии, угбам!— деп мендилээн.

Аштакчы Алдын-оолче хая көрүнгөш:

— Экии, экии! Мындыг эрте чугула херек ужун келген боор силер, кымга херектиг келгениңер ол боор?— деп айтырган.

— Чугула дүрген херээм-даа чок ийин, район прокурорунга ужуражыр херээм бар— деп, Алдын-оол эреңгей харышлаан. Кара-кыс угбай ширбиинжин холдан салбайн хөндүрлүп келгеш, Алдын-оолду топтап көргүлээн:

— Дүүн Серен Пар-оолович бистиинге бир ажылдакчы оол келир деп дыңнаткан чүве, ол кижидир силер эвес ирги силер бе?— деп айтырган.

— Шынын-на тып чугааладыңар, угбам. Мен силерниң районнун прокуратуразыңга ажылдаар дээш келген кижидир мен.

— Оо! Ындыг-дыр. Серен Пар-оолович силерниң чурттаар өрээлиңерни эңмелеп каг дээрге дүүн ону аайлап, эңмелеп турдум. Каяа хонганыңар ол боор, дарга?

— Аалчылар бажыңыңга хондум, хос оруннар бар чүве болду. А силерниң мында чурттап болур хире өрээл бардыр аа.

— Чогум чуртталга өрээли эвес, чамдыкта Кызылдан сургакчылап келген бистиң шугумнун ажылдакчыларының хонар өрээли-дир ийин. Бажын-балгат талазы-биле берге суур болгай, ынчангаш Серен Пар-оолович силерни түр үеде анаа чурттадыр бодап алганы ол боор.

— Дарга ажыл шагы чедерге келир ирги бе, угбам?

— Чок, ам удавас чедип келир боор, ажыл шагы манап чытпас, эрте келир дарга болгай— дээш, Кара-кыс кудумчу кежилдир көргөш:— Даргавыс дуу ол кел чоруур кижидир олду— дигеш, ажылын уламчылай берген.

Элээн ыракта уткуштур кел чоруур кижини Алдын-оол сонургап көрүп турган.

Ындыг коңчуг узун эвес сынныг, кылаштаары дорт болгаш дески, прокуратураның тускай хевин кеткен, чоокшулап

келгенде көөрге, назыны элээн улгады берген, кызыл шырайлыг, кастыктарының дүктери көгере берген, эрес карактарды кижги болган.

Прокурор ында турган улустар-биле мендилешкеш:

— Чолаачыыс келди бе, Кара-кыс?— деп айтырган.

Аштакчы угбайны Кара-кыс деп адаар турган-дыр деп Алдын-оол билип алган. Кара-кыс прокурорже көрген:— Чок, дарга. Борбак-оол ам-даа келбеди, чүгле бо дарга силерни мапап тур— деп харыылааш, шала чодар пөстүн суун сы долгааш тепкииш кырынга чада салып кааш, бажыңче кире берген.

Серен Пар-оолович Алдын-оолду карак чивеш аразында бажындан будунга чедир чүгүртү көре каапкан. Алдын-оолдуң шилгедек узун дурт-сыны, аянынг кылдыр кеттиниң алганы прокурорниң сеткилинге таарышкан.

— Мени Сарыглар Серен Пар-оолович дээр — дээш, прокурор холун Алдын-оолче сунган.

— Хертек Алдын-оол дээр — деп, аныяк эр эгенип, арың изиш кыннып, прокурорниң холун дыңзыды туткан. Прокурор кылагар кара майыктааш идиктерин шала чодар өлпөске дүрбүгүлээш:

— Че, кабинетке баргаш чугаалажыр бис бе?— дээш базыпкан. Алдын-оол ыт чок дарганың ажилдаар өрээлинге кирип келген. Арыг-силиг аянынг дериттинген өрээлди чайгы хүн ажык көжегелиг улуг сонгалар дамчыштыр чайынналдыр чырыдып турган. Прокурор бөргүн аскыга азып кааш, ажилдаар столунуң артында сандайны шыгырт кылдыр олуруп алгаш, Алдын-оолду кожазы сандайже олура-рын чалааш:

— Чаа, силерни дыңнап тур мен — деп, Алдын-оолду шинчилей көрүп олурган. Алдын-оол сандайга оожум олуруп алган.

— Мени силернин бо район прокуратуразыңга байысаакчылап ажилдаары-биле чоруткан чүве, дарга, документилерим бо-дур — дээш, ажилче чоруткан дугайында респрокуратураның бижинин диплому-биле катай прокурорже сунган. Прокурор документилерни сонуургап таныжып көргөш, чоон арыг үн-биле:

— Институтту эки дооскан-дыр силер, теорияны амыдырал-биле, боттуг ажил-херек-биле ажыглаары арткан-дыр. Эртем-билигини чаа чедип алган аныяк кижилерге боттуг дуза чокка тускай ажилдаары черле берге болгай, силерге

бо талазы-биле дузаны көргүзөр бис -- дээш, Алдын-оолдуң кырлаң хаайлыг шөйбөксимээр арнынче кезе көргөн. Алдын-оол эгениксеп, кара-саргыл бажының суук дүктөрүн суйбагылааш, угаанныг кара карактары-биле даргаже көргөш, дески ак диштерин көзүлдүр хүлүмзүрээш:

— Практиктиг дуза мээң ажылымга черле чугула херек. Силерниң талаңардан меңээ арга-дуржулга-биле дузалаар деп бодап турарыңарга четтирдим, Серен Пар-оолович. Шыдаар шаам-биле кызын ажылдаар мен — депкеш, оон ыңай прокурор чүнү чугаалаар ирги деп бодап олурган.

Прокурор Алдын-оолдуң кайы районга төрүттүнгенин аал-чуртун айтырып биллип алгаш, бир-ле чүвени боданы бергени илдең болган. Ол аразында Алдын-оол прокурорунуң кара-көк костюмунда хөй орден колодкаларын, база оон ченнеринде болгаш моюндуруунда юстицияның чөвүлекчизи деп демдекти ылавылап көргүлээн.

— Силерниң ачаңар чылгычы кижии але?— деп, дарга хенертен айтырган. Ындыг айтырыг манавайн олурган Алдын-оол ону кайыын билир дарга боор деп бодавышаан:

— Ийе, ол чылгычылап шаг болган кижии. Ам хар-назыны улгатса-даа, ол ажылында хевээр — деп харыылаан.

— Шаанда силерниң районуңарга дыка үр ажылдаан мен, Алаш хемниң бажыңга база чораан мен. Таныыр улусгарым хөй турган, чамдыктарын уткан-дыр мен — дээш, дарга таакпылай берген.

— Силер кайы чер чурттуг силер, дарга?— деп, Алдын-оол дидимнелип алгаш айтырган.

— Силерниң-биле чоок, Алаш хемниң адыры Ак сумузунга төрүттүнгөн мен.

— Мээң ачамның чылгычылап турарын кайыын билир силер, дарга?

— Оон бээр үр апарган чүве, Алаш бажыңга сургакчылап чорааш, таварылга болуп ачаңар аалыңга хонар ужурга таварышкан мен, ол хевээр таныжар апарган бис. Оон сөөлүңде чылгычылап тургаш, он бир баш малды оорга алыскаш, оорларны илередип, оларны тудуп алырыңга биске улуг дуза көргүскен кижии.

Алдын-оол чугааны өскерттир сорулга-биле:

— Мен ам ажыл-херекти чүден эгелээр ужурлуг кижии мен, Серен Пар-оолович?— деп айтырган.

— Адыр, дыка далашпа, шуптузун тайылбырлап бээр

мен. Бир дугаарында каяа чурттаар силер, ону шиитпирлеп алыылы, өг-бүлөңөр бар бе?

— Өг-бүлө амдызында чок мен ийин, дарга.

— Аа! Билдине берди. Душтууңар уруг безин чок чүве бе? Бир эвес шуут душтук чок болзуңарза, бистиг бо Шиви-лигде силерниң үңөр аныяк кыстар хөй болдур ийин, че-че, ол-даа канчаар, силерниң бодуңарның хууда херээнер бол-гай, ам ажил-херекче кириптээли — дээш, дарга хүлүмзү-рээн.

— Истелгези доозулбаан херектер бар ирги бе, Серен Пар-оолович?

— Ындыг херектер бар болбайн канчаар дээр сен. Бисте чангыс байысаакчы, Маадыр-оол ажилдап турар, истээр херектер хөй, ынчангаш күш четпейн турганывыс ол. Оң ужун республика прокуратуразындан дилег кылырывыска силерни чорутканы ол болгай.

Ам оралакчы прокурор база байысаакчы Маадыр-оол биле силерни таныштырып каар мен. Оң соонда истелге-зин кылыр херектерни хүлээп алыр силер.

— Чүнүн дугайында херектер ирги, дарга?

— Нарын эвес, чиик херектер бар. Кеземче хоойлузунун 206 чүүлү-биле буруудаттырып турар назы четпээн оолдар-ның херектери бар чүве, оларның истелгезин кылыр апаар силер.

— Амдызында каяа чурттаар кижжи боор мен, дарга. Бот-даа болза ажилдап турар кижиге дыш херек болгай.

— Амдызында бистиг бо конторагыста ийи орун салып каан өрээл бар, аңаа чурттаар апаар-дыр силер ийин. Бажың талазы-биле берге суур чүве бо, ынчалза-даа кожууннуң оралакчы даргазы-биле чугаалажып көргөй бис аан, ажыр-бас бажың тып бээр бис — деп прокурор чугаазын төндүр-гелек чорда телефон кыңгырт диген. Дарга телефон тудазын алгаш, кулаанга чоокшуладаып эккелгеш:

— Алло! Сарыглар дыннап тур — дээш, кезек быт чок дыннап олурган.

— Чаа, дарга, дораан чеде бээр мен — дээш тудазын телефон аппарадының кырынга салып каан.

— Мени райкомда келдиртип турар чүве-дир, ажил-херек ужун, мээң келиримни манаар силер — дээш, дарга чоруу-рунга белеткени берген.

Алдын-оол даргазы-биле кады кабинеттен секретарының ажилдап олулары өрээлче үнүп келген. Прокуратураның

ажылдакчылары ол-бо өрээлдерде четкилеп келгилээн болган. Семис сарыг секретарь уруг бижик парлаар машинада бир-ле чүвени далаштыы-биле дазырадыр парлап олурган. Алдын-оол даштыгаа үнүп келгеш, райкомче бар чораан прокурорнуң соонче көрүп тургаш: бөдүүн сеткилдиг даргадыр — деп бодап турган.

Шоолуг үр болбаанда прокурор чедип келген. Ол үеде Алдын-оол секретарьның өрээлинге көктөп каан солуннарны ажыдып алган номчуп олурган.

— Оралакчы биле Маадыр-оолду келдиртиптиңерем, Серенмаа — депкеш, прокурор кабинетче кире берген.

Дарганың Серенмаа деп адааны секретарь уруу ажык турган демир шкафтың эжинин хаггаш, элээн улуг дүлгүүр-биле «халырт-халырт» кылдыр шоочалааш үне берген.

Саадаваанда чоон, тырың кара эр биле арганзымаар, чолдак карак шилдиг кижини секретарьның өрээлинге кирип келгеш, Алдын-оол-биле мендилешкеш, прокурорнуң кабинетинче кирипкеннер. Алдын-оол оларның соо-биле кирип келгеш, сонга баарында сандайга олуруп алган. Прокурор чүве бижиң олурган саазынын кыдыынче салып кааш, чугаалаан:— Бистин район прокуратуразынга байысаакчылап ажылдаары-биле республика прокуратуразы эш Алдын-оол Алашович Хертекти чоруткан-дыр. Силерни таныштырып каары-биле келдиртим, эштер — дээш, чугаазы үзүктели берген.

— Районнуң оралакчы прокурору Дажы Коңгарович — деп дирт кара эрже айыткаш, Алдын-оолче көрүп, Серен Пар-оолович чугаалаан:

— Дараазында кижини байысаакчы Маадыр-оол Шожопович дээр — деп, прокурор чугаалаарга, карак шилдиг арган кара эр Алдын-оолче бажын согаш кылып кааш хүлүм-зүрөөн. Прокурор сандайын шыгырт кылдыр эде олургаш уламчылаан:

— Эш Алдын-оол бо чылын Свердловскинин юридиктиг институтунуң эрге-хоойлу салбырын дооскан кижини-дир. Документизинде ук институтту эки дооскан кижини болду. Чаа аныяк специалист кижиге баштайгы үеде бергелер таварышкылаар болгай. Ынчангаш арга-дуржулганарны көргүзүп, дузалап турарыңарны сүмелеп ор мен, эштер.

— Ынчанмайн канчаар харын. Шын-дыр, Серен Пар-оолович — деп, Дажы Коңгарович деткээн.

Прокуратураның байысаакчызы, ийиги класстың юриси

Маадыр-оол Шожапович — деп, дарганың айытканы карак шилдиг эр Алдын-оолче көргөш:

— Аныяк тускай дээди эртемниг кижиге келгени өөрүнчүгүдүр, истелгезин чедир кылыр херектер чыгыл берген, мырынай чай алынмас, күш чедип чадап турдум. Ам ол херектерни үлежип алыр бис бе, Серен Пар-оолович?— деп бодунун «чүгүгүн» чингедирин бодап, шын хөңүн сөглээн.

— Адыр-адыр, херектерни денге үлежиринче далашпаңар, Маадыр-оол Пар-оолович — дээш, прокурор чөдүргүлээш:— Мен бодаарымга эш Алдын-оолга баштайгы үеде шала чийк херектерниң истелгезин кылыр болза эки боор. Ынчангаш назы четпээн оолдарның херектерин дагзыр бодай-дыр мен — дээш.

— Дээди эртемниг кижиге аар азы чийк херек дээр чүү боор, дөмей-ле ыйнаан — деп Маадыр-оол удурланган.

— Дөмей-ле дээринге кайы боор, Шожапович, бодап көрөм че, бир эвес сени шуут чангыс-даа кижиге танывас черге апаргаш, ону исте, мону исте дээш аар херектер-биле чүдүрүп туруп бээр болза кайы хире берге деп бодаар сен — деп прокурор чугаалаан.

— Серен Пар-ооловичиниң бодалы шын-дыр — деп, Дажы Конгарович деткээн.

Серен Пар-оолович папирозун кыпсып алгаш, хандыр соргулааш, хоюг ак-көк ышты хажызынче үрүпкөш:

— Че, эштер, хей черге маргыжары болзун, силер Маадыр-оол Шожапович, истелгезин кылып турар херектеринерни эккелиңер — деп чугаалааш, туруп келгөш азыгда сейфти ажыткаш, оортан ийи херекти уштуп эккелген. Маадыр-оол удаваанда кирип келгөш, чугажак сарыг карттыг ийи папканы стол кырынга салып каан.

Серен Пар-оолович херектерниң чүгле дугаарларын көргүлээш, херек бүрүзүнүн истелгезиниң доостур хуусаазын ажылдакчыларга сагындыргылааш, шыңгыы үн-биле чугаалаан:

— Ынчаарга ам чоокку хуннерде кылыр чугула ажылдарны дугуржуп алыылыңар, эштер:

— Дажы Конгарович, силер, даарта болур судтун хуралыңа олуржуру-биле белеткенип алыңар. Ооң сөөлүндө хоругдалда олурар кижилерниң ниити байдалын хынаар силер. Назы четпээн аныяк оолдарны, өлүрүкчү, аар херек кылып чораан кижилер-биле кады «олуртуп» болбас дээрзин билир болгай силер. Бо талазы-биле милицияның дежур-

нийларынга база сагындырар силер. Оон ынай эн-не кол чүүл болза, демги ол хөй түннүг акша самчыгдаан кижилернин херээн истеп дооскаш, судче шилчидер силер.

— Даарта судтаар улустарны эккелген чүве бе, Серен Пар-оолович — деп, Дажы ужруун тодараткан.

— Ийе, эккелген. Демин чаа суд даргазы телефон-биле дыңнатты.

— Чаа, билдине берди, дарга.

Прокурор байысаакчыларже көргөш:

— Силер, Маадыр-оол Шожанович, № 7234, № 7239 бо ийи херектин истелгезин уламчылаары-биле эш Алдын-оол Алаш-ооловичиге акт сзугаар хүлээдин бээр силер. Бо талазы-биле кылып чорудар ажылдарны тайылбырлап бээр силер. Ам сөөлгү ийи херектин истелгезин кылыры арткан-дыр. Кол-ла чүве — демги аар херектиг ийи кижинин херээн дүргени-биле истеп, хынап доозары силерден негеттинип турар-дыр.

Маадыр-оол ол зар будулгаазынныг херектернин, оода бирээнин-даа болза, Алдын-оолга бериптер дээн бодалы бүтпээнинге хомудап прокурорже көргөш:

— Чаа ындыг-дыр, дарга — дээн.

Прокурор Алдын-оолче көргөш:

— Силер ам бо назы четпээн оолдарнын херектерин хүлээп алгаш, ажылдап кириптиңер. Дорту-биле чугаалаарга улуг бергедээшкин чок, истелгези чийк херектер чүве. Эзирип алгаш, улус эттеп, акша-төгериң хунаап, дээрбечи чорук үүлгеткен оолдар-дыр ийин. Ажылдаар столунар байысаакчылар өрээлинде, ында сейф база бар. Ажылдаарынга херек саазын, карандаштан эгелээш, протоколдар, доктаал бижиир майыктарны, истелге сумказын, чурук тырттырар аппаратты секретарьдан ап алыр силер — деп чугаалаан.

— Ол сейфтин дүлгүүрү кайда чүве ирги, дарга — деп. Алдын-оол айтырган.

— Дүлгүүрлер мында бар — дээш, дарга столунун хааржаандан тырыкы дээрбекте кожуп каан ийи дүлгүүрнү ап берген.

Прокурор ажылдакчыларын одуртур көргөш:

— Мээң силерге дагзып каар деп бодаан чүүлдерим олла-дыр, ам кымда кандыг айтырыг барыл? — дээш, манап олурган.

— Айтырыг чок билдингир-дир-ле бо — дээш, Дажы чо-руурунга белеткени берген.

— Мен бо неделяда райкомнуц даалгазы-биле Кара-Тал совхозунга сиген белеткелин шуудадыр талазы-биле сургакчылаар апарган-дыр мен. Билдинмес айтырыглар таваржы берзе, бо даргалардан айтырып ап турар силер — деп, Алдын-оолга прокурор чугаалаан.

Ону демин чаа райкомче чүге келдирти бергенин Алдын-оол билип каан. Прокурорнуң тус-тус хуваай салып берген херектерин истекчилер колдуктапкаш үне базыпканнар. Ол хүнден эгелээш Алдын-оолдуң истелге талазы-биле баштайгы базымнары эгелээн.

Көк-оол Ч а м ы я н

ДУС-ХӨЛДҮН ЭРИИНГЕ

Дус-Хөлдү долгандыр чүзүн-бүрүн сай дажы дег хөй майгыннар, машиналарны кижиге кайгаар. Хөлде-даа, эрикте-даа кижиге-ле кижиге. Черле кымны чок дээр! Ужа-тура халып чоруур бичиилерден ужума кырганнарга чедир дөгере-ле дыштанып, эмненип турар.

Даваа адашкылар маңаа келге-ле, чеди хона бергеннер. Баштайгы хуусаа төнгени ол. Даарта чанар дижип, таалынының бир чартыын артык хеп-сыны-биле иштеп алганнар. Стакан ишти ак-саржаг, чартык хлеб, хал дүвүнде соктаан далгандан өске, хүнелин база үстүп келген. Хенмелеп каан хой эъдиниң артыын дүштеки чемде быдаа кылып ишкенер.

Шала кежээликтей барыын чүктен дээрге шаштыккан кызыл доозун келген соонда, хадып эгелээн. Элезин-довурак садырткайнып, майгыннарны, чадырларны хайыра чок силгилээш турупкан. Суггур чаъс кудуп эгелей бээрге, шуурган ам харын намдаш кылынган. Хөл кырында хөлзеп доюлган чалгыглар чоорту чавырлып, тавак эрии дег чалбак эриктерни, эргеленген чүве дег, бирде аяар часкап, бирде чылгай каап чыткан. Эрик дургаар даш чигир дег ак көвүктөр чоржайты овааланы бергилээн. Салгын аайы-биле күгүрзүп чыт хире-хире эстеп кээп турган.

«Көжер дээш ыяжың хоратпа, чаа келир дээш чемин хоратпа» деп, Даваа сарбылдыг кыннып, эртен шай хайындырып ижер ыяжын чаъска өтпезин дээш, майгынга кирип алган. Хугбайыраан, хат-чаъска мөгүдөп, даштыгаа шывыг адаанга чыткан паш-савазын майгынга дажыглап тургаш,

шагының шилип бузуп алган. Багланыр дээрге, согунчугаштары берттинип каар, ам канчаар, оозун куруг серенги хааржаанга суккаш, база таалыннап каан.

Ийи адашкы хойгашкаш, майгын өттүр чаашкын шимээнинге өпейледип, херлип-көстүп, са-ла удааннар. Даваа отту хонуп кээрге, хүн кылайтыр дээп келген болган. Та каш шак чүвези, хепкерни тыртып алгаш, үне халаан.

Дүүнгү хат, чаашкын чүдөргөй дээрни кылайтыр чуп каапкан — хиндинде хир артпаан болган. Терезин бажы шимчедиптер сырын безин чок. Агаарның арын канчаар, артында-ла амдангыч чүве ышкаш. Шыктапкан болгаш, ийичангыс ымыраалар бажын көдүрүп келгилээн, оон-моон бо-ла сегирип алгылаар.

Улус хөлде шагда-ла кирип эгелээн. Чамдыктары эштип-даа турар. Элээн хөй кижини дискээн эртир сүзүп алган, бир-ле хайырлалга ынанган, төштер дег кыны бергилээн турза-ла турганнар. Даваа база дөстүмээн. Оглун оттургаш, салчып-ла киргеннер.

Он ийи шактын автобузун дозар дижил, тап-билээ шай хайындырып, чөмөнөп алганнар. Хөлге база эштип четтигипкеннер. Оон майгынын бускаш, шуглак-дөжөө-биле кады чүктээр-туларда эптиг кылдыр шарып алганнар.

— Аалда багай иешкилер та канчап орлар ыйнаан — деп, Даваа таалыңының бир чартын иштеп ора, бодалын чайгаар-ла сөглөй каапкан. Чүгө-ле ийик, таалыңын туткан санында кадайын бо-ла сактып кээр чангыч. Чөп-даа ыйнаан: кадайы кылаң кара савыяадан эрги майык-биле быш-каш, чаа шинчи кирип даараан, карманнарлыг, тыртар өөктерлиг тулган-даа эт чүве-дир.

— Дунмаларым, сакты бердим, а сен, ачай? — деп, Мергенниң сонургаа аайлыг эвес, хууда хөңүн чажырбайн, догааштырган.

— А мен хойларым сакты бердим, оглум — деп, Даваа оглунуң кичээнгейлиг карактарыңче хүлүмзүрүп каан.

Давааның хой кадарар ээлчээ база чоокшулап келген. Удавас чурт солуп, силиг оъттуг черже көжөр дишкен улус чүве-дир. Аалда дем-биле бар, ынчалза-даа улуг хойжу Даваа чокта, көш-дүштү углап баштаар кижини бар эвес. Эрте дизе бөгүн, орай дизе даарта аалга ыяап-ла чедер апаар.

— Ам каш шак ирги? Приемникти ап алыылы диген мен ийин — деп, Мерген чөмөлээн аянын ачазыңче көргөн.

— Аартыктадым ийин, оглум. Чадаг улус ону каяа чүэк кылып чоруур бис.

— Ооң орнунга номнар ап алдывыс але, ачай — деп, оглу чөпсүнген.— Номчуп четтигипкен бис. Дыка солун номнар...

— Амдыы чылын-на болзун ам, кожактыг мотоцикл садып алыр бис. Чүнү-даа аартыктап чытпас, дөгере сыңчы бээр бис.

— Экизин аа! — дээш, Мерген адыжын часкай каашкан.— Авамны база, дунмаларымны база ап алыр бис.

— Чүү-даа чүве өйлүг дижир болгай, өйү чедип келир — машина-даа садып ап болбас бе...

— Ийе. Эки ажилдаар — машина садып алыр — деп, оглу улуг кижизиг кемээн.

— Ээ, ам автобусче кылаштажып орзувусса ажырбас боор. Мен кожавыс майгындан шак айтырыптайн, сен одаа-выска дыргак дег-даа бок арттырбайн чыып бөлгөш, дөө онгарга хөөп каавыт шүве...

Хүн өрүлээн тудум, изиг киткөп келген. Кушкаштар безин аксын азадып алган, чавызы аажок ужуп тургулаан. А кижилерге Дус-Хөл турда изиг хирези чайлыг херек. Бүгү Сибирьге сурагжаан, «кижиниң кадыы — ниитилелдин байлаа» дээн мерген төскө бараан болган оран-дыр. Чамдык улус чоруп турда, өскелер кээп-даа турар.

Адашкылар автобус доктаар черге келген. Кижиле эмгөжөк. Хөлгө сылдап ындызы ол ыйнаан, шуут кызыл чанаш-даа улус бар. Даваа, эьдин хүнге өйүндө додуктуруп алган эрлерже көргөш, содак-шуудактан кедиргөш, девидипсе деп чарашсынып-даа орган.

Улустан арай озалааш олурган боду-биле үе аныак эрнин чанынга кээп мендилешкөш, эктинде таалыңын черже селеш кылдыр бадырыпкан. Кожазы — шаараш ак хөйлеңниг, шаараш сарыг майыктааштыг, дыдыраш баштыг шыырак-даа эр. Дериткөш аажок, думчук аржыылы-биле бирде челбиттинип, бирде чоттуна каап орган.

— Автобус келгиче чеже хире үе арткан ирги, эжим? — деп, Даваа база-ла хаваанда дерин ширбий иткилеп айтырган.

— Чорук кижизи шак чокта бут чок-биле дөмей-ле болгай, оол — деп, кожазы Давааны чүү мындыг «эжим» тыпты берди дээнзиг, шак адай кааптары өртектиг-даа чүве ышкаш, элээн болганда хөөнчөк немээн: — Беш минута.

— Дыштанып турдунар бе?

— Ийс. А силер?

— Бис база. Эмненип турдуvus. Оглум будунга кезиш-кин эрткен кижн, бораннай бээрге-ле, дискээмейлээр... Чадыгар ирги бе дээш келген улус бис. Шору чогузуп тур ышкаш ийин. Тоор чүве чок, халып-ла турар кижн-дир. Чеди кондуvus.

— Кайы, «чсрликтер» силер бе?

— Ийе-ийе — деп, Даваа ук сөстүн утказын улустаң дыңпаан болгаш, каттырымзап харыылаан.

— Мен ышкаш путевкадан ап алыр-ла болгай. Ийн неделя болдум. Аыш-чеми-даа, оран-савазы-даа эки-дир.

«Мен ышкаш» деп сөс Давааның кулаан ам-на чушкупкан ышкаш болган. «Уваа, улустаң дорайгай бергеним ол чоор бе? Кижилер бот-бодунга дөмейлешпес чүве дээн, ынчангаи оларның негелде, сонуургалы «база аңгы-аңгы» кылдыр бодап, иштинде чөрүшкек хөндүн база аарыг оглунче көрүп чугаалаан:

— Мыя кижим-не кадык чорза... Уш литрниң бидончугажынга дустуг малгаш ап алдывыс. Аалга барып база чиненир ыйнаан. Аары шору чүве-дир. Чедирип-ле алзывысса. Адашкылар ажырбаан бис — дыштанып, эмненип-даа алдывыс. Хөлдүн шаң-чажынын пөккүже четтирдивис.

Ол аразында автобус келир шак ушчок ажа берген. Ында-мында химиренишкиннер-даа дыңналган:

— Орта чоор бе? Мырыңай чартык шак манап келдивис.

— Бо изигде улус түреткен, та кымның буруузу чүве. Бараан хараар дээш караам элеп, кулаам шылап калды.

Даваа дем чаа кожазынга човагзынган сеткили тайлы хона берген, катап-ла чугаа эрээн орган:

— Хоорайдан келген силер бе?

— Ийе. Тудугжу мен. А силер?

— Хойжу мен. Хоорайга-ла чедип алзывысса, аалывыс оон ыңай ырак эвес, чүгүржү бээр бис.

— Мындыг аныяк кижн бо хире улуг оолдуг, элээн эртелепкен хире-дир силер але? Каш дугаарда кижил?

— Ушче шилчээн кижн — дээш, Даваа, кожазының аксы чештинер кыннып кээрге, өөрүй каап немээн:— Шериг мурпунда-ла киживис-тир ийин. Өгде база ийн кижн бар.

— Уу, бай кижн-дир сен, күжүрүм. Мен чангыс оолдуг мен. Болгай аан. Кым билir боларны, дузалаар орнунга дужамык болу берип чадавас.

Даваа оглунуң бажын суйбай каапкаш:

— Дөө оолдар-биле барып ойнавас сен бе, Мерген — диген.

Чазык, өөрзүрек-ле оол чүве-дир, ынчалза-даа чүзү ийик, холунда салаа хире ыяш тудуп алган, оозу-биле элезин касканнап олуруп берген. Бир ужурлуг деп билип, Даваа оглун албадаваан. Кожазынга тааржып чадап, «домактажыр аяны дон ыяш дег кандыг аайлыг үрен боор» кылдыр бодан, аксынга саамчып келген сөстөрүн дегийт тыртып алган. Ортун уруу совхоз төвүндө садикте турарын чугаалаар, кадайы ам база удавас эмнелгеден бир оол азы уруг садып эккээр деп баштактаныр бодаан. Соксап каан. Бичин кижини дыңнап орар-дыр, ааска душкан үй-балай сөс эдип хоржок болгай.

Үе эртип-ле турган. Чамдык улус автобуска ынанмай, машиналар дозуп, арлы бергилээн. Чорук кижилеринин хөй кезини манавышаан. Чөгөл төткөш, эштип, серииттенип аар дээш хөлчө кылаштажып-даа турарлары бар. Даваанын коязы улуг сумказын үжени берген. Үстөлчөк саазын уштуп салыпса-ла — быжырып каан хой эьди. Ийи шил газтыг суг база бар. Бирээзин Мергенче сунган:

— Бертинде шил баарды, кайгал. Суксаан боор сен.

Мерген, та чоонган оол ийик, бажын чайган. Холунда ыяжын ам-даа салбаан, элезин чукушуп, муңчулбушаан.

— Акызы сартык сунуп орда, тудар-ла болгай, Мерген, — дээш адазы эпчоксунуп, шилди боду сегирип ал часкан хиреде туттунуп, биргээр агартынган:— Ындыг төл болгай, газтыг сугга тура чок. Оода «четтирдим» деп сөзүң кайыл?

— Четтирдим — дей каапкаш, оол ам-на тудуп-тудуп салыпкан чүве дег оолдарже халып ыңай болган.

Ам-на шөлээчилеп, ашак езу-биле хөөрежип болгу дег апарган; ынчалза-даа, ийи кижинин аразынга демир көжеге азып каан чүве дег, чугаа үстүп калган. «Мергенге хомудай бердиң бе? Мен база сенээ таарзынмай ор мен» — деп, Даваа хөрээ көвүдей каап, коязыныче кылчаш кылынмазын кыскан.

Чорук кылып кажараан кижилер суксунун чандырып, чемненип-даа органнар. Давааның чүзү ийик, анаада хой кадарып чорааш безин сүтке өл ааржы хоюдуп алыр боду, ам оода шилге шай безин кудуп албаан. Алыста изиг-халынынга, соок-дондакка дадыккан болгаш боду каяа тоор ийик.

Элээн болганда Мерген бо чүгүрүп келгеш, ачазынга өгени чоруй сымыранган:

— Ачай, суксанчыын. Суглап эkkээйн бе? Одагда кожаларывыстан сава тып аптар мен. Автобус та кажан келир.

— Ынчал че. Дыка чүгүрбес сен, оглум. Багай будуң камнап чор.

Мерген бедик хавак артынче ажыт кирерге, удаваанда автобус бо көстүп келген. Чорук улузу дүймөй-ле берген: кым сумказын шидээн, кым хевин кеткен, кым уруг-дарыын кыйгырган. Даваа аңгалап калган. Бирде таалынын көдүрүп, бирде оглунче харанып, ыңайда-бээрде чок, хилей-ле берген. Суглаар булакка чедир талыгыр-ла болгай.

Улус автобусче сыңнып-ла кирген. Чангыс Даваа даштын арткан. Чолаачының далажып турары илден, орукка санажып аар дээш ийикпе, билет-даа сатпайн, эжиин хаар дей берген.

— Каш-ла минута манап көрүңер, эжим шофер — деп, Даваа эжикче кире дүшкеш дилээн.— Оглум суглап чорутту, суксааны аажок.

— Каш-ла минута? Девиин-не чүнү кылып турган силер? Графигим үрелип тур, манаар харыым чок.

Даваа демги кожазынче болчур ирги бе деп чанны аарак көрүңген. Оозу дүште-даа чок, мурнуу олутта шаараш сарыг майыктааштарын хере тепкен, дайнанмышаан орган.

— График үрелгени бодунарның буруунар-дыр. Манаңар — деп, бир аныяк херээжен үн дооразындан дыңналган.

— Мээң буруум эвес, атэпэнин буруузу.

— Канчап билбес кижилер, атэпэ дээрге-ле силер-дир силер. Коллективинер ышкажыл — деп, өске бир үн шыңгы негээн.— Бичии оол манапкаш, чүден дудай бээр силер.

Минута эрткен. Ийи... үш...

Даваага халалыг апарган. Оглунун соондан халыыр бо-даза-даа соксап, чүү-хөөзүн дүжүргөш, хомудалын чажыра аарак чугаалаан:

— Че, силерни тутпайн көрейин. «Чедизи чаңгызын мана-вас» чүве дээн. Сооңардан чеде бергей бис аан.

Автобус чорупкан. Чүгле бензин ыжы холушкан изиг доозун арткан.

Даваа дүрүглүг майгынын сандайлангаш, чааскаан олуруп калган. Каш минута эрткенде, оглу хавактан бо чүгүрүп ажып орган. Элейип артып калган ачазын көрүп кааш, оол тура дүшкен. Кезек алаңзып тура, хөөн чок кылаштапкан.

— Автобус каапкаш барды. Ажырбас он, оглум, унда-рааш чоор сен, дөмөй-ле хап чана бээр бис — дээш, ачазы

оглунуң эккелген шилде суун харамдыгып пактай берген. Суг ана дириг-биле дөмей, тыва шай дег, арай дуссуш кынып турар, сериин, чаагайын канчаар!

— Мээң буруум — деп, Мерген дерин чоттунун, бачыдаан тыныжын тыртып чадай-чадай билинген.

— Чок-чок, Мерген. Кайывыстың-даа буруувус эвес-ле боор — деп, ачазы өл эриннерин чодуп, оглунуң девип чаа өскелиг чаңнап органының ужурун сүрүп айтырган:— Кижичурттап чорааш, ыяап-ла бергелерге таваржы бээр чүве. Демги акың газтыг суг бээрге, чүге ал ишлезип ол? Бергенни алыр, оон кедерээрге диленир-даа ужурга таваржыр-ла болгай...

— Аа, хей чүве!— деп, оглу чоргаар сөглээн.— Мени чүге дужамыкка дөмейледи. Доруг-дай эвес-тир мен. Авам, ачамга дужамык болбас мен — дээш, Мерген эриниери чөтпөңейнип, карактары кылаңайнып, өскээр көрүнген.

Даваа ытгавайын барган. «Кижини кажан-даа бичии деп ыялавас херек — деп, ол боданган.— Оон башка чаңгыс эпчок сөс-биле, чаңгыс донгун чаң-биле ооң чүрээнге чедип, бодунуң-на чезиң көзүлгүже сойгаладып алыр сен. Барык-ла аарыг бүрүзүңге чогу жар аржаан, эмнер хөй-ле боор-дур. Шак мындыг ийи-чаңгыс шапты, донгун аажы-чаңнар эмиээр аржаан, курорт турган болза магалыг-ла болур ийик». Ыя кадында, карак бо, «Москвич» бо халып эртип чыткан. Ийи-ле кижилиг — ашак, кадай-ла улус боор.

Мерген эрзин аажок тура халааш, каш халып чоруй холун көдүргөн. Машина тура дүшкен.

Адашкылар олурупканнар.

Шомаадыр Куулар

ИМИРТИНДЕ

Хүн шагда ажа берген хирезинде, ооң кызыл хаяазы өг дүндүүндөн бүлүргей көстүп, харын-даа шала сарымзык ыш-каш көзүлген. Өг иштинге олурган кырган кадай шыва тонун эштип алгаш, имиртин өг иштинден дескен-даа ышкаш даш-каар үнүп келген. Ынчалза-даа даштын база шоолуг чырык эвес, удавас, караңгы имир дүжер деп кел чыткан. «Назын эрте бээри ол-ла-дыр аа — деп, кырган иштинде боданган.— Чырык биле караңгы аразында кижидир мен ийин»— деп ол улаштыр бодавышаан, өгден ырак эвесе кезек хараганнар аразынче бөөлдеш тонун эктинден дүжүрбейн калгыдып

каан. Ооң шала хөкпегер дүрзүзү имиртинде кандыг-ла бир коргунчуг амытан ышкаш сагындырган.

Кырган өгже ээн чедип келгенде, ооң уруунуң уруу Хандываа кире халып келген. Ол чаа-ла он чеди харже кирипкен хирезинде шоваазы дегет, харын-даа улус-биле чугаалажыр, ажык чаңныг. Кырган-авазының мурну-биле эрте халааш, хөнекте соок шайны аяк долдур кудуп пжипкеш, сеткили ханган чүве дег, кезек када ыт чок турган.

— Денни кыпсып көрөм, уруум. Имиртиң черге орбас чоор — деп, кырган оозун айбылаан.

— Имиртинде оарга кандыг чүвел, кырган-авай? — дээш демгизи стол кырында турган лампаның шилин ужулгаш, өзээн өрү долгааш кыпсыптарга, өг ишти чырыш дээн.

— Черле анчыг-дыр ийин, чүшүн-даа ужур-мажыры билдинмес. Бүдүүлүк кадайның чугаазын канчаар сен ону, уруум — дээш, өскээр будулдуруп каапкан.

— Суур киргеш келийн, дораан чедип кээр мен. Авамга чугаалаар сен, кырган-авай — деп кааш, Хандываа шала даалыктай аарак халып чорупкан.

— Орайтай бербээн чүве бе? — деп, кырган эмчигир аксын азадып чыткыже демгизи шагда-ла ырай берген болгаш ооң чугаазын дыңнавайн барган. Ынчалза-даа Хандываа кырган-авазының чүнү чугаалаар дээнин даап бодап чораан.

«Ам-даа амыдырал деп чүл дээрзин орта билбес чаш кижидир ийин, хөөкүй, имиртин-биле дөмей» деп кырган уунда куруг өгге чугааланган. Ол боду уруунуң уруун кара чажындан азырап өстүрүп каан болгаш оозунга ынаа аажок. Хамык-ла эки чүвени: аыш-чемни-даа, идик-хепти-даа оозунга бээрин кызыдып чораан. Оода-ла бо уруум аас-кежиктиг амыдыралды көрө бээр боор деп идегелин кырый бергиже ышкынмайн чораан.

Кырганның хып дээн чалыы үези жадыг-берге, түрөңги, бүдүүлүк үелерде эрткен болгаш ооң чурттап эрткен берге амыдыралы уруг-дарыынга таварышпаан болза деп, чүгле ону бодаар, аарыг-аржыкты, ажыг-шүжүгнү-даа, чааскаан-зыргай чуртталганы-даа көрүп эртип келген. Ол шору кыс апарганда авазы мындыг коргунчуг төөгүнү чугаалаан: «Ачаң шагда бир караа багай боду хире ашак-биле аас былаашкаш, чокшу берген. Харалаан душ бооп демгиниң чаңгыс караан эзирик кижидилбейн эндедип каан. Демги ашак карак чок кижидил чер канчап чоруур, мени бүгү назынымда өөңерге азыраар силер деп чугаалаан. Ам канчаар,

каш чыл улаштыр азырап келген бис. Ынчан он ийи хар чеде берген кыс уруглуг улус бис. Бир кежээ демги киживис кожа аалга баар кижиди мен, урууңар мени чедип чедирип кагзын дей-дир. Ынчан аныяк улусчүнү эскерер боор, оң аайыбиле чорудупкан бис. Имиртинней берген, уруувус сураг. Аңаа хонары ол-дур деп бодааш сүрбейн орган бис. Ындыг араатанзыг чүве болу бээр деп кым бодаан боор. Эртенинде кожавыс аалдың ээзи аъттыг халдып келгеш хамык чүвени чугаалап берген. Демги караа багай ашак ийи аал аразынга арынга, өжөөн харааш, бистин уруувустуң амызынга четкеш, боду база астына берген болган... Сен бистин аалывыста кара чаңгыс өшкү саар кижиди сен, оваарымчалыг чоруп көр, уруум» деп, авазынын чагыын ам кырган боду безин тодаргай сактып кээр. Ол аныяк тургаш-ла аарый бээрге өөнүң ээзи каапкаш барган. Оон бээр уругларын чааскаан өстүрүп келген.

«Кырып деп чүвениң кончуун» деп ол иштинде база катап бодавышаан, өрегези тыртынмаан өг дүндүүн өттүр өртемчейже шала чалбарый аарак көргөн. Оон аары кончуг тургаш, от кыпсырын оралдажып, суугуда хул бузурады берген. «Мен-даа канчаар, эки-багай-даа болза аяс дээрниц адаанга, чырык хүннүң херелинге чурттап эрткен, уругдарыым шагда улгаткан кижиди мен. Хүн келген тудум караңгыже чоокшулап олар кижиди ышкакжыл мен. Оода бо уругнуң кончуун, кажан черле орта шуудап амыдырап чурттаар чүве ирги. Бо хире магалыг үеде чурттап келген хирезинде ам-даа чырык хүн көрбээни ол тур» деп, кырган улаштыр бодавышаан шай хайындырар пажын ууп чадай-чадай суугу кырынга салыпкаш, шай хайындыра берген.

Оң бодалынга харыылаан-даа ышкакш, даштын ийи эзирик кижиниң шала сөстүг ырызы дынналып кел чыткан. «Ам база эзирик келгени ол-дур» деп кырган бодавышаан, от салыр суугу аксындан тургаш, кедек чарыкта, чыышкын үстүндө, аптара баарынга олуруп алган.

— Демги араган арты кайыл, кырган-даа болза иелиг кижиди мен — деп, уруунун үнү эжик артында дынналган.

— Дем орук ара доктааган черивиске төндүр ижиптивис, эш — деп, көргүрээш үнүг эр кижиди шала авыяастыг харыылааны дынналган.

— Эш-уш деп кижиди көгүтпө, ашак, сенээ белен алзыр кадай мен эвес-тир мен. Сен ышкакш чүвелерниң авыязын чежени-даа көргөн мен...

Бир-ле чүве черже төк кылдыр кээп дүшкен.

— Одуң бар бе, кыпсып көрөм, ындыг-ла кончуг кижн болзунза, карангы имиртинде чүве көзүлбес чүве-дир — дел, уруунуң үнү база катап шала шорулгактыг дыңналган.

— От кайда боор, суйбап тургаш тып алыр-дыр, аксы уштуна берген боор ийне, арагазы төктүп калган болза кончуг-дур — деп бирээзи чугааланган.

«Кымны дөзөөн төл ыйнаан бо. Каапкан ачазы-даа, мен-даа ынчаар арагалап чорбаан бис. Мону өстүрүп алыр дээш канчаар кызып чорбадым дээр — деп, кырган ол аразында уруун имиртин чуртталгадан уштур шаг чок болганынга хомудаан дег боданган.— Ажы-төлүн-даа бодавас... Оода Хандываазын эртем-билигже, эки орукче дүрген үндүрүп каарын бодавас. Бир ашактан чарылган-дыр. Ам чоп билин-мес чүве ирги, бирде бирээни, бирде өскени өгже сөөртүп турбайн... Чок болза олуржуп алза».

Өг эжни аяр ажыттырган соонда, кандыг-бир күске кедээн дииспеек ышкаш, ийи дүрзү ыт чок кирип орган. Кырган уруун танываан чүве дег, четпес караан улам хере көрүп, артында өрү ковайып келген. Ол бодунуң уруун эвес, ооң соонда кирип олурган кижини сонуургааны ол.

— Экии, кырган!— деп, көргүрээш үн база катап дыңналган. Харын-даа даштыгаа дыңналганындан-даа улам чоон ышкаш сагындырган.

— Бо Севил-биле бичии чүве ишкен улус бис, ооң артыын...— дээш кармактарын үжени берген. Элээн болганда, арай деп чартык шил водка уштуп келгеш, оозун дең чырынынга өкпелей аарак көргүлээн.

— Ынчап үнээрге-дип турбайн, оонну авамга кут даан, ашак — деп, Севил четтикпээн чүве дег далаштырган.

Бодунуң уруундан кырганзыг көстүр, ынчалза-даа күчүлүг аныяк эът мага-боду баштайгы хевирин ам-даа кызып салбайн турар ол эр кижини кырган кээрге-п көргөн. «Арагага алыспаан болза Севилден безин оранчок аныяк оол-ладыр бо. Ам бодунуң туруш чогу-биле арагаже сундулуп, улгады берген кадайларга «ашак» диртип чоруур кончуундаа мооң» деп кырган боданган.

— Дашка барды, кат-ие! Кат-ие даадым, кырган-авай — деп, ол улуг чөржек салааларның аразында бичии көстүр дашканы кырлагар көк дамырларлыг кырызын көргүскензиг бо сунуп келген.

— Мен ону кайыын уур мен, оглум — дээш, кырган ужур эдерип амзааш, дедир сунган.

Демги-ле күчүлүг холдар бичии дашканы угбаан чүве дег шала сириңейнип алырга, кырган «ооң орнунга бажыңдан тудуп турган болза бо холдарның магалыын» деп иштинде бодавышаан, хейде-ле бодунуң, чүгле кеш, дамыр шыпкан сөөк кырыларын суйбагылаан.

Авазының бодалын билген-даа ышкаш Севил:

— Хүрең-оол бөгүн суурда бир бажыңның печказын салган. Бажыңның ээлери дөрт шил водка куткаш, ооң үжүн кады ишчип алганнар. Бят чок чүвелер чорду, авай — деп, дооразыңдан чугаага киришкеш, одун кыпсырын оралдажып хүлүн бузурадыр былгай берген.

Севил кыс анарып, өг-бүле туда бергенде безин ооң иези улуг кырываан, эт-септиг, мал-маганның-даа турганнар. Кадай уруун шыырак-даа өгөп-башкарып каан... Күдээзи база кыдыра эвес келген. Чалыы амыдыралдың баштайгы чырык хүннери амыдыралдың эрбенниг черлерин бодунга дээспейн, чаа хоолайның ышты тыртары дег, арыглап октап, ынакшылдың кыпкан одунга моондак болбазын дээнзиг ырадыр апарып турган. Сактырга бүгү назыда ындыг чырык хүннер болуп, чаа кыпкан отка кандыг-даа шаптык чок, ол кажан-даа имистелбес ышкаш. Ынчалза-даа бойдус чүнү-даа мөңгезибиле чаяваан болганындан, Севилдиң чуртталгазынга имиртиң үелер Хандываазын иштиг турда-ла эгелей берген. Эт-даа болза эргилээр, ынчалза-даа ону камныг эдилээр болза ол кижиге бүгү назыда хереглеттинип болур.

Бир катап ооң өөнүң ээзи бичии эзирик чедип келгеш, канчап арага ижипкенин бирден бирээ чокка кадайыңга чүгзалап берген. Ынчап айы үнүп келген Севил ооң чугаазыңга шоолуг-ла бүзүревейн кижиге эртен-кежээ апарган олурда арагалап чоруур сен дээш ыдының кежин аңдара келипкен. Бя ол чылдак оларны бүгү назыда эптештирер аргажок кылдыр хөрлээлей берген. Хандываазын чийк чаагай божуп алгаш ол бир боданган. «Хөөкүй чаш уруум бүгү назыда ачазының эргеледиин көрбес, чүгле ооң бараанын көөрү ол-дур. Өзе бээрге ачан ол-дур деп айтып бээр мен. Хей черге чарылган улус-тур бис ийин...»

Ол баштайгы өөнүң ээзинден чарылган соонда база бир кижиге барып алган. Оларның дем каттыштырган ажыл-үүлезин үр болбаан. Оон бээр он чеди имиртиң чылдар төнчү чок эрте берген. Ол имиртинден уштунар дээш Севил өске

орук-биле чоруп олурган. Имиртинде азып-тенип, тайып ужул чорааш, не кижиниң аалыг сүдүнүн ачызында бурунгаар чырыкче чүткүлүн ышкынмайн чоруп орган. Ах, аңаа шын орукту айтып берип, чедип чедирип каар эки эш болза...

Өг ишти ыш долуп келген. Имистелген от орта кыппайн, ишти ыш долган хоолай ажыксыг ышты үндүр соруп шыда-вайн турган.

Ынчалза-даа Севил эзирик өжежи-биле хүлдү бургура-дыр үрүп-ле, үрүп-ле орган. Оозу чүгле имистелдир кыпкаш ышталырынга өй болган.

— Каям, мен — дээш, көргүрээш үн дыңналган соонда, суугу аксында улуг кара холдар көстүп келгеш, отту кыпсырынга дузалажырын оралдашкан. Ол кара күштүг холдар ону кыпсыр тудум улам өжүр булган каан.

«Эргижиреп калган эт-тир ийин. Ону ажаап, карактаар ээ чокта кайын эт боор. Үр-ле болган-дыр, бо уруг өгленип турда кылдырып берген суугум-на болгай» деп дөр бажында олурган кырган иштинде боданган. Бир эвес Хандывааның ачазы-биле чурттап чораан болза ам-даа каш чылдарда канчанмас-даа эт-тир ийин.

— Хоолай ишти дуй ышталып калган болгаш кыппайн турар-дыр — деп, кырган чугааланган.

— Шынап-ла! — деп, Севил авазының чугаазынга чөпсүнгеш: — Дүне када ону кым жаңгырадып турар ону, ооң орнунга удуур-дур — дээш демир-орнун эде-хере октагылааш, шагжок барып чыдыпкан.

— Эртең Хандываа аштап каар ыйнаан — деп, кырган оозунга идегеп чугаалангаш, деңни өжүрүпкен.

Имиртин өг иштинге уруунун орнунун чанынче улуг кара кижини дүрзүзү чоокшулап бар чыдырда, кырган карак ажыт уруунун уруу Хандывааның орнунун мурнундан дүрүшкеш чыдыпкан...

Ооң будун бир кижиниң илдиктир артап эрте бээрге, ол отту хонуп келген. Шимээнин дыңнаарга Хандываазы чедип келген, бодунун орнунда удувайн бир-ле чүве бодап чыткан. Кырган ковайып келгеш дүндүк өттүр көөрге даң хаялап орган.

— Кырган-авай! — дээн аяар үнден ол сырбаш кырган. Хандываа мырыңай ооң кулааның чанынга сымранган.

— Дүүн, имиртинде олурбас деп ол чүү дээрин ол, кырган-авай?

— Амыдырал чуртталгазын каас-чараш, бады-шынчы,

бай-шыдалдыг, омак-хөглүг, быжыг туруштуг тудуп чорзун дээним ол-дур, хеймерим — деп, оозун эргелеткен.

«Мени бир-ле чүве дүвүредип чоруур, чогуум чүл ол дээрзин амдызында билбес-тир мен. Сактырымга аткан даң хаязы дег чырык чаагай херел-даа ышкаш, азы... Чок, мен ыяап-ла чырык херелге уткуштур баар мен» — деп, Хандываа бүзүрелдиг боданган.

Шүлүглелдер, шүлүктөр

Александр Даржай

РОВНО ҚЫДЫРААЖЫНДАН

ЧАСКЫ РОВНО

Шилдегер дээр. Хүннүн караа
Чылчырыктай саарылган.
Шымыргай көк асфальтыны
Чире чүткүп үнүп келген.

Кудумчуда липалар,
Куулар ышкаш чалгын хергеш,
Кудай-дээрже ужарының
Кырында-даа келген ышкаш.

Каржып-шуушкан кижилерниң
Кылажын-даа көөрүмге,
Каш басса, олар шупту
Кылыйтып-ла үнер ышкаш.

Дужааш бажың сонгазындан
Тулган чараш украин кыс
Менди эрээн чүве ышкаш,
Менче чылыг хүлүмзүрдү.

Саарылган часкы херел,
Чалыы кыстың хүлүмзүрүү
Дамыр-ханым чылыктырып,
Таалалды менээ берди.

БЕЛАЯ КУДУМЧУЗУ. СЕСЕРЛИК

Сезен бир мун... Сезен бир муң...
Шаажылакчы холун карбаш кылган соонда,
Чаъс октар хары угда саарлы берген...
Сөөлгү катап «Авай!» диген чаштың үнү

Шөлде терек унундува сиңе берген...
Дүнелерде чокпак терек будуктары
Дүвүрөнчиг: «Авай!»— дээнзиг сылдыражыр...
Сезен бир муң балыг-бышкын туттурганнар
Уургайда дириг хевээр хөмдүргөннер.
Сезен бир муң... Сезен бир муң...
Уруг-дарыг, кырган-чалыы кымны чок дээр!
Тураскаалдың маны дажы үнү чок бол,
Хөйнү менээ төөгүп туру. Дыңнап тур мен.
Турган бодум сугда төш дег сиригейнип,
Хөңнүм багай ишкирнигип ыглап тур мен:
Хөңзиг кызын хөрээндиве чыпшыр туткан
Кээргенчиг ие кижн авам-даа дег,
Колдуктааштыг, кирбей салдыг кырган ирей
Хойжу малчын ачамны-даа сагындырды...
Куйга-бажым адыңайнып чыырлып туру,
Хугбай кара дайын-чааны каргап тур мен!
Сезен бир муң балыг-бышкын туттурганнар
Уургайда дириг хевээр хөмдүргөннер,
Сезен бир муң... Сезен бир муң
Уруг-дарыг, кырган-чалыы дириглерге
«Серемчилиг болуңар!»— деп, соксаал чокка
Чевег-хөөрүнү ханы дүүндөн чагып чыдыр...

САНДАК ТҮЛҮШ

Эки турачы Сандак Шөмбүлович Түлүш
Ровно хоорайның акы-дуңма хөөрүндө мөңгө
уйгузун удуп чыдар. Оң дайынче кады чөрүг-
кан дуңмазы Борис Шөмбүлович Лама Кызылда
ажылдап, чурттап чоруур.

«Тыва кижн хөөрдүвө кээр туржук,
Салаазын-даа ынаар углай айтыр эвес,
Дуңмам оолак, бисти эргип чедип келир,
Чаңчыл дивес, эр хей-дир!»— диген ышкаш,
Маны дашта адын сиилбээн Сандак Түлүш
Баарымда черниң дүүндөн үнү үндү:

«Арбай-тараа алдынналып чалгыл турда,
Аал-чурттан дайындыва аъттанган мен.
Шөмбүл ирей — кырган адам салын суйбап,

Чөптүг сөзүн далаш чокка чагып туржук:
«Улуг дайын — чаа-чалбак оюнчук бе,
Улуг кижидуңмаң таптыг карактап чор!..»

Буян-чолдуг ачам чагыын хажытпаан мен,
Дайын-чаага өлө бажын, эки адын
Бужартадып, кортук атка кирбээн мен, оол.
Дайзын-биле дуңмам база салба тутчуп,
Бурунгаарлап, аткаар баспайн чоруп орду.

Бажым орта бир-ле чүвө моннай каапкан,
Баарымда хамык чүвө дунче шилчээн —
Эзенгилер кыңгырткайнып шынгырашкан,
Эскадроннун кызыл тугу хөлбөңейнип,
Эзим куржаан туман-бустун аразынче
Эстип кире бергенин-не эскерген мен...»

Кажыдалдың аялгазы куттулуп тур,
Кара-баарзык часты йөрөөн ырлап олур.
Даяңгыштыг кырган кадай караан чодуп,
Дашта харны чүлгүй аштап чечээн салды.
Бодум хуумда чевег черниң хөрзүнүнче
Боошкунда тараам уштуп, чажып тур мен...

1949 ЧЫЛ

Хөртүк харның дагдан сөктүп бадары дег,
Көшкүн чоннун шынаа кирип, «Бурунгаар» деп,
Кыйгы аттыг колхоз болуп каттышканын
Кызыл-даван хензиг шаамда көргөн ийик мен.

Балдыларның оорга керткен токкулаажы
Башкы сылдыс кыпкыже чангыланыр.
Аскак Сатты — фронтучу бызанчыны
Амдыгаа дээр аажок эки сакты-дыр мен.

Тиилелгениң бешки чылы. Дөртөн тос чыл,
Дистиништир шөйлү берген он-он бажын.
Туктар киискээн. Бедик черде дайынчы Сат
Турувуткан, караан чодуп, йөрээл салган:

«Чалбыш-өрттен хүлү арткан суурларга,
Чаалыг шөлге өлгөн өөрге тураскаал бооп,

Чаа туткан сайзанак дег суурувус
Сая чылда өзүп херлип мөңгө турзун!..»

Дайын ону он чыл болгаш өлүрүп каар —
Дайынчының эрги балыы куйлааш частыр...
Тудуп кылган чаа сууру Сатка база
Тураскаал бооп, кезээ шагда мөңгө артар.

МИРОГОША

Микола Пшеничныйга

Микола!
Карпат даглар эдектери —
Хадыларлыг бедигээштер
Кандыг кончуг эки чер боор!
Мирогоша —
Бистиң дылче көжүрерге,
Амыр-тайбың аалчы бол дээн
Ады онза украин суур.
Мирогоша,
Мээн аалым моон ырак —
Бежен хемнер кежилдир,
Алдан арттар ажылдыр
Азий диптиң чүрээнде.
Микола, Коля, Николай!
Сеңээ чедир Кызылымдан
Чеди муң-на километр —
Черниң ыраа эвес-тир ийин.
Бады-шынчы өднүктөрже
Баар орук эң-не кыска,
Мирогоша, украин суур,
Бистер бүгү совет чоннар
Анаа тайбың аалчыларны
Дөгerezин
Дөрже чалап,
Аяк шайны, хлеб-дусту
Арыг-чаагай сунуп чор бис.
Черивисче черниң чeskээ
Четкер болган «аалчылар»
Чеже катап шургуваан дээр!
Селемениң бизи-биле

Чеңниг холун чеңи-биле
Кезе шапкаш, кезеткен бис.
Кедеңгирлеп келбезиннер,
Хендирбезин ооруп аарлар.
Келир болза топтуг келзин,
Аалчы болуп, өгже кирзин,
Артык сөс чок чүрээвистен
Алышкы дег хүлээп аар бис.
А мен бодум, Мирогоша,
Аалдап эвес, шагда чурттаан
Суурум дег,
Сурун чаңым уярадыр
Чечен сөске
Сени алгап чедип келдим.
Сени чурттан оол, кысты
Сегел салдыг ирейлерни
Шагдан тура таныыр-дыр мен.
Сактырымга, кезек када
Саяннарже чоруй баргаш,
Чазын, күзүн сени сактып,
Сарынналып чораан дег мен,
Микола, Коля, Николай!
Сээң черин — мээң черим,
Сээң чонун — мээң чонум.
Мирогошан чүрээмге чоок
Мону сеңээ сөглөксээн мен,
Микола, Коля, Николай!

Монгуш Кенин-Лопсан

ИЛЬИНКА

Кажыдалдын ажыг медээ
Харлыг Саян бажын ажыр
Орус, тыва чурттакчылыг
Озалааш суур черге келген.

Улуг башкы таалал боорга,
Улуг кижин адын бодап,
Даглар эдээ көдээ суурну
Тараачыннар Ильинка дээн.

Чолу чырык Ильинканы
Чоткан хаттан камгалаан дег,
Дээрде шашкан бедик даглар
Дээскиндир таңныылдап тур.

ЧЫЛГЫЧЫНЫҢ СЫДЫМЫ

Аткан данның чывар тынган ыржымында
Аъттыг арат үзейипкен халдып туру.
Хову сыңмас чылгы сүрүүн эргий дозуп,
Хостуг ырын ындынналдыр ырлап чору.

Чаңгыс чайгаш, чылгычызы шалбалаарга,
Кежик аьдын эзертепкен болур дижир.
Чаңгыс чайгаш, чылгычызы чазывытса,
Кежик аьдын ышкыныпкан болур дижир.

Эртенги хүн даглар бажын шонуп чорда,
Экер-эрес чылгычызы халдып туру.
Сыңзып дескен оглаа малды сыындыр четкеш
Сыдым-биле чаңгыс чайгаш, шалбалапты.

Сыдым бажын даңгыракка дөмей дижир,
Шынчы чорук амы-тынга дөмей дижир.
Чылгычының сыдымында тываларның
Шылгарангай малчын соруу тудуш дег-дир.

АВАМНЫҢ ӨӨ

Элик безин турлаглыг дээр,
Элик чүртүн капбас дижир.
Кезек-кезек авамның өөн
Кедергейниң сактып кээр мен.

Баштай ыглаан одаам боорга,
Баштай үнгээн черим боорга,
Авамның өөн бускан-даа бол,
Авамның өөн уям дээр мен.

Авам өөнүң эжиин орта
Кызыл тукту чалаан хүнден
Аксым-кежин бодараан деп
Кырып келгеш, билип каан мен.

Бірларымның ужуп үнген
Бдыкшылдыг алыс дөзү —
Авам өөнгө мени чайгааш,
Алгап ырлаан ырында боор.

ЧОВУЛАН

Шаа кээрге, мынча дижир:
Чаактыг баш-даа адырлып каар,
Чагган хар-даа эстип калыр,
Чанган куш-даа эргип келир,
Часкы көк-даа кадып калыр.

Шаа кээрге, мынча дижир:
Чайык-үер сыыгап калыр,
Чацнык-дицмит соксап калыр,
Чалым хая чарлып болур,
Чалыы назын кырып болур.

Чонум мындыг чугаазы бар:
Човуланда назын чок дээр,
Човуланда дүлгүүр чок дээр,
Човуландан кижиге деспес,
Човуланни ава шыдаар.

САРЫНАЛ

Чалыы шаамның отчугажы
Чацгыс уруг чораан чүве.
Хөөкүй шагда чыргай берген,
Хөөрүн чажыл дуглай берген.

Владимир Серен-оол

БАЙКАЛДЫҢ ХЭЭЛЕРИ

«Эң-не идегелдиг демдек — Байкал хөл эки
көстүр-дүр. Ооп кудулдур Байкалдың моол
дуңмазы — Хубсугул».

*(Баштайгы моол космонавт Ш. Гуррагчаның
черже дыцнадыгларындан).*

Арыг суглуг Байкал хөлдү
Ак-көк, кылаң селеме дег көрүптөр мен.
БАМчыларны Корчагин-даа
Баштап алган, селемелиг халдып оар.

Чамдык өйде Байкал меңээ
Шала эңмек ча дег кылдыр сагындырар.
Согуно ооң — Чөөн чүкче
Согуналган демир-орук шугуму-дур.

Айның чаазы кежээлерде,
Аяс дээрге Байкал ай бооп көстүп келир.
Сырга болгаш мөңгүн кирбик,
Сыгыр карак хевирлери Байкалда бар.

Делгем Сибирь далай болза —
Дээр өңнүг, кавай хеме Байкал боду.
Саян болгаш өске сыннар
Чалгыглар бооп кырлаң-кырлаң чуруттунар.

Ангы турар планетага,
Аалым сактып, Черже хая көрүнзүмзе,
Байкалды-ла танып алза,
Барыын чүгү — Тывам ол деп бодапкай мен.

ӨГЖЕ ЧАЛАЛГА

Өңнүктерим
Өөмге моорлап бо-ла келир.
Өөрүшкүлүг,
Өрү чалап уткуп аар мен.
Кидис өгге
Кирбээн болгаш ындыг ийикпе,
Хараачаны,
Хананы-даа сонуургаарлар.

Өгде чүүлдер —
Өртемчейнин кезектери:
Өрү дүндүк —
Өлчейлиг хүн боду ол-дур.
Херелдери —
Херлип баткан ынаалар-дыр.
Ханалары —
Харылзашкак найырал-дыр.

Бөгежелер,
Базырыглар, кожалаңнар —
Бөмбүрзектин
Багланышкан куржаглары.

Каас хээлиг
Хараапказы — экскаватор,
Эргин безин
Эртер, ажар арттар ышкаш...

Чаа-ла чуггаш,
Сарыктыры салып кагган,
Шаажан аяк
Чараш, аккыр өггө дөмей,
Дувү безин
Дүндүк дээрбээ хараача дег.
Аалчы кээрге,
Амды шаажан ак чем кудар
Сава апаар,
Сарыг шайым кудуп бээр мен...

Эргим өңнүк,
Эргинимни оюп эртпейн,
Кидис өөмгө
Хире-хире кирип каап чор.
Шайлап ора,
Сагыш хандыр хөөрежиили,
Херек болза,—
Херии черже аъттангай бис.

АЙДЫҢ КЕЖЭЭ

Огородун кажаазынга чөленипкеш,
Орай каксы сылдыс санап турувуста,
«Кунчуум-кадай сагыжымга кирер-дир»— деп,
Кудайдыва шыгаап алгаш, сымырандын.

Айның чаазы, эки хүндүс аалыңарга,
Арның көрүп, сени дилеп четкен авам —
Орбак-самдар булуттарын септеп селээн,
Олут орбас айга дөмей болган магат.

«Кызым сеңээ белээм болзун, кедип каг»— дээш,
Кырганывыс сунган белээ — хөрөктээжин
Аргып кааны ангор өшкү чөөгү ышкаш,
Аккыр хөвөң — булуттар сээ көзүлген боор.

Эдир булут өттүр чыраан төгөрик ай —
Эртен, кежээ авайымның бисти манап,
Хыраа хээлиг соңга өттүр көстүрү дег,
Кызы сенээ сагындырган эвес ирги?..

Ам-на билдим: чайынныг ай — ие кижиги,
Ажы-төлү — сылдыстарны бисти эргип,
«Кежик-чолдуң хүнү даарта үнүп кээр» — деп,
Херел-сүдүн бисче чажып чорууру ол-дур.

Николай Куцлар

КЫЗЫЛ-КАТ

Кара суглар аразында
Каш дөс үнгөн кызыл-кат бар
Кады келгеш, диштеривис
Кагжагыже дайнар ийик бис.

Ийи караң кара-хүрөң
Инек-караа сагындырар.
Ээй тырткаш, хумагалыг
Эргеледип, ошкаар турдум.

Чаңгыс-ла чыл чарылгаштың,
Шала күскээр келиримге,
«Кызыл-каттан, ортулукче
Кылаштааннар» — дижир болчук.

Кымыл ол деп, айтырбадым.
Кызыл-каттан хөңнүм калды.
Сени база утгупкан мен —
Сеткил-сагыш кагжай берген.

* * *

Дазыр шөлде олуртуп каан
Тайга-таскыл шивижиги
Удаан ышкаш, ылым-чылым
Узун кышты эртип турар.

Сонгу Танды сирттеринден
Соок хат үрүп, суйбап кээрге,
Одунган дег, сырбаш кынныр,
Ожук-харын чашканнай бээр.

Алексей Арапчор

ЭР КИЖИНИҢ ДИДИМИ

Эр кижиниң дидим чоруу,
Эглиш дивес күзел-соруу —
Ада-өгбе ызыгуурдан
Алыс уктуг салгал болур.

Үнген хуннүң херелинден,
Үнүш, сугнуң тынгарыындан —
Чудурууиңа, чүрөөн орта
Чуртталганың күжү тыптыр.

Эр кижиниң угаан, күжү
Эш-өөрүңге чоргаарал боор —
Алдар-атты бедик тудуп,
Ажы-төлдү камгалаары.

Хөрзүн черге тараа тарып,
Хөглүг-омак ырлап чоруур —
Ада-чурттан кыйгы келзе,
Аъттаныптар белен чоруур.

Эр кижиниң оттуг чүрээ
Эргим чонга идегел бээр —
Қара сагыш, халап удур
Харыы тудар чаңнык болур.

Ада-чурттуң камгалаары
Алдар-атты ышкынмазы —
Эр кижичуртталгазының
Эң-не бедик салымы-дыр.

ЭР КИЖИНИҢ ХЕРЭЭЖЕН ЭЖИ

Эр кижиниң сеткилинден
Эргеленир ынак эжи —
Херээженниң шынчызы дег
Кем чок, арыг чүве турбас.

Ажы-төлдү төрүп-божуур,
Аъшты-чемни белеткеп бээр —
Эриг баарлыг, ээлдек чараш
Эргим ынаа кээргенчиг-ле.

Эр кижиниң херээженге
Эгин кошкан чуртталгазы —
Өг-бүлениң баштыцы боол,
Өөрүшкүнү эккеп бээри.

Ыдык шынга, өскерилбес
Ынакшылдың дириг оду —
Херээженниң чүрээн орта
Херелденип шыгжаттынар.

Эр кижиниң херээженге
Эрге-чассыг ынакшылы —
Уругларның өөрүшкүзү,
Узун назын уланчызы.

Эки-бакты деңге көрүп,
Эшти-өөрнү өрү деткиир —
Эр кижиниң ат-алдары
Эргим ынак херээженде.

ЭР КИЖИНИҢ ЭР ЭЖИ

Эр кижиниң идегээни
Эжи ышкаш кижиге турбас —
Чаңгыс сөстүг кыйгы салза,
Чаңнык отту өттүр келир.

Чырык хүнче өрү көргөш,
Шыдал кадып туттунчултар —

Өлүмге-даа удур баргаш,
Өскерлиш чок денге туржур.

Эр кижинин сеткил чангыс
Эжи боору хүлээлге-дир.
Сүзүү болган чуртталга
Чүрээн кышсып өргүүрү-дүр.

Эр кижинин хайыралыг
Эжи ышкаш чүве турбас —
Кайзы мурнаан хүнү келзе,
Хааржакты-даа аргажыптар.

Эштин күзел-бодалдарын
Эчизинге уланчылааш,
Ажы-төлдү өрү деткип,
Алдын черге чурттаары-дыр.

Сүттүг-оол Куулар

ДАГНЫҢ ТӨЛҮ

Даглыг черге төрүттүндүм...
Давып турар чашкы шаамда
Эжиң өттүр куржааңгыже
Элделсинип көргөн боор мен.

Даглыг черге өзүп келдим...
Дагаларлыг маңнап үндүм —
Таккыладыр дагжай-ла бээр
Таан чиктиг, солун болчук.

Даглыг черге ишче кирдим...
Дайгыргалыг өшкү достум —
Чалымнары өттүнерге,
Чаңгы-дыр деп билип алдым.

Даглыг черге оюн танаан...
Дашчыгаштар шилип чыггаш,
Чалбак, хоюун шыйып-чуруп,
Сайзанап тип ойнай бээр мен.

Даглыг черге ырым үнген...
Даайым оглу айтып берген:
«Даңгаар эртен дадыр-дадыр,
Даштыг-Хавак дадыр-дадыр...»

Даглыг черге душтуум тыптым.
Даады кады ойнап өскөн
Дозур-караа ынакшылым
Доңу тудуш кады чор мен.

Даглыг черден аъттанган мен...
Талыгырга сургуул доостум —
Дашты танып, шинчилей бээр
Дагның төлү геолог мен.

Даглыг черде чурттап чор мен...
Дагларымга ынаам хөлчөк.
Дагның байлак рудазын
Тайбың чолга тыпчып чор мен.

Даглыг Тывам эртинези —
Дааның дүгү, кобальтызы...
Хостуг бодал, чогаадыгдан,
Космостува орук изээн!

Тывам адын делегейге
Дыргын кылдыр ужуктурган
Дазыл-дамыр, тыным тудуш,
Дагларымга оңмас алдар!

БОДАНЫП КӨР

Чүнү бодап, чүнү чаннап олур сен,
Чүрээң согуу оожум азы дүрген бе?
Хамнаарактың ырын дыңнааш уярап,
Кажып чанган хүнүң сактып ордуң бе?

Чайның хөглүг, чылыг хүнү келгелек,
Часкы дүне чалгын чайып ушкалак,
Чаглак хадың хөлегезин кырзанмас —
Чалыыларның болчажырын манай бээр.

Кымның-биле кымы каяа болчажыр —
Кыстың, оолдуң чүректери сүмелээр.
Чанын орта болчаг манап келзинзе,
Чаглак хадын дагын сени чагдатпас.

Чүге дизе, чүрек чаңгыс ынакшыыр,
Шүүлең дош дег буступ, чирлип тоглавас.
Ынакшыл чок, ырымын чоқ чааскаан чурттап,
Ынчаар хилээр салымың бе, боданып көр.

Антон У е р ж а а

ЧҮРЭЭМГЕ

Чоткан-шуурган донурза-даа, чүрээм сенээ
«Соова!» деп чагып чор мен. Чүге дээрге
Чаңгыс сени чылыглаар дээш чаглааң болуп,
Соокка-хатка үжүп-донуп мага-бодум
Чалын-изин харам чокка берип чор мен.

Дондак-чывар хаарза-даа чүрээм сенээ
«Соова!» деп дужаап чор мен. Чүге дээрге
Дошкун соокта доңмазын дээш, чурттазын дээш
Чеже чүрек чалбыыш-одун сенээ бержик,
Чеже чүрек сөөлгү чылыын өргүп чоржук!

Шаа келген назымда-даа чүрээм сенээ
«Кырыва!» деп чагып чор мен. Чүге дээрге
Чаңгыс сени мөңгө чалыы чорзун дээштиң
Чай дег чараш аныяк шаам, алдын үем
Хыныыр чокка сенээ төдү берипкен мен.

Өйлүг үе далашса-даа чүрээм сенээ
«Кырыва!» деп дужаап чор мен. Чүге дээрге
Өске сеткил чалыы чорзун — өлбезин дээш
Чеже чүрек чалбыыш-одун сенээ бержик,
Чеже чүрек чуртталгазын өргөөн ийик!

ТЕННИГ-КЫЙЫГ

Хая-дашты кажыктаптайн дээн ышкаш
Хайнып, мөөреп кашпалдарга моннап чыдар,

Алаш эрии сыннар баары кыйыг чер бар —
Ачам сугнуң күзег чурту ында чүве.

Ужу барып чалымнарга муңгашталыр
Урук дурту — узун эвес кыйыг болгай.
Аът өртээр оймак безин тывылбайн баар
Аттыг-ла чер: үнүжү-ле — хараганнар.

Хаттың уунче тенин чайып, далай ышкаш,
Хараганнар сыгыт ырлыг чалгып турар...
Оолчук шаамда «кээргел билбес болгай» дээштин
Оларны мен оюп эртер — коргар чордум.

Оюп чеже оярыл аан... Болганчок-ла
Ойнап чорааш (идик кетпес элдеп төл мен)
Кызыл-даван маңнаптар мен — таваңгайга
Кызыл-теннер от-даа салып турганзыг боор...

Кадарганым хамык хойлар өштүг ышкаш
Хараганнар аразынче кирип каарлар —
Чыдалар дег, чидиг теннер арны-бажым
Шыйбактап каар — ыглап алган чанып кээр мен.

Авам күжүр чажын кээргеп дүүрөп үнер,
Ачам харын тооксавас, каттырымзааш:
«Хараганнар ыглаң, чассыг боорунга,
Каржыланган чадавас боор, оглум» — деп каар...

Кадыг-бергээ торулбайн чорзун дээштин
Кара чаштан оглу мени хараганның
Тени-биле эргеледип өстүрүп каан
Тенниг-Кыйыг, төрөөн черим, буянныг сен.

Кижилер болгаш чылдар

Кара-оол Маснык-оол

АКЫМНЫҢ СӨӨЛГҮ ЧАГААЗЫ

Ачам херектиг саазыннар шыгжаар чуга алгы хаптыг чүве. Номчуп билбес болгаш ыңдыг чүве ийикпе, холга туткан-на саазынын ынаар суп каар чаңчылдыг кижиги. Ашак «кызыл-дустай» бергенде, эрги аптара дүвүнден ооң ол «архивин» душ бооп тып алган мен. Янзы-бүрү саазыннар аразындан эрги чагаа хавын эскерип кааш, ооң адресин сонуургап номчудум:

«ТУРАН

Орденниг Биш-Хем кожууну.

Өөк сумузу. № 6 арбан.

Маснык-оолга чедер.

СССР. Полевая почта

Бай-Кара Биче-оолдан».

Ол дайындан эеп келбээн акымның сөөлгү чагаазы болган. Ук чагааны латин үжүктөр-биле бижээн боорга, ынчан эки номчуп чадааш, ону бодумнуң папкама шыгжап каан мен. Каш чыл бурунгаар ук чагааны кызып тургаш, «очулдуруп» номчааш, акымның амыдыралы, ажыл-херээ, чурттап өскөн чери-биле холбашкан чамдык чүүлдерни тодаргай сактып келген мен.

«1943 чылдың май 20-де фронтуже тыва эки турачы танкистерниң бөлүү аътанышкан. Ол дээрге Совет Армияның алдар-биле бүргеткен туктарының адаанга тываларның албан-хүлээлге эрттиреринге эргени салган езулуг төөгүлүг болуушкун болган»— деп, төөгү эртемнериниң кандидады Ю. Л. Араңчын «Эки турачылар» деп номунда бижээн. Тыва эки турачы танкистерниң саны он бир кижиги. Оларның аразында Бай-Кара Биче-оол база бар. «Тыва танкистер» деп фото-чурукта Бай-Кара Биче-оол мурнуку одуругда олуруп үш кижиниң ортузунда.

С. К. Токаның «Чоннуң оглу» деп тоожузунда бижээни: «Тываның баштайгы эки турачыларың үдээри-биле чон чазак ордузунуң баарында шөлчүгөшкө чыгып келген. Кижидээрге кара шаар. Эки турачылар ордудан үнгелек чорааш, хаймычон аразынче, сугже октаан даш ышкаш, чиде хона берген... Кыска митинг тараан... Баштайгы эки турачылар ам машиналарда олурупкан... Машиналар дап-ла берген — кижилер холдарын чайып, эдере чүгүрүп чоруй, чыдып калганнар».

Баштайгы эки турачыларны ТАР-ның найысылалы — Кызылдан байырлалдыг, патриотчу көдүрлүүшкүнүг байдалга үдээни үстүндө одуруглардан илден-дир.

«Мээң ада-ием, төрөл-дөргүлүм мени Туранда манал турлар боор. Оларже чагаа чоруткан кижиде мен» — деп Биче-оол эш-өөрүңге Сесерлигиниң улуг артын ажып олурган, быжыг бүзүрелдиг, омак-өөрүшкүлүг чугаалап чораан. Кежээликтей, хүн чүгүрүүндө кире бергенде, эки турачыларның машиналары Туранга доктааганнар. Баштайгы эки турачыларны үдеп келген арат чон Куй-Баар дааның эдээнде кара шаар кылдыр чыгып берген турган. Биче-оол машинадан дүвү-далаш дүже халааш, чыылган хөй чонну шуптузун эргий маңнаан. Ада-иези-даа, төрөл-дөргүлү-даа чок болган.

Мунгаргай хөөннүг машинаже дедир кылаштап олурда, хенертен: «Биче-оол, ээй, дунмам» дээн үн дынналган. Хая көрнүп кээрге, Туранда албан хаап ажылдап турар, ачазының кады төрөөн угбазының оглу Айыжы болган. Ооң-биле сеткил-сагыжын чиигедир чугаалажып, хөөрежиң алган турда: «Эки турачылар, машинаже!» дээн команда дыңналган.

«Ачам дыннаваан хире-дир, оон башка Челер-Боразы чок эвес, дүн-хүн дивейн тутсуп кирип кээр-дир ийин ол» дээш, Айыжының холун дыңзыг тудуп, оранчок үр оон арнынче көрүп тургаш: «Ачам, авамга, акыларым-угбаларым база дунмаларымга мээң изиг байырым чедирер сен, акый» деп харлыга аарак чугаалап чоруй, машина кырынче хартыга дег кашпагай үне халаан.

«Байырлыг, Биче, тиелелгелиг чанып кээр сен» дээн Айыжының үнү кежээки арыг агаарда сырынналдыр дыңналып артып калган.

Тыва эки турачы танкистерниң фронтуже чоруурун ТАР-ның чазаа чөпшээрээн. Олар Туранны майның чээрби бе азы чээрби бирде эртер дугайында дыңнаткан Биче-оолдун чагаазы ооң ада-иезинге алды хонук озалдап келген. Фронтуже

чоруткан акым, терең сугже шымны берген ышкаш, сураг-ла барган.

Чай эртип чорда, Турандан аалывыска Айыжы чорааш барган. Ооң чугаазындан илерээни болза, Биче-оол аңаа ийи катап чагаа бижээн, ол чагаалар-биле кады чаңгыс чагаа хавында ада-иезинге чоруткан ооң хөй эвес сөстүг чагаалары база бар болган. Тыва танкистер фронтуже ам-даа кирбээн, Горький хоорайда сургуул эртип турар.

Танк деп күчүлүг машинаны ыяк өөренип, ону мергежил-диг башкарарын чедип алгаш, ам немец фашистерни чылча шаап жириптер эрлер-дир дээрге, мээң ада-иемниң өөрүш-күзүн деңизер чүве кайда боор! Бир эвес олар бижик-билик-тиг турган болза, оглуңуң чоруткан чагааларың дораан негей бээр-даа турдулар ыйнаан. Бир-тээ номчуп билбес чүве болганда, оларның херээ чүү деп. Туран чурттуг төрелиниң чугаазы хөөкүй ада-иеге ынак оглуңуң боду кээп хөөрээни ышкаш сагындырган.

Хар чапбаан-даа болза, хар-хыраа эртениң-не черниң кырын буурул ак кылдыр шып, ыяштарның алдын-сарыг бүрүлери черже сылдырткайнып төктүп бадып турган үе. Бир-ле катап ачамны суму чери хереглээн деп сөс келген. Челер-Боразын эзертеп мунгаш, ол Хадыңче хапкан. Удаваанда ачавыс бо кушталдырып келген. Ооң арнында улуг өөрүшкүнүң изи илдең болган. Бажыңче кирип келгелек, ол алгыра-дыр: «Биче-оолдан чагаа, оглувустан чагаа келген!» Бистер шуптувус, куспак сизген үглээн хойлар ышкаш, ачавыста-ла баардывыс.

«Оолдарым, кожаларыбысче маннажыңар. ССРЭ-де фронтучу акыңарның чагаазын дыңназыңар!» Ачавыстың өөрүшкүлүг, чоргааралдыг үнүң дыңнааш, бистер, үш бичии оолчулаштар, кожаларже казыргыландыр эстедип-ле кагдывыс.

Чеди класс дооскаш, ада-иезиниң ажыл-агыйыңга дузалажып артып калган Эник-оол акым чагааның хавын кончуг оваарымчалыг ажыткаш, дөрт сый туткан чагааны оон уштуу часкаш, номчуп эгелээн:

«Чагаа № 3.

Горький хоорайда силерниң оглуңар Бай-Кара Биче-оолдан.

Эргим ада-ием, акыларым, угбаларым, дунмаларым болгаш таныш эш-өөрүм — силер бүгүдөгө канчаар-даа аажок ынакшылдыг болгаш революстуг изиг байырымны бодумнун сеткил-сагыжымнын ханызындан чедирип олур мен.

Силер бүгүдө Төрөөн чуртувуста амыр-менди туру силер бе? Тываның 22 чыл оюн кайы хире өөрүшкүлүг, хөглөп эрттирдиңер? Мээң бо черге келгеш, чоруткан ийи чагаамны алдыңар бе? (Ол чагааларны Туранда Айыжыга бижээн чагааларымның иштинде суккан кижин мен).

Мен ССРЭ-нің Горький хоорайда амыр-менди чурттап, эртем-сургуулумга жончуг эки өөренип тур мен. Ийи-үш ай өөрөнгөш, советтиң каң танкызын мунул алгаш, немец эжелекчилерни чылча шаварынга ТАР-ның чазааның, Тываның арат чонунуң мурнундан кезээде белен мен...»

Бистиң өг-бүлевистиң кежигүннери, кайгамчык дүргөн чыгылып келген кожаларывыс чаңгыс-даа сөс эрттирбезин кызып, улуг безин тынмайң, Эпик-оолдун аксынче кезе кайгап алган дыңнап олурган бис.

«Мен ам он айның бирээде фронтуже хап олар мындыг мен. Тос айның онда чоруур турган улус бис, программаны ам каш хонук узадып кагды...»

«А хупуразын, шагда-ла дайылдажып киришкен кижидир-он» дээш ачам даңза-хавында барган. Авамны көөрүмге, тонунуң чеңи-биле карааның чажын улай-улай чодуп-ла олурду.

«Ам каш хонук арткан. Чагаа чорудар болзуңарза, мээң чоруй барган черимге кээр апаар. Бо черге чагаа бир ай бооп келир чер-дир.

Революстуг байыр-биле силерниң Бай-Кара Биче-оол».

Фронтуже чоруурда база катап чагаа бижиирин Биче-оол аазаан. Та чүге чүве ийик, оон ол-ла хевээр чүү-даа келбээн. Ол боду, дүннүң дүмбей караңгызынче шымны берген ышкаш, кезээ мөңгедө чиде берген. Чүгле ооң сөөлгү чагаазы чоок кижилеринге тураскаал бооп артып калган.

Мен билип кээримде ада-ием Хадындан кудулдур ырак эвесте Сайлыг-Кара деп черде чурттап олурар улус чораан. Сайлыг-Карага ыччан хуу ажыл-агыйлыг араттарның алды дугаар арбанга хувааттыңган он шаа өрегези турган. Тус черни турлаг кылдыр шилип алганы таварылга эвес. Сайлыг-Караның мурнуу талазында терең оъттуг ховулар шөйлүп чоруткаш, Сыгыртыг, Аргалыктыг дээр бедик дагларда барып үскүлээн. Соңгу чүгүндө тодаргай ады чок, чамдык кижилер Малгаштыг-Хем, өскелери Шалбаалыг-Хем дижир чинге хемчигеш баткан. Тус чернин чөөн талазында ийи бичежек хөл бар. Чайын аңаа чүзүн-баазын куштар эндерик боор. Ол хөлдерден Кулузунуг хем аккаш, Өөктүң калбак-

делгем шынаазыңче шимээн-дааш чок оожум, таваар бaдын чыдар. Малгаштыг-Хемни кеже бээрге, сиген кезер шөлдерлиг шынаа эгелээр. Ук шынаа Каттыг-Алаакка барып үскен. Чайын, кат-чимис быжа берген үеде, Каттыг-Алаакче кире бээрге, кызыл-кат, хөөрем чок, ыяшта азып каан эът дег тургулаар. Чокпак кара инек-караага холун-биле чүгле дээптеринге-ле, адыш чык дола бээр. Кыжын Каттыг-Алаакка элик, жодан дээн аңнар эмге-хаяажок боор. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, Сайлыг-Кара амыдыралга кайгамчык таарымчалыг чер, эң ылаңгыя малга. А араттарның өреге бүрүзү он шаа саар инектиг, алдан-чеден шээр малдыг, чээрби-үжөн баш чылгылыг турган.

Ол үениң деңнели-биле алырга, алды дугаар арбанның араттары элээн депшилгелиг, чаа амыдыралче оранчок ханылай берген улус чүве. Олар чүгле мал ажыл-агыйлыг эвес, а харын чер ажыл-агыйын шору шингээдип алган турган. Өреге бүрүзүнде аът андазыны, сиген кезер, бөлөр машина, дырбааш дээн чепсектер барык бүрүн бар. Чайын олар «бомбууш» (помощь деп орус сөстү тыважыдып алган хире) чарлап, бот-боттарынга дузалажып тургаш, кыжын мал чемгерер ногаан сигенни өг-бүлө бүрүзүнге-ле үш-дөрт сараат чедир белеткеп алырлар.

Сайлыг-Караның мурнуу-чөөн чүгүндө Ак-Баалык дээр арт бар. Ону ажа бээрге, Онгар-Хову карак четпес талыгырже чапты берген чыдар. Онгар-Ховуга арбанның араттары тус-тузунда хемчээли улуг эвес тараа шөлдерлиг турган. Эки чылдарда оон эвээш эвес дүжүттү ажаап ап турганнар.

Сайлыг-Караның барыын чүгүндө Ак-Даг дээр шору бедик дагжыгаш бар. Ооң чыс бажынче үне бээрге, өрүлдүр Хадын, кудулдур Хаглыг-Алаак суурлар тода көстүп чыдарлар.

Хадын суурну революция мурнунда-ла орус тараачыннар үндезилээн. Удаваанда оларның аразындан Челер Чоодур, Аскак Эрхурий дээн ышкаш кижилер (Федор, Григорий деп орус аттарны тыважытканы-ла ол боор он) чазый-чилбизи, мөлчүкчү-чиижени-биле ылгалып эгелээннер. Кезек үе эрткенде, олар хөй мал-маганныг, сиген кезер, тараа тарыыр делгем шөлдерлиг байлар апаргылаан. Ядыы орус тараачыннар, чоок-кавының араттары чоорту ук байларның аспаанче кирип, оларның хөлечиктери болу берген. Бай бүрүзү хөлечиктеринин күжү-биле азыраан дөрт-беш чүс хире баш

шарыларны чылдың-на Минусинскиже сүрүп, аңаа барып чийең садыгны чорудуп турганнар. Кулактарның ажык-орулгазының кол үнер дөзү — хөлчиктерниң күжүн мөлчүп, бодунга ажыглаары апарган. Туранның, Өөктүң, Гарлагның кулактары, бай садыгжылары Октябрьның социалистиг Улуг революциязын, ооң дорт салдары-биле Тывага өөскээн улусчу революцияны өске мөлчүкчү аңгылар-биле бир дөмей, каржы удурланышкынныг уткааны таварылга эвес. Хамааты дайынынга В. И. Ленинге, Коммунистиг партияга баштаткан Россияның маадырлыг ажылчын аңгызының тиилээни база Тывага чаа амыдыралды арат-чоннуң тургузуп эгелээни-биле кулактар, бай садыгжылар канчап-даа эптежип шыдавааннар. Орус, тыва ядыыларның хүп-бүрү быжыгып турганы акы-дуңма найыралын өнчүзүн чидирген мөлчүкчүлөр сагыш-сеткилиниң ханызындан көөр хөңгү чок турганнар. Ынчангаш 1930 чылдың чазышында Өөк, Туранның буураан байлары боттары база колчакчыларның душ бооп дириг арткан артынчылары-биле каттыжып алгаш, ыяк чепселенип дериттингеш, совет эрге-чагыргага удур демисежир сорулгазын илереткеш, Хадыңның Сөөскенниг-Өзенинче үне бергеннер.

Актар артынчыларының үймээниниң дугайын араттар төпче дамчытканнар. Каш хонганда, Хаглыг-Алаакка орус, тыва составтыг аъттыг шериг отряды чедип келген. Отрядтың удуртукчулары Сөөскенниг-Өзенниң туруш-байдалын тус черниң чурттакчылары-биле сүмележип, оларның тайылбырын кичээнгейлиг дыннап тургаш, кончуг тодаргай өөренип алганының соонда орус тараачынарның, тыва араттарның төлээлекчилерин чыып, чажыт хуралдаткан.

«Сөөскенниг-Өзенче Хадыңдан кара чаңгыс орук чоктаан. Ол орукту боо-чепсектиг үймээнчилер камгалап-кадагалап турары чугаажок. Өзенниң бажы эртинмес кадыр Чокпак-Дагда үскен, ооң мурнуу талазын ажык мээстерлиг, чалым хаяларлыг даглар бүзээлээн. Ынаар эртип болурунун чүгле чаңгыс аргазы бар — соңгу чүктен. Өөк хемни өрү чоктааш, Чокпак-Дагның эдээнче ханылап кирип-кирип, аң-мең кокпазы-биле мурнуу-барыын чүкче угландыр кончуг оваарымчалыг, серемчилелдиг эрткеш, Өзенниң чыс бажынче чырык турда үне бээр. Дүн дүжери билек, аъттарны доктааган черивиске таңныылдар-биле кады каапкаш, дааш-шимээн үндүрбейн Өзенниң иштин куду бадыптар. Даң хаяазында үймээнчилерниң турлаанга четкеш, ону карак чивеш аразын-

да бүзээлептер. Бо планны боттандырарда, бистерге аргадуржулгалыг, тайганы бодунуң беш салаазы дег билир, үдекчилер херек-тир»— деп, отрядтың командири бодунуң тайылбырын дооскан.

Ук планны телээлекчилер чөвүлели кончуг чүүлдүгзүнүп көргөн. Чөвүлел хуралдан отрядты үдээри-биле араттар Оңгар-оол биле Маспык-оолду сүмелзэн. А олар эш-өөрүнүн хүндүлүг даалгазын сеткил ханып хүлээп алганнар.

Чөвүлелге чугаалашкан план кайгамчык-ла боттангыр болган. Ол дүне безин өл хардан бээр чагган. Отряд үймээнчилерниң турлаан чер чырып орда бүзээлепкен. Командир агаарже үш удаа боолапкан. Шиви дөзүнге удуп олурган таңныылдар сырбаш-сурбаш тура халышкаш, уш-баш чок боолап эгелээннер.

Майгыннарда, чадырларда тааланчыг уйгузун удуп чыткан үймээнчилер оон-моон ак хептиг үне маңнашкаш, чый тургузуп каан бооларында барган. Отряд шериг агаарже каш удаа дааштаашкын кылыптарга, олар сүрээдеп, чамдыктары холдарын өрү көдүрүп, дүжүп бере берген, а өскелери кызыл-даван хар кырынга туруп чадааш, чадыр майгыннарынче дедир кире маңнашкан. Ону ажыглааш, кызыл шеригжилер үймээнчилерниң боо-чепсээн дегийт бүзээлепкен.

Ол сегиржип алышкын, аткылажышкын үезинде өлүрткен ийи таңныылды, боозун сегирип алгаш дезип ыңай болган адыгжы солдаттың часпас огунга алзыпкан Филимон Осиповту санавакса, аас-кежи бооп, улуг хан төгүүшкүнү чок доозулган. Отрядтан чангыс кызыл шеригжи чиик балыглаттырган болган.

Үймээнге чүс чээрби ажыг кижиги киришкени илерээн. Оларның хөй кезии актар артышкыннарының меге суртаалынга, хоозун азаашкыннарынга алыскан, эртем-билини четлес, бүдүүлүк, карангы байдалдан ам-даа уштунмаан тараачыннар болган. Үймээн оларга шынны, мегени ылгап билеринге дузалаан. Совет эрге-чагырга дээрге, езулуг бөдүүн чоннуң эрге-чагыргазы-дыр деп чүвеге олар сеткилиниң ханызындан бүзүрээннер.

Үймээнниң организакчылары — бодунуң чаа байдалы-биле эптежип шыдаваан буураан байлар база Колчактын артынчылары — Совет эрге-чагыргага удур чоруткан кем-херээ, үүлгедишкиннери дээш чоннуң чөптүг кеземчезин алганнар.

Кызыл командир өнчү-хөренгизин чидирген байларның,

актар артышкыннарының өөскүткен үймээнин узуткаарына орус тараачыннарын, күш-ажылчы араттарның идепкейлиг киржилгези дээш оларга өөрүп четтиргенин илереткеш, бистиң чуртувустун иштики болгаш даштыкы дайзыннары эңге санчок, олар Совет эрге-чагырганы чок кылып узуткаар дээш эптиг, таарымчалыг үени манап турарлар. Ынчангаш революсчу серемчилелди шыңгы чидиглендирерини эргежок чугулазын ол бодунуң чугаазына онзалап айыткан.

Чугаазын доозуп тура, командир Оңгар-оол биле Маспык-оолдун аттарын адап, эш-өөрүнүн харысалгалыг даалгазын оларның ак сеткилдиг күүсеткенин демдеглээш, революцияның херээнге моон-даа соңгаар шынчы болурунче араттарны кыйгырган.

Ол үеден эгелээш, бистиң ачавыс, «кылаң-караны» апканда, «партизан мен» деп мактаныр чаңчыл тып алган. Даартазында оозун чугаалаарга, бажын суйбаар, даңазын сегирип алгаш, хей сорар, тура халыыр, олура дүжер — дыка-ла эпчоксунар турган. Ынчалза-даа ол чаңчылын амыдыралының төнчүзүнге чедир салбаан.

Бөдүүн арат кижин харысалгалыг даалга алгаш, ону бүдүмчелин-биле күүсеткенинге чоргаараары ол хире тургандыр ийин.

Үймээн бастырган соонда, яды орус тараачыннар-биле күш-ажылчы араттарның аразында эп-найыралы улам быжыккан. Олар кожа-хелбээ чурттап, бот-боттарына найыралды дузаламчыны чедиржип, чаа амыдыралды сырый харылзаалыг тургузуп, Совет эрге-чагыргага, хосталганың болгаш тайбыңның даянгыгыжы ССРЭ-ге кызыгаар чок бердингенин херек кырында көргүзүп турганнар.

Бистиң өг-бүлевис орус тараачыннар Андрей Чихачев, Филипп Дряхлов, Константин Шипиллин сугларның өг-бүлелери-биле онза эп-найыралдыг, сырый харылзаалыг турган. Олар тарааны-даа денге тарыыр, сигенни-даа кады кезип белеткээр, дүжүттү-даа бот-боттарына дузалажып тургаш, демниг ажаап алырлар. Ол үеден эгелээш, тыва ады узун болгаш адаарына берге боорга-ла боор оң, ачамны орус эштери Андрей деп адаар апарган. 1945 чылда совет майкыттын төрүттүнген дугайында херечилелдерин тыпсып турда, ачам бодунуң адын Андрей деп бижиттирип алганының ужуру-даа ында.

Авамны, кыс апаргылаан угбаларымны Чихачева, Дряхлова таныштары хлеб быжырап мергежилге ыяк өөредип

каан. Авамга, бир эвес шагда ындыг практика турган чүве болза, хлеб быжыраарының мастери деп атты дидим тытсып болур турган. Ооң быжырган булказын хол-биле чавызадыр баскаш, салыптарга, ол чоорту көдүрүлзе-көдүрүлзе баштайгы хевиринче кире бээр. Тараачыннар быжырган хлебтиң шынарын ынчаар хынап тодарадыр турган. Ававыс угааныг, эрес-шоваа киж. Ажыл-ишке, амыдыралга, ажы-төлүнгө кызыгаар чок ынак. Боду бичии мага-боттуг болза-даа, күш-энергиязы, чер иштинден чүткүп үнген кара соок суг дег, аттыгып-ла турар. Ол он ийи уруг-дарыгны төрээш, кижизидип өстүргөш, Тываның Совет Эвилелинге каттышкан соон дарый, «Маадыр-ие» деп бедик атка четкен иелернин бирээзи.

Биче-оол акым биле Михаил Чихачев (шолазы Арган Миша чүве) «чаңгыс-даа хүн чарлып болбас» эжишкилер турган. Ажылдаарда-даа, ойнап хөглээрде-даа, өдүрөктөөрде-даа — каяа-даа кады. Биче-оол тараа октуг дүүрге-биле ужуп чораан өдүрөктерни дыка-ла часпас адар турган.

Чадаг-терге ынчан кончуг ховар эт турган. Бистиң черге Биче-оол биле Арган Миша чадаг-тергелиг чүве. Олар «шаараш ээгилиг демир аъттарын» мунуп алгаш, Аржаан, Тарлаг, Туран дээш четпес чери чок, а бир катап харын Кызылга-даа четкени бар.

Аразындан суг аклас эжишкилерни амыдыралдың күчүлүг чалгылары чара таварыпкан. Баштай Биче-оол Тываның революстуг шеринче бодунуң ыдыктыг хүлээлгезин күүседир дээш хапкан. Чартык чыл хире үе эрткенде, Чихачев Михаил Ада-чурттун Улуг дайынынче чорупкан.

Бир-ле кышкы эртен бажынывыс чоогунда конгулуурнуң өткүт кыңгыраажы дыңналган. Шуптувус үне маңнаштывыс. Үш-үш аът кошкан ийи кошовка шанактарда улус херим даштында тура дүшкен. Олар турум моюндуруктуг селбегер өшкү кежи чагыларлыг болган. Ынчангаш дүшкен аалчыларны таптыг танып шыдаваан бис. Чоокшулап келзе-ле Арган Миша, ооң ада-иези база даайы Алексеенко болганнар. Амыр-менди солушкан соонда, келген аалчылар чагыларын уштуп, казанча кырынга бөле салып кааш, бажыңче шуужупканнар. Оларның мурнундаазы ышкаш хөглүг аажычаңы чок болган. Ачам таныштары-биле каш сөс солчуп олулар аразында, авам стол кырынга ногаан баалыңныг хөнекке изиг шай, ыяш тавакка соктаан далган, ооң кырынга

доң саржаг бузундуларын каггаш, олар-биле кожа арыг шаажаң аяктар салып каан.

Михаил тургаш: «Дядя Андрей! Мен силер-биле байыр-лажыр дээш келген. Фронт чораан-дыр мен» дээш будуп каан хой кежинден даараан чолдак сарыг тонунуң карманындан караңгы өңнүг шил уштуп эккелгеш, ооң иштин аяктарга үлей кудуп каан. Спирттин чидиг чыды өрээл иштин дола берген.

— Паа, хайлыың аа, сен чүгө чугаалаваан, бис силерге чедер, үдээр турган — деп, авам эштерниң тывалаар аянынче кире бергенин боду безин эскербейн, дүвүрээни-даа аажок чугаалаан.

— Мен повестка бижик дүүн алган. Ол озалдап келген. Бөгүн Туран ыяап-ла чедер албан — дээш иштиг аяктарнын бирээзин оң холунга көдүрүп алырга, өскелери ону эдеришкеннер.

Ачам Мишаны бодунга чыпшыр куспактааш, ооң бажын чыттап-чыттап: «Сен, Миша, мээң оглум-биле дөмей болгай сен. Каргыштыг дайын эвес болза, бистиң амыдырал-чуртталгавыс кончуг эки турар ийик. Ам канчаар, дайзын бисче халдаанда, ону өлүр согар херек. Орук-суур эки чор, тийлелгелиг чанып кел, оглум!» — дээш аалчылар-биле аяан үскүлештире берген.

Авам эжикти шала ажыдып алгаш, аякче оң холунуң бир салаазын суккаш, арагазын өрү чажып, чашкан санында-ла химиренип, йөрээл алгап турган. Оон изиг-демирге баргаш, ооң аксын ажыткаш, от-көсчө база чашкылааш, аякта арагазының артыын-кызып чооглапкан.

— Мен ам далган чиир. Соңгаар далган мен тыппас — дээш, Михаил аякка далган каггаш, ооң кырынче үс октааш, шай күткаш, омааш-биле мажый берген. Адалар Михаилче мунгаргай хөөннүг кайгап олурганнар, а иелер карактарының чажын чодуп, оожум ишкирнип ыглап эгелээннер.

Михаил чөмненип дооскаш, баштай ачамны, оон авамны дыңзыг куспактааш: «Чаа, ачай, авай, мен ажырбас. Немец фашистерни чылча шавар, оон мен дириг чанып кээр. Бис база катап ужуражыр-ла — диди. Элээн ыт чок тургаш: — Менде дилег бар. Биче-оолга байыр чедирер аа» — дээш сандайынга биче када олура дүшкеш, оон далаш капшагай тура халааш, эжикче углапкан.

Бис шуптувус үнүп кээп, Михаилди аъттар чанынга чедир үдээн бис.

— Мээң, не кижиниң, азарганчыг белекчигежи-дир, оглум — дээш авам Михаилге пөс хапчыгашка соктаан далган, хой кежинден даараан чылыг хол хаптары берген.

Михаил белекти аажок өөрүшкүлүг хүлээп алгаш: «Оо, күш эки белек. Далган мен орукка чиир, хол хап фронтуга баргаш кедер» диди.

Миша авам, ачамга чоокшулай кылаштап келгеш, оларнын холдарын үр-ле силгип, дыңзыг туткаш, иңкирни аарак каш сөс чугаалааш, аъттарже ээпкен. Михаил база ону кожуун төвүнге чедир үдээр дээн ада-иези, даайы ашак семис, шыырак аъттар кошкан шанактарга олурупкаш, Туран кайы сен дээш хапканнар. Кышкы арыг, соок агаарга коңгулуурнуң тааланчыг өткүт үнү үр-ле чаңгыланып турган.

Дайзынны туюлунга чедир чылча шапкаш, тиелелгелиг чанып кээри, ада-иези, ха-дуңмазы, таныш-көрүштери-биле база катап ужуражыры — Михаилдиң эн-не чырык күзели, сорулгазы ындыг турган. Ынчалзажок ол чаагай күзел боттанмаан. Михаил Андреевич Чихачев Ада-чурттуң Улуг дайынының шөлдеринге маадырлыгы-биле өлгөн.

Хаглыг-Алаак деп чер Кошпай даандан ырак эвесте Өөк хөмниң оң талакы эриинде чыдар. Тус черниң бойдус чурумалы чангыс аай: кайнаар-даа көөрге, Өөктүң карак четпес делгем шынаазы чаттып чоруй барган. Маңаа революция мурнунда-ла орус тараачыннарның он шаа өрегези турган. Улусчу эрге-чагырганың үезинде күш-ажылчы араттар, орус эштерниң үлегерин эдерип, сууржун амыдыралче шилчип, Хаглыг-Алаакка бажың, кажаа тудуп эгелээннер.

Чээрби чылдарда ук черге бичежек суур тургустуна берген. Ону тус черниң ады-биле база-ла Хаглыг-Алаак деп адаан. Үжен чылдарның эгезинде аңаа чеди чыл школазы ажыттыгган. Алды дугаар арбанның араттары ажы-төлүн база-ла Хаглыг-Алаак суурга өөредип турган. Чылыг үеде өөреникчилер аъттарга, шарыларга ушкажыпкаш, а кыжын шанактыг аъттарга үңмерлежи олурупкаш, школаже чоруур турган.

Биче-оол чеди классты дооскаш, ол-ла школага ажылдай берген. Акымны сагынгаш, бир-ле катап авамдан: «Биче-оол акым чүге келбестей берген, ырак черже өөренип чоруй барган бе?» — деп айтырдым.

— Акың ам сургуул эвес, а башкылай берген. Шөлээни

чок, сургуулдар өөредип турар. Чүглө чайын, школа тарай бээрге, чанып кээр чадавас — деп тайылбырлады.

Хаглыг-Алаакка ажылдап турар үезинде, Биче-оол Сайлыг-Карага үш-ле катап келген. Күскээр кыжын, хар кылаңналдыр чаапканда, культпоход киржикчилери — бөлүк аныяктар шанактыг аъттарда сыңмарлажып алган бистиң арбанга бо моорлап келгеннер. Оларның чонга оюн көргүзүп чоруурун дыңнааш, араттар кончуг дүргөн чыгып келгеннер. Аныяктар уран чүүлүн араттарга бар шаа-биле кызып бараалгаткан: ырлап, шүлүктөп, танцылап, а харын шиилерден кыска үзүндүлөр-даа көргүскөннер.

Биче-оол мандолинага боду үдөп алгаш ырлар, өске ыраажыларга игил, бызаанчы-биле үделге кылыр, танцычыларга аялганы дошпулуурга ойнап бээр — оюннуң эң-не идепкейлиг киржикчилериниң бирээзи болган. Биче-оол музикага салым-чаяанныг кижги. Хылдыг хөгжүм херекселдерин ол барык шуптузун билир. Эң ылангыя мандолинага кайгамчык эки ойнаар чораан. «Мен келгижемге чедир мандолинамны кымга-даа ачылатпайн, карак огу дег камгалаар эвеспе» деп, шериг албанынче чоруурда ол ада-иезинге чагаан. Авам хөөкүй оглунуң херекселин амыдыралынын сөөлгү хүннеринге чедир камнап-кадагалап чораан чүве.

Магаданчыг чай дүшкөн. Арга-арыг чингир ногаан апарган. Өөктүң делгем шынаазында оът-сиген хөлбенеини берген. Ишкээр арыгда, кедээр аргада бора хектин өткүт үнү хөглүг чаңгыланган. Чай — чылдын эң-не күзенчиг, эң-не чараш үези. Чайны эрте бурунгу шагдан тура кижги алгап-йөрөөп, ооң-биле хуулгаазынның ынакшылын, аар-берге амыдыралын, чырык-чаагай күзелин холбап келген. Чүглө кижги эвес. Черге маңнаар ан-мен, агаарга ужар чүглүг куш амыдыралынын оруун узадыр салгалын чайын доруктуруп, өстүрүп алып болгай.

Бойдуштуң шак мындыг кайгамчыктыг үезинде, Ада-чурттуң кырынга өлүмнүг айыыл диргелип кээрин Өөк сумузунуң араттарындан кым дүжөп, сактып, бодап чораан деп? Чок, ону кым-даа дүжөвөөн, бодаваан.

Бир-ле хүн кожуундан сургакчы келир деп медээни аъттыг элчи баш удур дыңнаткан. Шынап-ла, хүн дал-дүгүш чедип чорда, Хаглыг-Алаак баарындан ийи аъттыг кижиниң барааны көзүлгөн. Келзе-ле бирээзи кожуундан сургакчы, ооң үдекчизи Биче-оол болган. Кожуун сургакчызы ССРЭ-же фашистиг Германияның оор езу-биле халдаанынын дуга-

йында дүвүрөнчиг медээни араттарга дыңнаткан. «ССРЭ-же халдааны дээрге-ле бистиң Тываже халдааны ол, чүге дээр-ге, ССРЭ — бистиң улуг кожавыс, төрөөн акывыс. Ынчан-гаш ТАР-ның революстуг намының Төп Хораазы, улусчу Чазаа ССРЭ-ге бар-ла аргалар-биле дузалаар, маадырлыг Кызыл Шеригни бүгү-ле күш-биле деткиир деп чалбыштыг кыйгырыгны Тываның ажылчы арат-чонунга сеткил-чүректин ханызындан чоруткан-дыр».

— Бистер, аныяктар, Ада-чурт ССРЭ-ни боо-чепсекти холга туткаш, камгалаарыңга белен бис — деп, Биче-оолдун тура-соруу улам киткеп алгырган.

— Далашпа, дунмам. Ам дээрезинде ол дугайында чугаа кылбайн турар бис. Чугаа чаңгыс: Ада-чурт ССРЭ-ге, Кызыл Шеригге чүнүң-биле, канчаар дузалажыр ужурлуг бис.

Араттар боттарының санал-оналдарыңга герман фашизмни көөр хөңнү чогуң, ону туюлуңга чедир чылча шаварыңга бар-ла аргалар-биле Кызыл Шеригге дузалажырын илере-дип, боттуг санал-оналдарың кииргеннер. Салчак Маскыр-оол ийи аът, ийи шары, чүс бежен акша, Бай-Кара Севит-оол дөрт аът, он хой, Бай-Кара Маспык-оол үш аът, чүс акша суг-суг дээн. Араттарның санал-оналдарың Биче-оол тускай кыдыраашка ылавылап бижип ап олурган. Адактын соонда Ондуунуң элээди уруу, каан хүнде чанчык чыжырт дээн ышкаш: «Мен кызыл шеригжи акыларымга ийи таалкы хавы даарап бээр мен» дээрге, олурганнар чир-шон дүшкен.

— Каттырынчыг чүве мында чок, эштер — деп, сургакчы тайылбырлаан.— Кызыл шеригжилерге шупту чүве херек: хол хавы, халбаңныг бөрт, чылыг ук, негей тон, кидис идик, харын-даа таакпы хавы. Бо бичии кыстың саналы чөп. Эр-хей!

Тыва араттарның төрөөн намының болгаш чазааның политиказын изии-биле деткээниниң, Ада-чурту ССРЭ-ге кызыгаар чок бердингениниң чаңгыс-ла чижээ-дир. Бо ышкаш хуралдарың, митингилерниң чалгыы ынчан бүгү Тываны шыва алкан турганы чугаа чок болбайн аан.

Күс. Дуруяалар, кастар, өдүректер шагда-ла чана берген, оларның хөглүг үнү дыңналбастан. Ая дүнеки дээрде сан чок сылдыстарың чивенчээш кыланнаажы дам барган. Ыржым күсүк кежээлерде кожалар бир өгге чыгып алгаш, тоол ыдар, тывызыктажыр, а аныяктар база-ла чыгып кээп, хөглээр, ойнаар, кожаңнажыр-даа турган. Ындыг кежээлер-

нийц бирээзинде, дээрден ужуп бадып келген дег. Биче-оол акым хенертен бо кирип келген. Ооң арын-шырайында билдинмес өөрүшкүнүң изи илдең болган. Авам от, пажында-ла барган. Шай хайнып турар аразында, акывыс бичии дунмалары бистер-биле ойнап, эккелген чигир, конфеталарын бичелеп үлегилеп берген. Шайлап олургаш, шала буруузунган үн-биле ол чугаалаан:

— Мээң шериг чоруур назыным элек болгай, ам-даа ийичыл херек. Ынчалза-даа кожуун черинче каш катап билдиришикин бижээн мен. Мээң дилээм хандырттынган. Бо кээрде, Турандан келдим. Шериг комиссиязын бүрүн эрттим. Каң дег кадык болдум. Даарта кежээ Туранга четкен турар ужурлуг сен. Соңгузу хүн эртен машиналыг Кызылче хаптар улус-тур бис. Силер-биле байырлажып келгеним бодур, авай, ачай, дунмаларым (ынчан өг-бүлөгө арткан оолдардан, уруглардан улуу-ла Биче-оол чүве).

Даартазында аңгыланып чоруй барган акылары, угбалары, төрөл-дөргүлү, таныш-көрүжү — шупту чыгып келген. Дал дүвш турда, ачам Биче-оолдун Чүгүрүк-Каразын (ынчан оолдар эр апаарга, оларга эзер, чүгенниг аът дерип бээр чаңчыл турган) эзертеп, чүгеннеп каан. Авам ак-демир көңгүлдө хойтак арагазын өгдөн даштыгаа үндүрүп эккелгеш, ол-бо чүкче чашкылааш, дашка аякка куткаш, баштай ачавыска, ооң соонда оглунга сунган. Акым араганы чооглапкаш, аъдын баглааштан чешкеш, узун-тынындан чедип алгаш, куду алзы кылаштапкан. Чыылганнар ооң соондан шуужупканнар. Өдекти эрткеш, Биче-оол доктаай берген. Ынчан акымны улам топтап көргөн мен. Ортумак дурт-сынныг, чинге, шилиндек, кырлаң, узунзумаар думчуктуг, тун дег ак, сырый диштерлиг, бажының дүгү үзөп каан чүве дег, кылаңнааш кара, хоюг, ажык, шала сарыгзымаар кара карактарлыг эр болган.

Ада-незиден эгелээш, үдекчилернин шуптузунуң холдарын изни-биле тудуп байырлашкан. Адактын соонда бичии дунмалары бистерге келгеш, селбегер, дыраттынмаан дүктерлиг баштарывысты чыттап-чыттап, бистерге дүрген, кадык өзөрүн күзээш, карақ чивеш аразында аъттаныпкан. Чүгүрүк-Кара сидирт-ле дээн. «Байырлыг, төрөөннер, ужурашкыже» дээн сөстөр дыңналып чыдып калган.

Кызылга шериг албанын эрттирип турар үезинде, акымның чагаалары үргүлчү кээп, өөрүшкүлүг медээлерни эккеп

турган. Ооң ол чагааларындан чамдык үзүндүлөрнн тода сактып кээр-дир мен:

«Шеригжи амыдыралче чүмү-биле шымны бердим. Чамдыкта дыка берге бол, шериг херээ черле солун-дур».

«Мээң чедип алыр тускай эртеми — танкист. Танк дээр-ге, кончуг күчүлүг машина чүве-дир. Ам дээрезинде, ону карак-биле көрбедим. Удавас чүгле көөр эвес, а харын ону мунуп башкараын командир биске бадыткап тур».

«Танкыны ыяк башкарып, чорудуп өөренип алдым. Магалыг-ла машина-дыр. Ооң-биле немец фашистерни чылча бастырып турган болзумза».

«Мээң Чүгүрүк-Карамны Кызыл Шеригге белекке берип-тиңер. Ол мээң Ада-чуртум ССРЭ-ге хензиг-даа бол дузам болзун».

«ТАР-ның чазаанга мени, өске эш-өөрүм-биле бир дөмей, фронт чорударын чөпшээрээр дугайында билдирийшики киридим. Бир эвес мээң ол дилээмни хандырза, силерге дораан дыңнадыр мен».

Бай-Кара Биче-оолдун сөөлгү чагаазында дараазында сөстөр бар: «Дайзынны Совет чуртум каң танкызы-биле сөөгүн кагжаңнадыр чылча бастырамын, мээң мурнумда уттул болбас удуг сорулга. ТАР нам, чазааның болгаш арат-чонунуң берген хүндүлүг даалгазын төлептиг күүседир дээш эң эрес, эң маадырлыг тулчурумну ада-ие, ха-дуңма бүгүдеге азап артым».

Тыва эки турачы танкистер Киев чоогунга 25-ки онза танк полугу-биле каттыжа берген. Олар ук полктуң составынга ажы-дуңма Украинаны, Молдавияны, Румынияны, Венгрияны болгаш Чехословакияны хостаарыга киришкенер. 25-ки онза танк полугу Умань хоорайны хостаары дээш кадыг-дошкун тулчуушкунга, Мурнуу Буг хемниң дүвү-биле шымнып кешкеш, Бугтуң ол талазында дайзынның быжыг камгалал куржаан чылча шаварынга, фашистерниң күштүг камгалалының уязы турган Яссы, Кишинев хоорайларны хостаарыга онза ачы-хавыяалыг болган.

Ол узун, кадыг-берге орукка та чеже дүн-хүн эрткен чүве. Ону эртип тура, та чеже чурттакчы суур, та чеже совет кижилерни араатанзыг фашистерниң бужар, дерзии аспаандан Кызыл Шериг хостаан чүве. Чангыс сөс-биле чугаалаарга, Биче-оол бодунуң дайынчы эш-өөрү-биле узун, фронтучу орукту эртип чорааш, «Эрес-маадыр тулчур мен» дээн азаашкынын туюлунга чедир күүсеткен.

«Немец фашистерни чылча шавышкаш, тиилелгелиг чана бээр мен»— деп ооң ыдык чаагай күзели боттанмаан.

«Эки турачылар» деп номда Ю. Л. Аранчинның бижээни:

«Кишиневско-Яссиге немец камгалалды чок кылырыңга киришкеш, Донгак Уйнук-оол, Бай-Кара Биче-оол болгаш Кыргыз Идам маадырлыгы-биле өлгеннер».

«Чоннун оглу» тоожуда С. К. Тока — Бай-Кара Биче-оол Яссы-Кишинев кыдыыңга шаап халдап чорааш, өөрү-биле шалбаага таварышкаш, дайзынның огундан барган»— деп бижээн.

Бай-Кара Биче-оол аныяк-чалыы назынын Төрээн чурт-тун хосталгазы, совет чоннун шышыг херээ дээш берген. Ооң тус кижги болуруңга база патриотчу, интернационалчы үзел-бодалдарының хевирлеттинеринге, туруштуг характериниң быжыгарыңга, Тывага хөгжээн чаа амыдыралдан ангыда, өг-бүлениң орус чон-биле сырый харылзаазы, чурттап өскөн тус чериниң байдалы улуг кижизидижчи салдарлыг болганы чугаажок.

1942 чылда, Ада-чурттун Улуг дайынының эң-не нарын, дүшкүүрлүг үезинде, Хадын суурга орус тараачынар Кочетов аттыг колхозту организаастаан. Чоок-кавының араттары колхозка бактаап кирип, совет хамаатылар-биле чаңгыс өг-бүлеге кады чурттап, ажылдаар изиг күзелин илереткеннер. Оларның күзелениң боттанырыңга кандыг-даа шаптык турбаан.

Удаваанда Сайлыг-Караның, Хаглыг-Алаактың араттары барык шуптузу колхоз кежигүннери апарган болгаш Хадын суурже көжүп, анаа бажың-балгат, кажая-хораа тудуп, доктаамал турлагжып, сууржун амыдыралче улам-на ханылап шилчээп. Чоорту чүгле Сайлыг-Кара эвес, а харын Хаглыг-Алаак Хадыңче бүрүн көжүрттүнген. Ол дээрге, араттарның коллективтиг ажыл-агыйының хуу ажыл-агый-биле деннээр аргажок ажыктыының билип медегерээниниң херечизи болган. Олар колхозка кызымаккай ажылдап, тараажының, механизаторнун, чолаачының, тудугжунун мергежилин шыңгы, шалыпкын шингээдип ап эгелээннер. Ооң бир тодаргай барымдаазы — 1948 чылда бедик дүжүт өстүрүп ажааганы дээш Маады Парыңмаага Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры деп бедик атты тывысканы болур.

Бүгү Тываның ажыл-ишчилери-биле бир дөмей, Кочетов аттыг колхозтун кежигүннериниң амыдыралыңга эң-не өөрүшкүлүг болуушкун — 1944 чылдың октябрьда ТАР-ның

Совет Социалисттик Республикалар Эвилелинин составынга эки турачы бактаап киргени болур. Олар ам кожа-хелбээ, эп-найыралдыг-даа бол, ийи күрүнелерниң хамаатылары эвес, а чангыс күчүлүг ССРЭ-ниң хамаатылары апарганнар.

Баштайгы колхозчуларның салгалы, оларның салгалының салгалы ССРЭ-ниң бүрүн эргелиг хамаатылары, Совет Конституцияның чырык херелиниң адаанга амгы «Хадың» совхозта ажылдап, чурттап, Тыва АССР-ниң экономиказын быжыглаарына, культуразын хөгжүдеринге боттарының үлүг-хуузун кирип турарлар.

СЭКП Төп Комитединиң Май (1982 чыл) Пленумунун төөгүлүг шийтпирлерин амыдыралга боттандыра дээш хандычылар ийи-үш дакпыр энергиялыг ажылдаар дээрзинге кым бүзүрөс боор.

Олег Сувакпит

ТООЛЧУРГУ ТОЖУ ЧЕРИ

(Орук демдеглели)

ПАРТИЙЖИ СӨС

1982 чыл — совет улустун амыдыралына алдарлыг болушкунун, СЭКП-ниң ленинчи национал политиказының тиелелгезиниң, социализмниң төөгүлүг чедишкуннериниң херечизиниң — ССРЭ-ниң тургустунганының 60 чылының байырлалы. Ол дугайында партия Төп Комитеди тускай доктаалды хүлээп алганын билир бис.

Алдан чыл дургузунда партийжи сөс. Ол дээрге, Октябрының социалисттик Улуг революциязының тиелелгезиниң түнели; бодунун составының талазы-биле хөй националдыг, идеологиязының болгаш политиказының, организастыг тургузуунун, ажыл-чорудулгазының принциптериниң талазы-биле ханы интернационалчы ленинчи большевиктер партиязының кайгамчык улуг ачы-хавыязы; Владимир Ильич Ленинниң идеяларының, национал политиканың ленинчи принциптериниң амыдыралга боттанышкыны-дыр.

Алдан чыл дургузунда партийжи сөс. Ол дээрге, ажылчын аңгының эрге-чагыргазын, бүдүрүлгениң чепсек-херекселдеринге ниитиниң өнчүзүн тургусканы бүгү нацияларның болгаш биче улустарның хостуг хөгжүлдезиниң, оларның сырый чаңгыс эвиниң болгаш найыралының быжыг үндезиниң хандырганы; индустриализация, көдээ ажыл-агыйның коллективизациязы болгаш культура революциязы чоруп турганының

Үезинде социализмни тургузар дээш демиселге улустун чаңгыс эвиниң каңналганы болгаш быжыкканы; Ада-чурттун Улуг дайынының жадыг-дошкун чылдарында акы-дунмалышкы улустар Төрээн чуртун камгалаар дээш хол-холдарында туттунчуп алгаш туржуп, массалыг маадыр чоруун болгаш тиилелгеге чайгылыш чок тура-соруун көргүзүп, фашистиг эжелекчилерни чылча шаап, кулдандырышкындан болгаш узуткаттырышкындан делегейниң улустарын камгалап алганы; ажил-агыйны дайын соонда катап тургусканы болгаш төөгү көрбөөн хемчээл-биле хөгжүткени; ССРЭ-ниң, социалистиг дем каттыжылга чурттарының тайбынга ынак политиказының бадыткалы болгаш тайбынның ленинчи стратегиязын амыдыралга идепкейлиг боттандыраар дээш Коммунистиг партияның хүн бүрү күженишкени-дир.

ССРЭ-ниң тургустунганы, улустарның аразынга найырал, бүзүрел болгаш бот-боттарынга дузалажылга харылзааларын тургусканы — Улуг Октябрьдан төрүттүнген ниитилелдиң угаан-бодал хөгжүлдезинге кайгамчык дүргедээшкинни болдурган. Бүгү нацияларның, биче улустарның талантыларын болгаш салым-чаяанын илередиринге, культуразын, эртем болгаш уран чүүлүн хөгжүдеринге, массаларның чогаадыкчы ажил-чорудулгазынга делгем аралар чуртта тургустунган. Утка-шынарының талазы-биле социалистиг, бодунун национал хевирлериниң талазы-биле хөй янзы-бүрү, угаан-бодалының болгаш характериниң талазы-биле интернационалчы совет культура Совет Эвилелиниң нацияларының болгаш биче улустарының идеялиг болгаш аажы-чаң сырый каттыжышкынының улуг күжү болган.

Совет культураны, ылаңгыя литератураны хөгжүдөр дугайында, акы-дунма республикаларның байлак культура эртинезин калбаа-биле ажыглаар дугайында Коммунистиг партия доктаамал сагыш салбышаан, аңаа хамаарышкан төөгүлүг доктаалдарны удаа-дараа хүлээп албышаан, партийжи болгаш улусчу езу-биле сиңниккен, бистиң Төрээн чуртувустун амгы болгаш келир үезинге төлөптиг чогаалдарны бижииринче хөй националдыг чогаадыкчы интеллигенцияны угландырып турар.

СЭЖП Төп Комитеди ССРЭ-ниң тургустунганының 60 чыл оюнун дугайында доктаалында партияның XXVI съездизиниң төөгүлүг шийтпирлерин боттандыраарына, экономиканы улам хөгжүдөринге, чурттуң камгалал күчүзүн быжыглаарына, совет улустун материалдыг чаагай чоруун болгаш

культуразын бедидеринге чаа-чаа чедишикиннер-биле байыр-
лалды уткуурунче кыйгырган.

Партийжи сөске хей-аът кирген тыва чогаалчылар ботта-
рының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын база-ла анаа чагырт-
кан. Үениң судалы-биле, чоннуң амыдыралы-биле сырый
холбашкан, утка-шынары ханы, уран-чечен бедик чогаал-
дарны тургузары — чогаалчы бүрүзүнүн мурнунга салдын-
ган. Ынчангаш, бирги ээлчегде, ССРЭ-ниң тургустунганының
60 чыл оюнга тураскааттынган литература хүннерин респуб-
ликаның ырак районнары — Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Өвүр
болгаш Тожуга эрттирерин Тываның Чогаалчылар эвилел-
ниң баштаар чери шиттирлээн.

Бистер Тожуже чоруур деп тура, мындыг сорулганы
барык-ла чогаадыкчы план кылып алдывыс:

— Бир чүүлүнде, партияның ленинчи национал полити-
казының ачызында совет улустуң акы-дуңма найыралының
өзүп быжыкканын, оларның патриотчу болгаш интернацио-
налчы чоруун, кады ажылдажылгазын болгаш национал
литератураларның хөгжүлдезин пропагандалаары; ийи чүү-
лүнде, СЭКП-ниң XXVI съездизиниң төөгүлүг шиттирлерин
амыдыралга боттандыра, ылаңгыя, партия Төп Комитеди-
ниң (1982 чыл) Пленумунун чугаалажын көргени болгаш
хүлээп алганы — Аыш-чем программаны күүседир дээш кө-
дээ ишчилерниң канчаар ажылдап, кандыг херектерин бүдү-
рүп турарын билип алыры, оларга партийжи сөстү чедирип,
маадырлыг күш-ажылче чогаалчының чечен сөзү-биле сорук
кирип, үениң мурнакчылары-биле ужуражып, чаа-чаа өзүр-
хевирлерни дилеп, солун, боттуг тоожуларны болгаш очерк-
терни тургузары; үш чүүлүнде, тыва литератураның эрткен
оруу болгаш амгы байдалы-биле, ында улустарның найыра-
лының темазы-биле, бистиң акы-дуңма литературалар-биле
харылзаавыс-биле, чогаалчыларның мурнунда салдынып ту-
рар чогаадыкчы сорулгалар болгаш планнар-биле номчук-
чуларны таныштырары болур.

ХЕМ ОРУУ-БИЛЕ

Улуг-Хемниң эртенги эрии кайгамчык-ла: асфальтылап
базып олурарга, шала шыксыг, сооксумаар салгын кижиниң
арнынче, ылчыннаан чүве дег, кезек-кезек үзүктелип, кезек-
кезек дыңзып каап, бырлаңнадыр үргүлчүлей бээр, тарымал
ыяштарның бүрүлери шылырадыр чайгангылап, кандыг-ла

бир чүве сымыранган чүве дег, билдинмес аялгалыг үн алчыр, хемниц оожум агымы — херлип-көстүп чытканзыг: бирде, ийи талакы эриктеринче чалгыгландыр херлип, бирде, чаштынганыг чыырлып, хүннүң саарлып баткан херелдеринге каш янзы өңнер чуруп: чамдыкта айлаңналып, харын-даа мөңгүннелип, кезек болгаш чаштанчылары өң-баазын чөлээштелдир херелдер тыртып, каш янзы чаннап, ойнап чыдар. Ханы ынакшыл, улуг сонуургал-биле катап-катап көрүп, арыг агаарны хандыр тынып, үр-ле боданып туруксаң келир.

Ол аразында пароход өртээлинге чеде хонуп келгенимни эскербейн барып-тыр мен. Чаңгыс хепке куттурган чараш «Зарялар» иелээ кожа турупкан, манап тур бис, шагыңар чети, дүргеденер дээнзиг, Улуг-Хемниц кырында, ооң чалгыгларынга чайгадып турлар. Оон-моон чүктешкилиг, холдарында эт-херексел туткулаан кижилер ийилеп, чаңгыстап, бөлүү-биле ыр-шоорлуг, чугаа-сооттүг шуужуп кээп эгелей берди: оларның арын-шырайында өөрүшкү кыптыккан, эрикти, харын-даа хоорайны оттуруп, ооң ажыл-ишчи хөгжүмүнге үн кадып, бисти ырак орукче үдээнзиг сагындырып туру. Эрикке кезек турумда, чоруур өөрүм уурук-сууруктап чыгылып желдилер.

— Хөлгелер көржүп алган тургулаар ышкажыл — деп, Алексей Арапчор чугаалай-дыр.— Кижини база арбын-дыр. Харын сыңышпайн баар болду бе, барып эрте дээрэ олуттардан эжелеп алза эки боор, билеттерде каяа, каш дугаар олутка олурарын айыткан эвес.

— «Зарялар» турда, ызыртынар чүү боор — деп, чанывыска турган акшый берген ирей чугаавыска киржи берди.— Шаандагы шаг эвес.

«Шаандагы. Тывага суг оруунуң ийиги үези 1950 чылда эгелээн. Оон бээр суг оруун аштап, арыглап, ылаңгыя Хүттүн моондактыг ужарлары-биле демиселче кирипкен. Тывага баштайгы теплоход «Мотофлот» 1961 чылда келген. Ону Трофим Артемьевич Филиппов башкарып турган. Ол ам бодунуң сактыышкынын бижип турар. Ол үеде колдуунда-ла сал бадырып турган. 1961 чылда Улуг-Хем ажыл-агыйындан пароход черин аңгылап, Енисейниң хем Флодунуң Үстүү-Енисей ажылгал участогун тургускан соонда, суг ажыл-агыйы ам-на шуудап, хөгжүлдени алган. Баштайгы «Заря» маңаа 1967 чылда чедип келген. Оон бээр-ле Кызыл — Тоора-Хем аргыжылгазы экижээн».

Августуң кайгамчык аяс эртенінде, дээрниц хиндиінде хир чок хүнүнде, «Заря»-биле Бии-Хемни өрү эжиндирип чоктапканывыс ол. Орук узун болгаш солун болган: Тоора-Хемге чедир 286 километрни 12 шак дургузунда чоруп келир, кижилер аразында таныжып, чүнү-даа хөөрежип кааптар.

Хемни өрү чоктаан километр бүрүзү-ле танывазывыс болгаш көрбээнивис чаа-чаа черлер, эриктер, кадырлар, сүүрлер, даглар, сыннар. Хем чоорту кызааланып, суг улам шакпыннанып, теплоходту күштүү-биле моннаан тудум-на, бистиң ийи талавыстан сөктүп бадып чыдар көшкелерлиг бедиктер, харын-даа кырынарже шурай берейн дээнзиг коргунчуг сүүрлер мойнун үзейтир сунуп алганзыг хереп келгилээр: бирде-бирде хээлиленчек кызыл куржаангыларлыг чалымнар-даа таваржыр, бир чамдыкта бойдустан чурумалы — эрте-бурунгу шагның дириг амытаннарының кандыг-бир дүрзүзүн сагындырар элдептиг хаялар, чалымнар, ыяштар, даштар-даа хыйыртап, бакылап, харап, кыжанып, үзе кайгап келгилээр.

Сугнун овор-хевири болгаш аажы-чаңы база-ла каш янзы: бир черге оожумнап, удумзураан дег апаар, бир черге хайнып-мөөреп, эриктерни, ында хая-дашты кам-хайыражок улдап, өрү шурап, чавырлып, ыяштарны ужур баскылап алган сирленнедир, апбаңнадыр нугуп, кээргел чогуң көргүскүлээр, өңү — бедик дагларлыг — хүн көрбес черлерге караңгылап, дүн тыртыңган дег болу бээр, хүннүг черлерге дээрнин, булуттарның, хая-даштын, ыяш, үнүштүң чүзүннерин тыртып, каш янзы, өң-баазын апаргылаар, чаражын чү дээр, бирде ана челээш-ле, чамдыкта мөңгүн суу дег апарган бырлаңнап, чаштап, ойнап чыткылаар. Черле ынчаш, Бии-Хемни өрү эжиндирери — ол дээрге, төрөөн чериниң каас-чаражы-биле, ооң уран бойдузу-биле чоок болгаш ханы таныжары. хөйну билип, көрүп, өөренири, сагыш-сеткилден балаттын-мас сактыышкыннарны алыры-дыр.

Шагдан тура дидимнер салдадып бадып турган, каш-каш кижилерниң амы-тынынга четкен, ат-сураглыг Хүттүң ужарлары улуг сонuurгалды болдурар. Анаа чоокшулаан тудум, сооп, хадып, хем кам-калчаа апаар. Теплоход оожумнап, кижилер сонгаларже бөлүглежип, ону көрүксээш тырлы бергилээр. Теплоход биле хем күжүн дөгөжип, хүрежип эгелээни ол. Шакпын агымнар теплоходту сирленнедир моннагылап, ийи талакы чаактарын шииледир часкагылап, ол-бо талазынче, шенээн чүе дег, иткилээр. Ол үеде сонга өттүр чү-даа

орта көзүлбес: ак көвүктөлчөк чалгыглар оларны дуй шапкылаптар, сактырга, «Заряның» кырыпче суг саарып турганзыг апаар. Ол санныг минуталар дыка солун болгаш хөлчөк көрүштүг.

Ужарны эрте дүжүп чорувуста, Леонид Борандаевич алгыра аарак чугаалай-дыр:

— Маңаа хамыкты хайныктырып, каргыш-иргишти үндүрүп турган шиш хаяларны буза тепсип каапкан, улус дүжүп алгаш, эриктеп кылашташпас апарган, ам артында делгем болгаш оргулааш көрбөс силер бел

— Ындыг өвөс, силер мону куду каш катап салдап баткан силер, эң ылаңгыя бир-ле дугаарында, сонуургадып көрүңөр — деп, Л. Б. Чадамбадан диледивис.

Леонид Борандаевич кезек боданып олуро, бисче хая көрүнүп желгеш:

— Бин-Хемни куду сал-биле үш катап баткан кижидир мен — дээш төөгүп кирипти.— Бир дугаар батканым черле утгундурбас. 1931 чылдың күскээр чайы чүвө. Доора-Хемниц Салдамдан үнүпкөн бис. Көнчуг улуг төс улаг сал, лоцманьыс улуг салчы Николай Тейкин деп кижидир. Салда 50 хире улуг, биче кижилер, улуг өртектиг өлүк-киш, кат-тоорук, дузаан балык, сыын мыйыстары дээш бараан-на хөй. Сургуулдар бистерден өскелери шупту орус эштер чүвө. Чүглө бистиң аравыска Тожунуң шагдаа даргазы Белек деп кижидир «дживинге дээр» чепсегленген — лапчыы боозун чүктээн, маузери азынган, Сыстыг-Хемче бар чораан.

Салдың кырынга одаг салгаш, шай хайындырып, мун кылып, эът, балык шиштеп чип, оран чурттуң чараш черлерин магадап, ырлажып, хөөрежип, тоорук казып бадып олур бис. Оон Кадыр-Адыр деп бир озалдыг черге күштүг агым салды эрикче чыгай кагарга, күш четтирбейн, сугже ушкан шиви адаанче киргеш, ында доскаарларны ширбий шаапкан, кижилер шивини артап, адаанче чайлап үнгөн. Ынчан Белек хенертен-не маузери Тейкинче шыгаай туткаш:

— Адып каар мен, бисти өлүрөр деп чор сен! — деп, көскөнүп үнгөн.

— Ол чүнүл, ындында-ла чадажып чораан кижини-даа дээр улус бар.

— Харын-даа айыыл болбады ышкажыл — деп, оожуктурарлар-даа бар.

Белек дээрзи кара шору, боозун лоцманче анып алгаш,

та кортканындан чүве, та кылындан чүве, арта сириңайнып, алгырып тур.

— Че, харын адып каг. Бо хамык чоңнуң амы-тынын, эгээртинмес эртинге бараанны харыылаар эвес сен бе?— дээш, Тейкин доскаар кырынче үне халааш, хөрөөн ажыда тыртып алган тур.

Ол аразында бир-ле чоон, салдыг кадай Белектиң артындан кедеп кээп, ооң холундан маузерни ушта шаапкан. Үш кадай үглөп кээп, Белекти чыпшыр баскаш, хүлүп каан.

Хемде хөөрөп бадып турган доскаарларны болгаш хаар-жактарны тыртпалар-биле ээни ап бадып олур бис. Улустуң чугаазы чоорту үнүп, болган таварылганың харын-даа когарал чок болганын, Тейкинниң сагынгырын болгаш тывынгырын кайган чораан. Ол акт тургускап, бистер шуптувус ат салып берген бис. Белек Сыстыг-Хемге чедир хүлүглүг келген болгаш аңаа артып калган. Ол буруузун миңир ужурга таварышкан.

Оон соонда Дөргөн-Адыр деп черге салывыс чыдышкан. Хэй улус ол сыык черни сүзүп тургаш идип, быралап, арай боорда салывысты шимчедип алган бис.

Ужар чоокшулап кээрге, сооп, хадымырлап эгелээр. Орус кадайлар балаган (бедигээш) кырынче үнүп алгаш, «амы-тыным өршээ, бурган!» дижип, тейлеп, ыглажып эгелээр. Кижиниң сагыжынга янзы-бүрү коргунчуг бодалдар киргилээр, улус артында-ла ытташпайн, чүгле чыыра олургулап, бот-боттарындан так кылдыр туттунчуп алгылаар чораан.

Ужар көстүп кээрге, ооң бургаа, ак көвүү өрү шурап, бир-ле ак-ак кошкарлар, бугалар халчып турган дег боор чүве. Ужар дээрге-ле хем унунда шапкын чалданчак кадыр агымда үш улуг хая бар, салды ооң аразы-биле бадырар, аңаа дегдирбес дээш сонгу, башкы эшкинштер тыртар сес кончуг шыырак эрлер, ол сал кырынче үне халып, хөмө шаап турган ак көвүк чалгыг аразында хөлчөк-ла дүүрөөн, эшкинш тырткан:

— Қорма, шабаш! Влево, вправо!— суг-суг деп алгырышкан турар.

Ужарны эрткен соонда ана сагыш чырыш дээр, хамык улус «тын менди үндүвүс. Бии-Хем өршээди, ма, ал» дээш, хлеб, тараа, шаньга, дус, шай, көпөөк дээш чүү-хөөзүн хемче өргүп октап турар боор чоржук.

— Солун-дур оо!— деп, өөрүм оон-моон чугаалажы бер-

дилер.— Ол кончуг дүржөк шагдааны-ла таптыг кезеткендир эвеспе, берге-ле кадайлар-дыр.

— Аа-та, ам дээрге магалыг шаг-дыр бө, көрбөс силер бе, машина-техника кайы хире сайзыраан-дыр, Бии-Хемниң бажын билиндирбөс болган!— деп, кожомда ирей хөөрей-дир.— Шынап-ла шаанда мону куду салдап бадары кара хилинчек чүве боор, бо дарганың чугаазы-ла шын. Бо ужарларга келгенде кижини ана тынар тыныш тыппайн, харлыга бээр, чер-дээр андарлып-дүндөрлөп турган ышкаш апаар, кижини амытан болгаш-ла шыдажып эртип чораан чүве дийин, бурган өршээ!

— Кижиден эрткен чүве бар эвес, кырган, ынчангаш ужарларны ужуп эртер апарганывыс ол ышказыл— деп, чугаа эредим.

— Ындызы-ла шын, оон башка— дээш ирей ийлендир олуруп алгаш уламчылады.— Амыдырал экижээн тудум-на кижини амытан улам-на экини күзөп, амдажып бар чыдар боор чүве дийин, оглукум. Көрбөс бе, орук узун-даа, шылан-чыг-даа. Мен бодаарымга маңаа аш-чем, сужсун-суггат садар чер турар болза дээринге четтикпес-тир мен. Ол ышкаш солун-сеткүүлден чүге садыглап болбазыл? Радио чүге чогул? Оон ыңай бо орукка чоруур шакты база кызырып болур де...

— Канчаар, ирем?— деп, дораан-на сонургап үзе кирдим.

— Бо амытанны чүгле айтып каан эртээлдеринге доктаадып, улус алып болза эки чүве дийин. Бодун көрүп чор ышкажын чул. Чеже катап доктаап, чеже кижини дүжүрдү, чеже кижини олуртту: ол дээрге боттары хуузунда каттаан, балыктаан кижилер-дир. Олар кат-чимисти кам-хайыражок төтчөглээр, камнап деп чүве билбес, даартагы хүннү бодавас, «комбайн» дээр чүве-биле шүүрөп кааптар, оон соонда оон кат үнмөс боор-дур, тооруктааш, пөштерниң будуктарын балды-биле үзе шапкылап, оон кедерезе, оларны ужуруп кааптар-дыр. Оон туржук арга-ыяшка өрт-халап база үндүрерлер-дир. Мен бодаарымга ону болдурбас болза, эки ышказ— дээш ирем бөргүн хаваанче куду тырткаш, чаагын бир холунга сыртангаш, карактарын шимгеш, чыдыпты. А мен хемниң унун өрү чоорту бедип ораарывысты эскерип, соонче көөрүмгө, хем уну ынаар-ла чалдандыр чавызап бады барган болду. Сугнуң ары болгаш кылагар баалыңналчаа

кедергей. Ооң кырынга ооргаланып алгаш, салдап чыдык-саазы келир.

Хоочун ивижи болгаш аңчы Қол ирейнин чугаазы-ла шын: кым бодунуң төрөөн чериниң байлаан карак огу дег камна-вас, оон кезээде өктерөңгей болурун күзевес боор. Кым төт-чеглекчилерин болгаш узуткакчыларны килең-биле чугаалак-савас боор. А Би-Хем майдан эгелээш, октябрьга чедир кижилерге ажылдап, чурттап, бараан болуп турар ышкажыл. А ону дөстүнмес чүректер амыдыралчыдып, ажыглалга кирип турары билдингир. Шынап-ла мээң мурнумда олурган Алексей Аралчорнуң адаанда одуруглары сагышка кирип келир-дир:

Чүрээ изиг кижиде дээрге чоргаарал-дыр.
Чүү-даа ону солуп болбас эргине-дир.
Чылыг холу дегген соонда элезин, хем
Чылыын, күжүн бараалгадып сөңнөп келир.

Хенертен-не улустар солагай талакы сонгаларда барды-лар. Мен база-ла ынаар көрнү бердим. Хөй-ле кошкан улаг-лардыг сал сөөрткен «МБВ» дээр толкач бадып чыдыр. Ол 150 аът күштүг, эң баштай биске 96 аът күштүг «БМК-91» дээр катер келген. Амгы үеде Кызылдан куду суг оруунда 300 аът күштүг «Ангара-45» дээр толкач чоруп турар, оон капитаны Федор Михайлович Марков. Ол дуржулгалыг бол-гаш мурнакчыларның бирээзи. Хемчилернин чылда ортумаа-биле 110—115 муң тонна салды сөөртүп турары — оларның кызымак ажылынын түннели-дир.

Леонид Борандаевич база-ла Тожу кижизи болгаш, бо-дунуң төрөөн черин, ооң күш-ажылчы кижилерин, ажык-байлаан бирден бир чок хөөрөп, бодунуң чонунга сонуурга-дыр чаа шүлүктеринден чамдык одуругларны биске база номчуп берип чору:

Иви дылы, сүдү, быштаа —
Ижер-чир чем амданны ол.
Ирей думчуу, тавангайы —
Ижин чазаар кончуг эм ол.

«Зарявыс» хемни өрү, девиржээн аът дег, чүткүдүп-ле ор. Шылай бергеш, туруп, бут хөндүктүрүш алыр дээш кирер эжик аксынга баргаш, доктаар өртээлдернин даңзызын көрө бердим: Сейба, Кара-Хаш, Сыстыг-Хем, Ырбан, Ий, Салдам. Оон теплоходтун солагай талакы эжик аксынга сонга өттүр

көрүп тур мен. Хемниң чалгыныга пат-ла чаңчыгып, оон күштүг моннаашкыннарынга удур туржуп, хөйүнү көргөн, дазылдары сиирленип калган улуг сырлар, сугже ээгип, тейлеп чалынган чүве дег, теректер хоюгланып калган, инек дег хаялар кижиниң кичээнгеийин хаара тудуп, сонуургалын хайныктырып-ла чоруур болду.

Бистиң бөлүктүн база бир киржижчизи, аныяк шүлүкчү Ондар Охемчик олура:

— Ойт, чаа шүлүк бижип алдым, дыңнаңарам — дээш, чанывыска чедип келгеш, дептерин ажа тырткаш, номчуйдур:

Улуг-Хемге эжиндирг
Узун орук улаштырып,
Сыдым-багны шөйгени дег,
Сыыладып бар-ла чоруур.
Четтинчиикен кыстар ышкаш
Чеди-Сүүрлер чергелештир
Харап алгаш, хүлүмзүрөөн
Кадыннарга дөмейлежир.

— Көрүнерден, көрүнерден, база бир «Заря» уткуй кел чор!— деп, эжик аксында улус алгыржы берди.

Бистер база-ла солагай талакы соңгаларда бардывыс. Шынап-ла кезек-кезек болгаш-ла медээлеп каап, бо-ла караңнадып бадып ор: хем куду болгаш дүргени аажок. Ол болза «Заря-191» деп теплоход-тур. Ону капитан-механик Владимир Перфилович Василенко башкарып чоруур. Оон экипажы чүгле эргелелде эвес, а харын Красноярск крайга бирги черни ээлеп, алдар-атты чаалап алган. Тываның хемчилери чылда 30—32 муң кижини сөөртүр планын 35—36 муң чедирип турар. Чүгле Бии-Хемнеп, туристерни санаваска, 22—23 муң кижини сөөртүр тургаш, оозун база-ла ушчок ажырыпканнар.

«Улусту манатпас сорулга-биле ийн «Заряның» чоруур шактарын таарыштырып, бирээзи Кызылдан эртенгинин 8 шакта үнүп турда, өскези Салдамдан ол-ла үеде бадып турар кылган. Ол чорук бистиң үзүктөл чок ажылдаары-высты хандырып турар. Черле ыпчаш, «Заря» эдилээрге эки, чоруу дүрген, сыык черлеп безин эрте бээр, ажыглалга таарымчалыг. Тываның хем оруунга-ла ээлиг теплоход чүве»— деп, улуг диспетчер, ажыглал килдизинин даргазы Василий Александрович Шашковтун меңээ чугаалааны кончуг-ла шын-дыр эвеспе деп билип чордум.

«Төрөөн черимниң делгем ак-көк оруу — Бии-Хемим! Чай-ның чаазында — шагның экизинде сээң агым суунга эжиндирип, ону күчү кылып, чеже хире ачы-дузалыг ажыл-ишти бүдүрбээн дээр! Найысылал Кызылга, ооң чоок-кавызында болгаш республиканың девискээринде Тожунуң кызыл сыралары-биле, кадыг-быжыг хадыңнары-биле, чымчак, чиик пөштери-биле кандыг бажыңнар, кажаалар тутпаан, чеже кижиниң өөрүшкүзүн хайныктырып, аас-кежиниң болдурбаан дээрил, чеже малды чылыглап, чаш анай-хураганны, бызаалары өстүрбээн, чүс-чүс километр черлерге чеже телефон чагыларын, кандыг сонга-хаалга, херимнер, чеже хире улуг, биче көвүрүглерни кылбаан дээрил! Тожунуң талыгырже калбак ногаан кылдыр чаттылып чоруй барган делгем девискээринде кандыг кат-чимис, эм оъттар, балык-байлаң, куштар болгаш аң-мең чок дээрил, кайгамчык оран — Тываның үүжези ышкажыл! Ажыы-биле чугаалаарга, бойдуштуң хайыразын четче ажыглап, ону камгалап, хумагалап турар бис бе, ынчаш? Чок дизе чазыг болбас. Чыл бүрү-ле сүстүгүп чыдар кызыл мыңгы честек-каттар, эзим долган көк-каттар, хемнер уну каастаан инек-караалар, кызыл-каттар ажыглаттынмайи артып жаар, тайганың тооруктары боттары-ла дүжүп, эм оъттары анаа-ла кургап, үрезини черже тоглап калгылаар-дыр. Чамдык кижилерниң серемчилел болгаш харымысалга чок чоруундан чеже га черлер — бодунуң байлаа-биле өрттенип каап турар-дыр. Пензионерлерден, сургуулдардан болгаш өөреникчилерден чүге чыылда бригадаларын болгаш звеноларын организаптап болбазыл? Ажылдан хостуг үелерде албан-организация болгаш бүдүрүлгө черлерин чүге шефтедип болбазыл? Бо талазы-биле боданыр, бүгү-ле аргаларын тывар болгаш шийтпирлээр үе келбээн бе? Шынап-ла, бо черниң улузунуң «Тожу чуртум — байлак чуртум, тоолум-дур сен, тоожум-дур сен» деп ырлажып турары таварылга эвес болбайн!

ЧОН-БИЛЕ

Тожуга эрттирген хүннеривис — биске чаа-чаа билиш-киннерни берген, улуг сонуургалдарны болдурган, бодунуң херээнге бердинген күш-ажылчы кижилер-биле таныштырган, бойдуштуң каас-чараш чурумалдары-биле хандыкшыткан.

Чон дээрге, чон болбайн, оларны билдили-биле удуртуп,

шын организаастаар болза хая-дашты тура тыртып, кашпал хемнерни чая тудуптар чаяжкчы күш ышкажыл. Ону Тожу-пуц ажыл-ишчилеринден көрүп болур. Ол дээрге, черниц ыраанга, сугнуц узупунга, таңды-тайганың бединге иви кадарып, арга-эзим иштинге тараа тарып, хой, инек, чылгы малдап, хөлдүц ханызындан, хемниц тереинден балыктап, черниц бергезинден — кадыр кашпалдардан, хөртүк шыпкан сыннардан аннап турар хуулгаазын кижилер ышкажыл! Ол дээрге, сураглыг аңчылар Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Эрестол Даржааның, Ленин орденнериниң эдилекчилери Ак Мырлааның, Бараан Мырлааның, Бараан Серенниң (херээжен), Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, ивижи Ак Доцгурбанның, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, хойжу Даш-оол Колдуң, эмчилер Сергей Серекейниң, Ленин орденниг Долгар Ензактың, тулган салчы Кол Дугаичының, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Даргазы Михаил Мендумениң, чогаалчылар, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчылары Леонид Чадамбаның, Юрий Кюнзегештиң, эртемден, филология эртемнериниң кандидады Зоя Чадамбаның чурту ышкажыл.

Бистер районнуң иштинге чеди кезек черге ужуражышыкыннарны эрттирип, номчукчуларывыстың ажыктыг саналоналын, чаагай күзээшкиннерин, аактыг сөстөрүн дыңнаан бис. Баштайгы ужуражылгавыс Ийниң кадыкшылга школазынга болган. Аңаа Тывага улус өөредилгезиниң хоочуннарындан эгелээш башкылал ажылынче чаа-ла кирип чоруур, Кызылдың башкы училищезиниң доозукчулары Чөөн-Хемчиктен Лена Ховалыг, Улуг-Хемден Люба Наважап, Таңдыдан Рита Оюн болгаш оон-даа өскелер киришкен. Школаның девискээриниң арыг-силини, дериг-херекселдериниң эмгекселини, каасталга шимелдези, чаа өөрдилге чылынга беле ни — бистиң кичээнгеивисти дораан-на хаара туткан. Школа директору Кмир Чысынмаевич Дордуп-оол ол дугайын чоргаарал-биле чугаалап турду. Хоочун башкы Алексей Арапчаевич Сагаан биске чогаадыкчы мединишкиннерни күзевншаан, келир үениң салгакчыларын быжыг билиг-биле чепсеглеп, оларны төлептиг аажы-чаңга кижизидип турар башкылар, оларның берге болгаш харысалгалыг ажыл-ижиниң, ада-иелер-биле харылзаазының дугайында улуг хемчээлдиг, хөй-хөй мөзүлөш болгаш удурланышкак овор-хевирлерден тургустунган чогаалдарның көстүп келбейн турарын онзалап демдеглээн. Ол ышкаш эң бичиилгерге кыска, чурук-

хөрүктүг, янзы-бүрү өңнөрлүг чечен чогаал болгаш шүлүктөр номнарын элбээ-биле үндүрерин саналдаан.

Ий суурнуң Культура бажыңыга литературага сонуургалдыглар база-ла чыглы хонуп келгеннер. Хоочун-даа, аныяк-даа чогаалчыларның шүлүктери болгаш планнары-биле танышканнар. Айтырыглар-даа, саналдар-даа бар болган. Ылаңгыя «Май Бири» совхозта специалист Кол Серенович Хояадырның «көдээ черде хүн бүрү болуп турар чаартылгаларны угааны-биле бодап, холу-биле кылып, улус ажыл-агыйының бүгү-ле адырларында туржуу турар кижилерин, ылаңгыя аныяк болгаш хоочун салгалдарның аразында харылзаазын болгаш чөрүлдээлерин, эрги болгаш чаа билиишкиннерниң ылгалдын, аныяктарның чаа чүүлдерже күзел-чүткүлүн, чогаадыкчы болгаш тывынгыр аргаларын, бот-идепкейин көргүскен чидиг сюжеттиг чогаалдарының эвээш болуп, хүннүң болгаш келир үениң чугула айтырыгларын сула көдүрүп турарын чогаалчылардан негээр үеви келген» дээни бистерни ханы бодандырган.

Совхоз малга чем белеткээр талазы-биле районда бирги черде чоруп турары биске өөрүнчүг болган. Хүннүң маадырлары-биле ужуражыр дээш Улуг-Чайлагда хову турлаанче хапкан бис. Шынап-ла ажыл изиг түлүк хайнып, ногаан тараа кестирген, ону барып силостаан кайгамчык болду. Кыска чапсар үезинде чолаачылар Рафаэль Хояадыр болгаш Роман Бараан-биле, тракторжу Соян Төнгүр-оол-биле чугаалажып, оларның ажылын онза сонуургап четтиккен бис...

— Бистин районда адыглар чазыйлап, ишкээрлеп турар апарган, ол харын айыылдыг болуп турар — деп, партия райкомунуң бирги секретары Сыжырбан Ырышович Монгуш биске чугаалады.— Инектер-даа базып каан, кижилерже-даа халдаан.

— Анаа удур кандыг хемчег ап турар силер, ынчаш?— деп, сагыш човап, удур айтырдым.

— Кырганнар — хоочун аңчылар адыг чээрби чыл болгаш-ла чазыйлаар чүве деп чугаалажыры шын болду. 1962 чылда база ынчанган. Тайгаларда тоорук, кат-чимис ховар болган. Ынчангаш ишкээрлеп турары ол. Ам дээрезинде иштикте кат-чимис, оът-сиген бар болгаш харын өршээлдигдир. Кыш чоокшулаан tudum бергедээр боор. Чогуур черлерже чазыйлаан адыгларны узуткаар дугайында дилер

киирген улус бис. Ол ышкаш ок-чемзек, боо-хөө база чөп-шээрэдип. Дилээвисти хандырган болду.

— Ол харын эки болган чүве, оон башка кижиги бүрүзү, ылаңгыя маада улус аан, боо-монгулуг эвес — деп, райкүүс-ком даргазы Дунгар-оол Хирлиг-оолович Монгуш чугаа-выска киржи берди.— Мырыңай чаа бир чазыйлаан адыгга бистиң маадырывыс Эрестол Даржаа таваржы берген. Хө-ме шоглап келирге, дүже халааш, ол-ла черинге ойтур адып-каш, аьдын мунгаш, дедир караш-ла дээн ышкакжыл харын.

— Эжен-не бо, ол кандыг кончуг кортук маадыр боор?— деп, оон-моон улус айтырып, чир-шоң дүштү.— Оода кежин союп, өдүн кезип алза?

— Ат-чарлыг уктуг-аңчың кайын коргарлан — дээш Дунгар-оол Хирлиг-оолович уламчылай-дыр.— Чазыйлаан адыг-лар бөлүк болгаш баштыңчылыг чоруур чүве дийин. Ылчан-гаш оозун өлүргөш, дүрген деспес болза өскелери дораан-на демнии-биле халдап, чүнү-даа үүлгедип болур.

Ам-на хамык чүвениң чажыды башка чык дээн. Бистер үр-ле боданып турдуvus.

...Бистиң мурнуvуска «Тоора-Хем» совхозтуң девискээри чаттыла берген. Адыр-Кежиг суурга келиривиске совхоз директору Валентин Чамыянович Куулар, партком секретары Владимир Андреевич Амбаржы, көдээ Совет даргазы Кушкаш Балганович Кол, Культура бажыңының директору Татьяна Сергеевна Энчейбен чылыы-биле уткуп, бисти совхозтуң ажыл-агыйы-биле, чоннуң амыдырал-чуртталгазы-биле таныштырган болгаш баар черлеривисти айтып берген.

Базарга — көк, пактаарга — аржаан, магалыг-ла орандыр ам бо. Шак мындыг черге, ылаңгыя бо чылын, мал чени четче белеткеп албас болза үүлгедип эвес чүве бе? Кайнаар-даа баарга, кайы-даа оруктап хаптарга, сүстүгүп чыдар снген-не снген. Ол-бо алаактарда, орук-чирик кыдыг-ларында оргужугаш чалдарда кескен снгенниң, бөлген хөпээннерниң, тургускан сарааттарның чыды кайы ырактан-на думчукту айызап келир болду. Ылаңгыя Сайлыг-Хөлдүң делгеминде кызыл-тас, сула кестирген, ону силостаан механизаторларның ажыл-ижиниң чымыжын канчаар. Леонид Борандаевич «Тожунун ховузу кайы хире-дир, көрүңер, адааргаңар!» дээш, шүлүктөй каапты:

Чаартынган Тожу чуртта
Сайлыг-Хөлдүң чараш-каазы —
Бойдус, агаар, чырык хүнү
— Моорлаңар!— деп, чалап чыдыр...

— А бо шөлде тараа ортузунда кымнын автобузул, ситерний бе?— деп, бистин үдекчивис Владимир Андреевичиден айтырдым.

— Чок, мынаар дөвүн самолет хонар чер бар, ооң башкарыкчызы-дыр — деп, ол кысказы-биле харыылап кагды.

Сайлыг-Хөлдүн хову турлаа. Алды метр хире бедик, үжен метр хире узун дурттуг ханы онгарда силос салган, ону дыгый бастырган механизаторларның ажыл-ижи-биле таныштывыс.

— Амдыбызында «Май Бири» совхозка аштырып турар болдур бис ийн — деп, Валентин Чамыянович малга чем белеткелинин куду деңнелде чоруп турарын ажыы-биле минип чугаалай-дыр.— Чоорту четкеш эртер сорулгалыг.

Комсомолчу-аныяктарның Азас сүт-бараан фермазынын чайлаа. Ол Кужурлуг-Хөлдүн кедезинде аргалыг тейлер аразында туттунган. Долгандыр херимнеп каан, чаражы кончуг чангыс аай он хире бажыцнар. Аңаа кире бээрге арыг-силиин канчаар! Бутка илдигер чангыс калбак чарты, каракка өйдүгер кара бок чок. Бажыцнарның иштин, оларның каас-чаражын кнжи чугаалаан-даа херээ чок. Шынап-ла чеже районнар кезип, кандыг фермалар көрбедим дээр, шак мындыг фермага кажан-даа таваржып көрбээн мен. Инек саар, сүт тыртар чери онза-ла! Езулуг культурлуг амыдырал деп чүве ол ышкажыл. Хостуг шакта ойнаар шөлү, оюн-концерт көөр бичежек клуву база бар. Ооң эргелекчизи коммунист Зинаида Овузай.

— Ажылдаарына болгаш чурттаарына байдал таарымчалыг болганда, сагыш ажык, хол туттунгур болур чүведир — деп, ферма эргелекчизи Мария Яндаевна Пиринней чоргаарал-биле чугаалай-дыр.— Аъш-чем программасында көдээге чуртталга, культура амыдыралын улам экижидерин, малдан сүттү болгаш эътти алырын онзалап айыткан болгай. Ынчангаш бистер ону амыдыралга боттандыра дээш бүгү-ле күжүвүстү салып турар бис. Сүт саар чартык чыл планын 113 хуу күүсеттивис. Ылангыя мурнакчы саанчылар Бараан Дундума биле Раиса Бараан 2000 килограммны ажырыпканнар.

Долгандыр узун суук дыттар, селбер баштыг ак хадыцнар куржаттынган Ногаан-Хөлдүн аржаан суун ижип, кнжини чайгаар-ла боду соруп книре бээр чылыг малгажына чиннедип, ат-сурагалыг Азас хөлдүн арыг агаарын тынып, алдын хүнүнге дөгеленип, чылбай суунга мапа хандыр эжин-

ген бис. Ооң соонда Адыр-Кежиг суурнун делгем Культура бажынынга ужуражылга болгаш чугаалажышкыннар солун болгаш ажыктыг болган.

— Аныяктарны мал ажылынче хаара тудар чорук — бистин кол-ла сорулгавыс ол болдур ийин — деп, В. Куулар чугааны эгелээн.

— Ынчап келирге, кедизин алырга, силерниң дажынар күжүнер школа ышкажыл? — деп, А. Арапчор сонuurгаан.

— Ынчанмайн канчаар ийик. Совхоз биле школа бо талазы-биле кедизин бодап, чангыс кижиге дег, сагыш-сеткилин кадып ажылдаар ужурулуг. Өөреникчилерни бичиизинден тура-ла мал, ылаңгыя иви ажылынга сонuurгалын хандыкшыдар, ооң чажыттарын оларга биллиндирери-биле хоочун ивижилер-биле ужуражылгаларны удаа-дараа чорудар. Чайгы үелерде оларны ивижилерже чорудуп, малга ынакшылын хайныктырар, төрөөн чериниң каас-чараш уран бойдузу-биле таныштырар.

— Ынчаарга ам бо талазы-биле кандыг ажылдарны школа-биле чорудуп турар силер, Валентин Чамыянович? — деп сонuurгадым.

— Шоолуг-ла шуудавайн турар ажыл бо. Совхозтун күсели-биле иви ажылының тускай эртемниглерин белеткеп, школа доосканнарны өөредип чорудар дээрге кижиге тыгыл-бас боор-дур...

— Ол бистин-даа, башкыларның-даа кошкак ажылынын түңнели дийин. Бистер өөреникчилерни чүгге школа доостурурын бодап, оларга улус ажыл-агыйының, ылаңгыя иви ажылының ажыктыгын чедир тайылбырлавайн турарывыстадыр. Өске черлерде бүдүн клазы-биле мал ажылынче чоруп турар-дыр. Совхоз-техникумнар безин бар — деп, В. Амбаржы түңнеди.

— Биске чүнү күзээр силер? — деп, Л. Чадамба айтырды.

— Бистин аңчыларның, оларның ужураалдарының болгаш хөй талалыг солун база берге амыдыралының дугайында чогаалдардан, шиилерден, ырылардан бижириң дилээр-дип мен — деп, склад эргелекчизи Ш. Самбуу харыылаан.

— Бойдус камгалалыңга хамаарышкан чогаалдар бисте чок-тур — деп, хоочун ивижи Б. Чигжит хомудады.

— Бисте коммунистерниң бүдүрүлгеге, өг-бүлеге, мал, чер ажылынга ролюн, оларның омур-хевирин, моральдыг

мөзү-шынарын, черле ынчаш партиянын удуртукчу болгаш организаакчы ажылын көргүскен чогаалдар база ховар-дыр — деп, М. Ширинней дыка-ла чөптүг негелде кылды.

— Чогаалчылар-биле кады каш хонук иштинде чоруп, оларның солун чугааларын, чогаадыкчы планнарын дыңнап келдим. Ажыктыг-даа, өөредиглиг-даа чүүлдер хөй-дүр. Моон сонгаар оларның удаа-дараа кээп турарын кижини күзээр-дир. Чүгле улус эвээш чыгыр ол хомуданчыг, харын-даа эпчок болгулаар-дыр. Ол бистин чөдир кылбаан ажылывыс-тыр. Чогаалчыларнын хөөнү-биле алырга, Тожу чери моон сонгааргы чогаалдарындан астыгып калбас деп бодаар мен — деп, В. Тамдын-оол чугаалады.

«...Кым Тожуга четпээнил, ол Тываны көрбээни-дир» дижири черле шын. Тожу дээрге кайгамчык байлак оран. Ооң арыг агаарынга айызаткан кижини артында-ла сергеш кыныр, калбак ногаан аргалары талыгырже чаттылып чоруй баргылаан, бедик тайгалары дээр-биле тутчу бергилээн-зиг, ынаар-ла дүндүүштелип үнгүлей бергилээн, балык-байлаң-биле өктеренгей хемнерин чажырып алгылаан, аң-мен долган, кат-чимис шыпкан черлерин көөргеттинген, челээш-телген чечектерин сөңнээн — аңаа чораан кижинин сагыш-сеткилинге кезээде уттундурбазы-биле артып калыр. Шынап-ла, Тожу чери тоолчургу оран.

Михаил Янчевецкий

АМГЫ БОЛГАШ ЭРТКЕН ХҮННЕР

Саян дагларының ындындан, Тыва АССР-нин найысыла-лы Кызылдан бежен километр хире ырак черден, Өөк суур-нуң ортумак школазының «Кызыл исчилеринден» Москвага чагаа келген. «Исчининиң кокпазы-биле» чорааш, олар анаа эвес ажыдыышкынны кылган болдулар: алдан чылдар мур-нунда В. Г. Янчевецкий — амгы үеде сураглыг чогаалчы В. Ян Өөкке чурттап турган, «ол аңаа башкылап, культура чырыдыышкын ажылдакчызы-даа база көдээ бижикчи-даа болуп турган-дыр. Өөктү болгаш өөренип турганы школаны ооң чуруп бижээни номдан ону билип алдывыс... Василий Григорьевичинин дугайында хөйүнү билип алыксап, ол чылдарда ооң чуруктарын, документилерин кончуг-ла хереглеп тур бис... Ол хөлчок солун болгаш чуруктар биске эргим

үнелиг болур ийик, чүге дизе ол бүгү — бистин төөгүвүс-түр!»¹

Өөктүн эн улуг бажыңында даштан туткан, чаа он чыл школазында өөренип турар бис деп, исчилер дыңнатканнар. Күрүне квартиралары-биле хандырттыңан орус-тыва 40 хире башкылар орус-тыва 300 ажыг уругларны ийн ээлчегге өөредип турган. «Школа библиотеказы бай эвес, элээн каш он-он шаа номнар бар. Суур библиотеказы 16 муң хире номнарлыг. В. Янның чогаалдары чок. «Чингис-Хаан», «Батый» деп номнар 50 чылдарда маңаа тургумаан дээр, а ол номнар ажыглаар угчок кылдыр улус холдарыңга элеп калган.

Василий Григорьевич биле ооң кадайы Мария Алексеевнаың чурттап, ажылдап турган школазы хевээр турбушаан, ол ам чаа школаның хериминиң иштиңде, авариялыг байдалда, аңаа 1977—78 өөредилге чылыңга чедир өөрөндивис. Бистер крайның, Өөк школазының, комсомол болгаш пионер организацияларының төөгүзүн шинчилеп көрүп, 4 дугаар партизан ротазының, Өөктүн партизанныларының маадырлыг чоруунуң дугайында материалдарны чыып алдывыс. Мында хоочун чурттакчылар эвээш, ынчалзажок чамдыктарын билдир бис...»

Даштыңда шавышкак-шыйышкак кылдыр аажок кызып бижээн мындыг бижиктиг чурукту исчилер чагаада кожуп каан: «Эргим Михаил Васильевич! 1920—21 чылдарда өөрөнип турганыңар школаның таныыр-дыр Силер бе?»

Чуга манза крышалыг, чудуктардан чазап туруп кылган, улуг эвес школаже ону таварты кирип турганы сери адаанда ол казатча чурукта ол-ла олчаан хевээр; чинге сонгаларның кастыктары, ыяштарлыг палисадник чок болган. Маңаа Сибирьге болгаш Тывага, Совет эрге-чагырганың үезинде В. Ян өг-бүлези-биле кады чурттап, уругларны өөредип, көдээге бараан болуп турган.

Чогаалчы В. Янның ол помунда ооң башкылап турган амыдыралыңдан чаңгыс таварылганы чуруп бижээн каш борбак арыннар Өөктүн ынчангы чурттакчыларының уругларының салгакчыларыңдан бодунуң номчукчуларың ынчалдыр тып алган-дыр. Алдан чыл мурнунда Өөктүн, ооң тараачыныларының, школаның, өөреникчилерниң болгаш башкы-

---

¹ В. М. Янчевецкий. «Чогаалчы-төөгүчү В. Ян», «Саянда школа» деп эгеден. «Детская литература» ном үндүрер чер. М., 1977.

ларның кандыг турганын сактыры ажыктыг болбас аргажок.

«САЯН ДАШ» АРТЫНДА ШКОЛА

1912—1918 чылдарда В. Ян Балканнарга Орус телеграф агенствозунун¹ корреспондентизи болуп, баштай Турцияга, а бирги делегей дайынынын эгелээни-биле холбаштыр Румынияга болгаш мурнуу-барыын фронтуга ажылдаан. Февраль болгаш Октябрь революцияларын Яссяларга уткуп ап, чамдык «эвилелдешкен» телеграф агенстволарынын оларга барып албан хаар кылдыр дилээн саналдарын хүлээп алган. Ынчалзajok даштыкыга артарындан ол ойталаан болгаш мынча дээн: «Ажыг-човаланга туттурган үеде хамааты бүрүзү бодунун чону-биле кады чоруур ужурлуг».

Хамааты дайынынын одунга хөмө алыскан, немец, румын, поляк эжелекчилерге, англи-француз, япон, америк интервентилерге хилинчектеттирген Төрээн чуртунга өг-бүлези-биле кады ол 1918 чылдың чазынында ээп келген. Хөй-хөй «чазактарны» болгаш «эрге-чагыргаларны», Украинаның, Поволжьениң, Уралдың болгаш Сибирьниң фронтуларын база хоорайларын дамчыштыр ырак-узак берге, өлүмнүг, айыылдыг орукту эртип чорааш, 1919 чылдың төнчүзүндө В. Ян өг-бүлези-биле Ачинскиге чедип келгеш, Совет эрге-чагырганы хүлээп алган² ол дугайын үстүндө чугаалаанывыс номнун «Улуг шуурганга сывыртканнар» деп эгеде чугаалап турар.

1920 чылдың февральдан эгелеп В. Ян Ачинскиниң улус өөредилге килдизинге ажылдаан, ооң өөредилге бөлүүн эргелекчилеп, школа талазы-биле инструктор болгаш инспектор болуп, педагогика курстарына, шериг эмнелгелеринге, кызыл шериг кезектеринге социализм төөгүзүнүн талазы-биле лекцияларны номчуп турган.

Дайын чылдарында көшкөн орустарның уругларына көжүрүүшкүн эргелелиниң туттуруп кылдырганы Тываның школаларына ажылдаар башкылар шилинишкинин улус

¹ СПТА — Санкт-Петербургтун телеграф агенствозу, сөөлзүредир ПТА — Петроградтын телеграф агенствозу.

² Ачинскини колчактардан Кызыл Армия 1919 чылдың декабрь 31-де хостаан, январь 6-да хоорайже Шетинкиниң болгаш Кравченконун армиязы кирген.

өөредилге илдизи чайын чарлаан. Гимназияга башкылап турган башкы кижиниң оглу болгаш тараачын кижинин уруу, «өг-бүле башкызы» деп атты чедип алган Мария Алексеевна оларга башкылап ажылдаары шуут чаңчыл болган ынак херээ болганда, олар иелээ «Саян Даш» артында көдээ школага барып башкылап ажылдаар деп шийттирлээн-нер.

Миусинскиге келгеш, оон ыңай Үстүү-Усинское суур баар командировканы тус черин улус өөредилге кылдызын-ден аң алганнар. Россияның телеграф агенствозунун Миусинск салбырынга баргаш, В. Ян Тывага (ынчан «Урляхай» деп турган) хамаарыштыр оон информатору болурун күлээнген.

Үстүү-Усинскоеден ийи башкыны Туран суурже (ам хоорай), а оорган Өөк суурже чорудупканнар. Енисейнин адыры болур Өөк хемни куду алзы чаптылган ээи күзүг бүүрелчинде он-он шаа казанак бажыңнар кара чаңгыс кудумчуну дургаар ийи одуруг болуп дистиңчипкен тургулаан. Ында чаңгыс-даа олурткан ыяш омаа хон. Ырак эвесте улуг орук чоруткан, чагыларда демир суурундактар хийлээн — Туран биле Кызыл аразында телефон болгаш телеграф харылзаазы ол.

Суурнуң бир ужунга шыдалдыг, а өске ужунга — яды кижилер чурттап турган. «Адаккы ужун», тараа тарыыр, сиген кезер, мал-маган оъткарар чаагай одар-белчирилг черлерин хоочун чурттакчылар болур тараачынар шаандан тура ээлеп келгеннер. Олар бажың даштында шөлдерин долгандыр кажаалап алгылаан, бот-боттарындан шала аңгы-аңгы тургулаан, «беш ханалыг» бажыңнарының крышталарын манзалардан кылган болгаш серилерлиг.

«Үстүкү ужун» болур-чогууру-биле ам-даа башкарлып чурттап четтикпээн, «адаккы ужунуң» улузунга бо-ла өрөширелиг болур чаа көжүп келгеннер ээлеп турган. Оларның бажыңнары дөрт ханалыг болгаш хүрөң кылдыр көстүр, а чамдыктарының серилерин манзалар салгаш шириктеп каан, адагаш херимнерлиг, бажыңнар бот-боттарынга кожа-кожа.

Көжүрүүшкүн эргелелинин бажынын тударынга хергелээр дээш суурнуң таптыг-ла дал ортузунда сөөртүп эжкелгеш оваалап каан, чөвүрээзин карттаваан-даа чоон чудуктар ам «чыыш» эрттирер чер болу берген. Хуралдың дарга-бошкалары олурар стол, сандайларны маңаа көдээ Советтен

дажын эккен турган, а тараачынаар чудуктарга сандайландыр олургулап алыр тургулаан.

Паргалар болгаш эт-херекселдер-биле дериттинген, хамааты дайынының уржуундан ажылдавайн турган чаа школа суурдан чартык бырыстаа хире черде, улуг орук чоогунда, ээн көвүдө кажарара берген озалааш турган. Школаның бир талазында чээрби шаа паргалыг, тон азар черлиг зал, а өске талазында — улуг эвес элээн каш өрээлдер, кухня, аңмаар, сери бар. Школага кижини ортузу ажа берген, сегел салдыг, хөглүг аажы-чаңныг эстон таңныыл Данила Цедрик, чугаакыр эвес орус кадайы Наталья болгаш Граня, Маня дээр орлан-эрес ийи уруу-биле чурттап турган. Башкылар школаның бир өрээлинче көжүү кире бергеннер. Доруг аъдын школа хериминин иштинде сарайга Цедриктернин хөлчөк сүтүгүнээ-биле кады тургузуп кааннар.

Башкыларның келгениниң соонда эртен хар кодан-тавактап чаап эгелээн. Шөлдерин болгаш бажыңнар крышаларын эң негей-биле шуглавышаан, каш-даа хондур-дүндүр үзүк чук чагган. Оон хүн үнүп, аяскан соонда, хөлчөк сооп эгелээн, мырыңай 50 градус четкен, ынчан «Реомюрнуу-биле» хемчээп турган. Цедрик бүгү печкаларны чула одаптарга, школа өрээлдеринин дят чудуктардан салган ханаларында сарыг чук сыстып үнүп, ыяшсыг чаагай чыг өрээлдерин дола берген.

Кыштын дүжүп, шапак оруунун үнгени-биле Саян дагларының оруу хагдынгап, улуг орук ээнзирээн. Көшкеннер боттарының кышкы ажылыңче дүлдүне бергеннер. Баштайгы-ла понедельникте көдээ чарылгачы эртен эрте тургаш, суурнун бажыңнарын одурту кезип, башкыларның келгенин болгаш анаа холбаштыр чыыш болурун чарлапкан.

Чудуктар кырында харны ширбий шаапкаш, аңаа сандайландыр олурбушаан, көдээ Советтин даргазы Колесниковтун оларга таныштырганы чаа келген кижилерже Өөктүн тараачынаары ыыг чок, шала бүзүрел чок топтап көрүп органнар. Суурнун «адаа», «үстүү» дээр хуваалдазы ынчан билдине берген. Бай кижилер уругларын школаже чорудар хөңгү чок болган: «чүү чүвөгө өөредип эвес, чүвениң байдалын көрүп көргөй аан». Сезон дургузунда өөрөнгени дээш бир шюодай ишти далган бээринден база ойталааннар. Өлгөн партизаннарның уругларын болгаш «герман дайынынга» өскүс калган уругларны халас өөредип турган. Суурнун «үстүү талазы» уругларын өөредип болган. Ол үеде янзы-

бүрү акшалар тургулаан, ынчалзажок олар кандыг-даа үнө чок, чүгле бараан орнажыр кылдыр хүлээп алдынып турган: «пуд тараага (кызыл-таска) бүгү-ле арткан чүвени деннээр чораан. Кызыл-таска бүгү-ле чүвени орнавышаан, боттары аштап өлбезин харап база Доруг-Дойну аш-чутка бажын кадырбас дээш ол «пудтар-биле» чурттаар ужур башкыларга таварышкан.

* * *

Көжүрүүшкүн эргелелинин шагда-ла сөөртүп эккелгенин база Цедриктиң чажырып кааны кыдырааштарлыг, саазын-ныг болгаш карандаштарлыг, демир-үжүк баштарлыг, будуктарлыг элээн каш хааржактарны болгаш дүрүглери школа аңмаарындан база шала адаандан тып алганнар. Көдээ эге школага хереглээр «Букварь», «Арифметика» дээн ышкаш элээн каш өске-даа өөредилге номнары бар болган. Хөй кезин үрелип калган: шыгый берген, күскелер хээп каапкан; өөредилге номнарында киирген чамдык чүүлдер чаа үеге таарышпас, ынчалзажок оларны солуур чүү-даа чок, ооң-биле кады башкыларның тыптынып алган чүү-хөөзү база эвээш, эге өөредилгеге башкы кижиге кол курлавыр ол болуп турган болгай.

Баштайгы кичээлге янзы-бүрү хар-назылыг уруглар аданелерин, акыларын, угбаларын эдертип алгаш келгилээн, оларны дөгөрезин класска сыңырап уг чок. Уруглар парталарга, сандайларга олургулап алгылаан, артканнары хеп уштур өрээлди долгаш, уштуп каан оваа кидис идиктер болгаш хөрөктээштер чанында, казатчада болгаш школа чанында тургулаан, олар школаның хыраалай берген сонгаларындан бакылап-даа турганнар.

Чээрби чыл мурнунда «Русьту эргип-кезип чораш» көргөн уруглары-биле Өөктүн уругларын В. Ян демейлээн. Даштындан көөрге, улуг ылгалыр чүве-даа чок: ол-ла семдер баштыг оолдар, сарыг чаштыг уруглар, чамашкылыг чүвүр-хөйлеңниг болгаш алгыг сарафанчыгаштарлыг. Эледир кедип каапкан кидис идиктерлиг күжүрлер. Ынчалзажок болар дээрге амыдыралдың хөй-ле талаларын көрүп, дыңнап каапкан өске уруглар-дыр.

Оларда томаанныг, чашпаа шынар көнгүс чок. Долгандыр сонуургаачал карактар башкыларже бүзүрел-биле көргөннөр, ынчалзажок «актар» болгаш «буржуйлар» бар деп чүвени билир-даа турганнар, а херек апарганда «мээн

ажым — кызыл партизан», «мээн авам партизаннап чораан» дээринден-даа чалданмастар.

Өөренирин күзөөннер эндерик болган, класска сынышпас, ыччангаш кичээлдерни ийи ээлчегге эрттирер дишкен. Эртен уруглар-биле Мария Алексеевна ажилдаар, көдээ Советтен келгеш, ону Василий Григорьевич халаар. Барык бүгү уруглар бижик билбес болган. Ынчалзажок оларның өөредилгеге сундулуу кайгамчык улуг болган, олар «Бурган төрүт-түнгениниң байырлалынга» (ынчан көдээге демдеглед турган) үжүглөштер, үжүктөрни, слогтарны бижиптер болу бергеннер, а часка чедир ийи класс, бежен ажыг уруглар, ыткыр номчуп, самбырага чугай-биле бижип, тургузуп каан улуг самбынарны салаалары-биле шаккыладып, санаптар кылдыр өөренип апканнар.

Ол кыжын эң үнелиг бараан болза, Колесниковтуң та кайыын тып эккелген чүвези ийик, школа лампочкаларынга керосин болур. Керосинни дыка ырактан сөөртүп эккелген дээр, а ол керосин харык чок эвээш болганындан ук ийи башкы оттуг печканың аксын ажыдып алгаш, ооң бүлүртүң чырынга, азы дой савага чагны эргискеш, орта өзек кылгаш, кывыскан дең чырынга орай дүнеге чедир номчутту-нуп, бижитгинип турганнар.

* * *

В. Ян башкылавышаан, ооң-биле чергелештир көдээ Советке бижикчилеп турган. Тараачынарның, ылаңгыя «үстүкү ужунуң» чурттакчыларының биче бижик билир чоруунуң ужурундан чагаа-хомудалдар бижиир болгаш «хоойлу-дүрүм» талазы-биле билиглер негээр кандыг-бир хереглелдер оларга бо-ла туруп келир, ындыг янзылыг айтырыглары-биле дуза эреп, олар көдээ Советке, халас дузалаар бижикчининге, сөктүп кээрлер. Ынчан аъш-чем, мал чемнери, аът-хөл хавырышкынынга, суурну таварты шагда эрткен шериг кезектеринге, кижини тывар аргажок актарга болгаш кызылдарга хамаарышкан чаргылар эндерик тургулаан. Герман болгаш хамааты дайыннарынга ис чок читкен дөргүл-төрелдерин, чоок кижилерин сураглаан чурттакчыларның дилгелерин бижииринге дыка-ла хөй үе үнген. «Район эрге-чагыргазы» бактааган Туранче чоруткан көшкөн улустуң эт-севииниң дугайында медээлер, чүүл-бүрү отчеттарны көдээ Совет даргазы Колесников кылып турган.

Көдээ Советке тараачынар-биле ужуражып, оларнын бажынарнынга кирип тургаш, В. Ян көдээ амыдыралды хайгаарап турган. Ол, улустуң онзагай аажы-чаңын, чугаазын, чаңчылын бижип ап чораан, чогаалчының ол чылдарда бижигилээн демдеглелдеринде мындыг эскериглер бар: «партизаннар удуртукчулары Кирдеев болгаш Колесников», «улусчу судья Питилев — шилигтинген яды кижиге», «эки мөзүлүг тараачын Белобородов», «тус черниң хамы Барыбин», «сураглыг аңчылар Казанцев, Туров, Нагибин, Цедрик», «хоочун чурттакчылар — байлар Сельдимешевтер»...

Опалениха деп шолалыг, уруг-дарыг чок, кара чаңгыс, мөге-шыырак мага-боттуг дулгуяк кадай Мария Алексеевнага бо-ла келир чораан, ооң ашаа казанак бажыны-биле кады өртенип калган, ажил-агыын, эр улус-биле бир дөмей, боду-ла башкарып аайлап турган, ооң-биле кады топтуг-томаанныг, өскүс-чавыс чээни чурттап чораан. Ол херээженнер сөөлүндө барып «Батый» деп тоожунуң үлегерлээн маадырлары болур Опалениха биле Вещнянка болганнар.

Бодунуң «эргезин» ажыглааш, В. Ян Минусинскинин РОСТА-зынче бодунуң корреспонденцияларын чамдыкта чорудуп турган. РКП-ниң Минусинск уезд комитетиниң болгаш РОСТА-ның «Голос коммуниста» солуну ооң материалдарын «Хроникага» ат салбайн парлап тургулаан. Ийи кыдырааш хире хемчээлдиг ук солун доктаамал үнмейн турган, ону херимнер даштынга көскү черге чыпшыр хырбалап каар турган.

Бир-ле катап «В. Северный» деп шола ат-биле В. Янның «Тус черниң театры» (Минусинск) деп материалын парлаан, автор үеге дүүшкен шиилер болгаш революсчу тематика чок ооң эргижирээн репертуарын шүгүмчүлээш, чаа социал идеяларның агитатору болур театрның чугулазын ук чүүлде демдеглээн.

Көдээ аныяктарга болгаш школачыларга В. Ян музыка база театр кичээлдерин организастан. Октябрь революциязының үшкү оюнга уткуштур Цедриктин скрипказының дузазы-биле «Интернационалды» ырлажыр кылдыр уругларны ол өөрөткен, аныяктар улустуң ырларын болгаш кожомыктарын ырлажып турган, чижээлээрге, мындыг хевирлиг:

Сооткан аъттар эзертелкеш,
караш кынныыл!
Казактарны сывырыптаал, буржуй
сөне!

Кинчи-бекти үзе шааптаал,
өндүктөрүм!
Совет эрге-чагырга дээш,
тулчуушкунче!

Чаа 1921 чылды уткуп тура, школага класс ортузунга елка тургузупканнар, шивиниң каасталгалары ханаларны болгаш серини база чайыннандырыпкан. Елканың ойнаарактарын башкыларның дузазы-биле уруглар боттары чазап алганнар, а ада-иелерниң бирээзи чагдан кылган бежен ажыг лаалар эккелген. Чаа чыл байырлалында скрипка болгаш ийи дошпулуурнуң үделгези-биле уруглар ырлажып, танчылап, баштактанчып турганнар.

Кандыг-даа хөглээшкин деп чүве көрбээн ыржым-шыпшың черге бо «елка» хамааты дайынының соон дарый болган анаа эвес болуушкун кылдыр хүлээп алдынган. Оон дугайында медээ чоокку суурларже дыргын тарай берген. Үлегер эдерер дээни кижилер ажы-төлүн эдертип алгаш чооккавы черлерден школага кээп эгелээн. «Елканы» катаптаар ужурга таварышканнар. А оон соонда удаваанда суурнуң «адаккы ужундан» тараачыннар төлээлери кээп, оларның уругларын өөредилгеге хүлээп алырын мөгейип дилеп эгелээннер. Ынчалзажок оларга үшкү ээлчегни организаастаар арга чок болган.

В. Ян Өөкке тургаш, деңниң бүлүртүң чырынга уругларга баштайгы шиилерин болгаш улугларга комедияларны бижээн. 1921 чылдың февральда чыыш болур чудуктар чанынга болгаш школа эжиктеринге чүве ораар хүрең саазынга чуурган будуктар-биле бижээн чарлалдар көстүп келген, ында уругларга болур шии дугайын парлаан, аңаа «В. Ян» дээни үжүктөр база көстүп келген, ол ат чогаалчының бүгү назыда шола ады (псевдоними) болган.

Кажан школага көргүзери-биле тоол шилип алып апарганда, сюжеди болгаш бир мөзүлөш омур-хевирлери чигзинишкин болдурбас «Кызыл Бөртчүгөшке» В. Ян доктаар чораан, чүге дизе уругларның таарышпазы хаан-беглер, лам-дажылар, аза-буктар ында хөйү-биле кирип турар; уругларның ада-иелери хааннарны, бурганнарны, ламаларны көөр хөөн чок, оларга удурлар. Ук шиини ол чаа рольдар болгаш болуушкуннар-биле хөгжүткен. Тус черниң байдалынга таарыштыр ыяш кезикчизин хөглүг үш аңчы-биле солаан, олар ыр-шоорлуг чоруурлар:

Дилгижек-оол, чөлдүр өшкү,
Дидим көржүп, херижээли!
Кандыг-даа аң бистен үнмөс,
Халып чорда адып каар бис!

«Ийи көжегелиг, прологтуг болгаш эпилоттуг, ыры-шоорлуг, танцы-самныг бо шии-тоолду» 1921 чылдың февраль 2-де Өөк школазынга ооң өөреникчилери бир-ле дугаар үндүргөн деп, В. Ян бижээн. «Өжээтен бөрүнү» тудуп алганының соонда киржикчилерниң түңнел танцы-самы буянның чоруктуң кара сагыштыг чорукту ажый тиилээниниң ол байырлалы болуп, мындыг ыры-биле доостур:

«Көк бөрү холда кирди!
Хөглеп боор бис, ойнап боор бис.
Чылыг тоңу соютунду,
Шынап черле бербес-даа бис!..»

Ону көрүкчүлөр кижиги бүрүзү киржикчи азы херечи болган чоокта чаа крайга хайнымышкынныг динмирэп эрткен болуушкуннарга элдээртиг кылдыр хүлээп көргөннөр.

Башкыларның ырак черден келгени-биле кады черле туруп-даа көрбээн, чаа хайым чуртталгаже кыйгырып турар бир-ле чаа чүвө көдээ амыдыралче шургуп эгелээн. Башкылар удаткан чок чаа таныштарны тып алганнар, оларга таныш-көрүштери кээп турар апарган. Доңа берген кокла оруктап дүрген кылашташкан кижилерниң кыйыраан базымнары кежээниң-не ырактан дыңналып келир. Казапчага кидис идиктер дүрбүттүнер, идик хары аштаан ширбинеш шылыраар, эжик ажыттынар, оон тараачыннар кирип келир, оларның хөй кезини аныяк оолдар болгаш херээженнер болур, менди солушкаш, хана баарында узун сандайга олуруп арлар.

Мария Алексеевна аалчыларның мурнунга тооруктуг тавакты салыптар, оон «сибирь чугаа» эгелээр. Аалчылар тоорукту дазыладыр казывышаан, ылым-чылым оларлар, а Василий Григорьевич оларга Пушкинниң, Чеховтуң чогаалдарын, бодунуң шиилерин оларга номчуур. Аалчылар «ам-даа, ам-даа» динжип, «актердан» дилей бээрлер, оон ыткыр номчулгалар, рольдарның сөзүн шээжилээри, белеткелдер, шиини тургузуп кылыры эгелээр турган.

«Моторскиден келген кудажи херээжен» (Саян артында суур)—«Сибирьде амыдырал дугайында ийи көргүзүглүг, ыр-шоорлуг шии чүвө»—деп, В. Ян бижээн. Ук шии тус

черниц амьддыралынга хамаарыштыр, хүннүң чугула айтырыгларының дугайында куплеттерлиг бижиттинген, чогаалдың маадырлары суурнуң чурттакчыларындан үлегерлеп алдынган, ону бир-ле дугаар 1921 чылдың март 12-де көргүскен, Минусинскиниң театрының сценазынга ол каш-даа удаа ойнаттынган.

Рольдарны Өөктүң тараачыннары күүсеткилээн: Лужерьяны — Анна Филипповна, Дарьяны — Надя Чихачева; кудажы Анисьяны — Паша Кирдеева; Десятскийни — партизан Николай Кулев; солдат Яковту — партизан Фирс Сафин; Иванны — аңчы Иван Казанцев; Антипти — партизан Ефим Колесников ойнааннар» — деп, В. Ян бижээн.

Аргажок бичии «сцена» дээрге база-ла класс турган, аңаа актерлар пат боорда эргилер, шала чадындан даараан көжеге-биле ону көрүкчүлөрдөн аңгылаан. Көрүкчүлөрниң баштайгы одуруглары «сценадан» ийи базым хире черге, шалага, артканнары ханаларже чыгай салгылаан парталарга, узун саңдайларга олургулап алып, сөөлгүлери тургулаар. Шиини хөлчөк сонуургап көөр турганнар, кандыг-бир көргүзүгден ойнап бээрин дагын-дагын дилеп, актерларны көнгүс үндүрбөс турганнар. Ол ыраккы үеде көдээге харылзааның болгаш оюн-тоглааның ам кайда-даа бар чеп-сек-херекселдеринден (клуб, радио, кино, телевидение) чүү-даа чок турганын, харын-даа солун база номнуң ховар болганын барымдаалап көөр болза, көрүкчүлөрниң ыңчангы аажок бедик энтузиазмынга кижини элдепсинер чүве чок.

Чаңгыс кыжып-на школа аныяк оолдар, кыстарның, уругларның, актерларның, ыраажыларның, музыкантыларның активини кылдыр өзе берген. В. Янның уругларга бижээни «Кызыл Бөртчүгөш», «Кызыл шеригжилерниң Сылдызы», улугларга бараалгатканы «Моторскиден келген кудажы херээжен», «Каратуттан келген кудажы» (Саян артында суур), «Суур, одун!» деп шиилери, А. П. Чеховтуң Турандан ты-вылган «Саналы» каш-даа удаа ойнаттынган.

* * *

Частың чоокшулап келгени-биле мүн-не чылый берген, шуурган хадааш, школаны болгаш бажыңнарны хөртүктөп каапкан, шанак оруу үзүлгөн, удаткан чок шала ээнзирей берген. Улуг-биче кижилер дөгерези тарылгага белеткенип эгелээн. Тараачыннары ыяш андазыннарын септеп, илиирлерге ыяш диштер салып, хомут-шылыяалар кылып, аът-

хөлдү катап дагалап, тергелерин быжыглап, үрезинни чажар кылдыр богундан арыглап ап турганнар.

Актарның когун үзе чылча шаптырбаан отрядтары кыжын «ижээп» чыткаш, чылып келирге база катап дирлип үнүп эгелээннер, чамдыктары Таңды-Уула сынны таварты ажып кээп, мурнуу чүктен чылбыртып келгеннер. Партизаннар база катап чыылгаш, актарны когун үзе чылча шавар дээш, тайгаже үнүп чорупканнар. Оларга дузалажыры-биле Советтиг Россиядан Кызыл Армияның дээрбечилер болгаш ырбакчылар-биле демисежир отряды келген.

Артып калыр өг-бүлелериниң ажыл-агыйынга хереглеттине берип болгу дег бүгү-ле чүвени сагыш човангыры-биле белеткеп берип, партизаннарның походче канчаар чоруп, кадайлары болгаш уруг-дарыы-биле кайы хире байырлажып турганын В. Ян көргөн. Ооң ол хайгааралдары «Батый» деп романны бижииринге, Савелий Дикорос, Звяги, Ваулы дээн ышкаш өске-даа эрестерниң XIII вектин дарлакчылары-биле дайынче айттанып чоруурунга тураскааткан үделгелерин чуруп көргүзеринге чогаалчыга сөөлүндө кээп дузалаан.

Хар ага бергениниң соонда, көк шыва үнүп келген улут эвес дөңчүгөш школадан ырак эвес черге тывылган. Май бир байырлалын демдеглээр үе чедип кээрге, Колесников школага келгеш, ол дээрге — акы-дунма хөөрү-дүр деп тайылбырлаан. Тывага Совет эрге-чагырганың организаакчыларының баштайгылары болур ында ийи кижини, Беспалов биле Крюков хөөржүттүнген, суурнун «үстүкү ужуунуң» тараачынарының эрге-ажыктарына дүүштүр эт-хөрөңгизин болгаш черин үлээр дээрге, аңаа удурланган Өөктүң «адаккы ужуунуң» болгаш Туранның кезек бай тараачынарының үймээнин басып турда, олар орта 1918 чылдың чазынында өлүрткеннер. «Маадырларның хомдузунуң кырынга туруп алгаш, оларны бак сөглөп туруп бербезин дээш, колчактар үезинде ук хөөрнү хөөп каапкан... Ам оларга тураскаал тургузар бис...» Суурда арткан аныяк тараачынар болгаш школанын өөреникчилери хөөрнү аштап арыглааш, дириг хову чечкертин салып кааннар...

* * *

Школадан үш бырыстаа хире черде чашлан-сиген шыва алы берген, кым-бир кижиниң каапкан тараа шөлүн үлүг чери, а хемчигеш чоогунда ыйгылакты сиген кезип алып участогу кылдыр ийи башкыга аңгылап бергеннер. Тарылга

үзінде тараачыннар оларга бөдүүн хер-херекселдерин берип дузалааннар. Шөлге турган улуг улустар болгаш оолдар ол башкы үлүг шөлүн аңдарып ап шыдаар бе, чер чарары амыр эвес үүле болгай, көөр-дүр дээш, чүк-чүктен сөктүп келгеннер.

Ынчалзажок В. Ян эгенчиг байдалга таварышпаан: Доруг-Доюн андазынга, оон соонда илиирге суккаш, черин чарып, илииртээш, оон кызыл-тас, сула чашкаш, ийи па хире ол шөлүн база катап кырындан илииртеп каан. Бок үнүштерин арыглап аштаваанындан чүгле чашпан, сиген дуй үнгеш, кызыл-таска, сулага чайладыр өзүм бербээн. Тараачын кижиинц мунгак ыры-биле хөңнүн чазаан:

«Хонак биле оотпак үшген!
Хемуданчыын, халак-халак!»

Кайгал-хараадаан бир тараачын эр «дүжүттү» мал чеми кылдыр кезип алыын дээрге, бодунуң ол шөлүн ийи шоодай сулага сөөлүндө барып В. Ян орнапкан.

* * *

1921 чылдың төнчүзүндө «Урянхай» деп адаттырып чорраан Тываның салым-чолу база катап өскерилген. Ядыы көшкүн арааттар чурт иштинин дайзыннарын, а ол ышкаш кыдат, маньчжур-моол феодал дарлакчыларны үндүр сывырыпкаш, Советтиг Россияның хүлээп көргени хамаарышпас Тыва Арат Республиканы бактаадып тургусканнар. ТАР-ны 1921 чылдың август 13-те Бүгү-Тываның Тургузукчу Хуралынга чарлаан. Көжүп келген орус улустуң болгаш Кызыл Армияның отрядтарының кезик-чамдыы Тывадан үнүп чорупканнар. В. Ян кадайы-биле база төрөөн чуртунче эеп чоруур деп шиитпирлеп алган.

С. К. Қочетов, Звягин, Филиппов, Козулин болгаш өскедаа улусчу баштыннарга удурткан тыва партизаннар, Кызыл Армияның отрядтары, Тыва болгаш Моол Арат Республикаларның дайынчылары-биле кады Тываның мурнуу даглыг районнарынга чаштынып чыткан ак гвардейжилернин отрядтарын чыл төнчүзүңгө чедир чылча басып дамдыктааннар. Эң сөөлүндө генерал Бакичининц күштүг армиязы чылча шаптырган. (1921 чылдың ноябрьда генерал Бакичининц армиязы Моолдан Тываже шургуп келген. Ынчалзажок де-

кабрь 2-де Атамановка (амгы Кочетово суур) чоогунга ол чылча шартырган. Бажич арткан шериглери-биле Моолче дезе берген. Ол тулчуушкун-биле Тывага актар шимчээш-кини доозулган.

Туран девискээринге чоруп турган кызыл шериглерниң бир кезээниң штаб начальниги, Таллинниң Ревель гимназиязынга шаанда В. Ян-биле кады өөренип турган Ушаков дээрзи бодунуң гимназисчи өнүүн танып каапкаш, штаб канцеляриязының херек эмлекчизи кылдыр ону хүлээп алгаш, шериг кожу-биле кады чоруурун анаа чөпшээрээн.

Башкыларның чоруур деп барганы суурга дораан дыцналы берген, чурттакчылар бар-ла чүү-хөөзүн орукка ач чоруур кылдыр берип, уругларын өөреткени, омак-хөглүг «елка» дээш, шиилери, кежээки ыткыр номчулгалары дээш өөрүп четтиргенин илереткеннер. Культура-чырыдышкын ажылы дээш чамдык улус чарлып тура, езулуг-ла ыглажып турганнар.

Саяннап ажып орда, айыыл-ондак оларны оюп эртпейн барбаан. В. Ян кырган Доруг-Доюн шилги болгаш кыр ийи аныяк аъттарга орнап алган. Малгаш-баларлыг оруктан база катап чоруп органнар. Коштуң соонда чедер-четпес чоруп ора, олар чыдып калгаш, тайгага хонуп чыда, аъттарын оскунуп алганнар.

Дүне соок болганыңдан сизгенге хыраа дүжүпкен. Хар-хыраа кыры-биле истеп чорааш, В. Ян аъттарын харын-даа тып алган. Улуг оруктан шоолуг ырак эвесте оъттуг чоога иштинге оъттап турганнар. Аас-кежик бооп, оларны адыг-даа баспаан, таварышкан улус-даа албаан болган.

* * *

В. Ян өг-бүлезин-биле улуг чуртунга чедип келгеш, Минусинскиге ийи чыл чурттаан. РКП-ниң Минусинск уезд комитетиниң болгаш уезд күүскомуунуң «Власть труда» солунунуң техниктиг редакторунга ол ажылдап турган. А Мария Алексеевна ук редакцияның секретары болуп ажылдаан. Үениң чугула темаларынга хамаарышкан чаа шиилерни, чүүлдерни, фельетоннарны В. Ян анаа тургаш бижээн. Октябрь революциязының улуг баштынчызының Сибирьге шөлүлгеге турганының чылдарының дугайында шиң бижир дээш баштайгы материалдар чыып алыры-биле Шушенскоеге база чораан. Ынчалзажок ол дээрге В. Янның намдарының өске чаа бир арны болур. Ол дугайын Өк школазының

исчилеринин үстүндө тып алганы номунун «Катап ээп келгеним» деп эгезинде чугаалап турар.

Тываның ССРЭ-ге каттышканының соонда, Москвага ынчан өөренип турган тыва аныяк чогаалчылар болгаш оон национал культуразының ажылдакчылары В. Янның бажыңыга кээп турганнар. Оларның-биле чугаалажып ора, амыдыралының Тывага эрткен үезин аажок күзелдин-биле сактып чугаалаар чораан. Тывага Совет эрге-чагырганың тургустунганының болгаш ооң тирилгезинин дугайында тоожу бижир дээи бодал ооң чогаадыкчы планында артып калган. Тоожунун маадырынга Өөк көдээ школазының баштайгы совет башкызы — Мария Алексеевнаны кылырын күзеп чораан.

ӨӨКТҮҢ «КЫЗЫЛ ИСЧИЛЕРИНИҢ» ДИЛЭЭШКИН КОКПАЗЫ

Бистер Өөктүн исчилеринге В. Янның помнарын болгаш бөлүк башкыларның чуруктарын, «Кызыл шеригжилеринин Сылдызы» деп шиини, 20 чылдарның солун документилен, Москваның литераторларының, уругларга болгаш элээдилерге В. Янның дугайында номнар бижээн авторларның, азы ону билир чораан Лев Разгоннун, С. Голицинниң, Ал. Пемировскийниң болгаш уруунун кызы В. Яна-Дашаның «Кызыл исчилерге» магнитофонда бижиткен кыйгырыын чоруткан бис.

«Исчилернин анаа эвес ажыдыышкыны «Идеологтук. политика-кижизидилгелиг ажылды улам ыңай экижидер дугайында» СЭКП ТК-ның доктаалыга дүүштүр школанын дилээшкин, хөй-ниити, уран-чечен, театр-шин ажыл-чорудулгазын иделкейжидеринге идиг берген» — деп, олар бижээн-нер.

«№ 1 дилээшкинниң планын» исчилер тургузуп алганнар. «Тувинская правда» солун «Ада-чурттуң төөгүзү» деп рубрика-биле «Башкының изи-биле» деп эге адаанга бөлүк материалдарны, а ол ышкаш Өөктүн хоочун чурттакчыларына исчилеринин кыйгырыын парлаан. Удаткан чок хоочун чурттакчылар А. Р. Лапа, Р. А. Теляшина, танныылдап турган Цедриктиң уруглары — М. Д. Лопатина болгаш Г. Д. Юркина анаа харыыны бергеннер. Туранның төөгү-чурт музейи В. Янны база сонургап келген.

В. Янның дугайында помну болгаш өске-даа материалдарны ажыглап тургаш, исчилер «Литература-музыкалыг

композицияны»—«Төрөөн суурунун амыдыралының арынна-рын» тургусканнар, Тывага Совет эрге-чагырга дээш демисел, Өөк школазынга В. Янның келгенин, ооң аңаа ажылдары ында көргүстүнген. Исчилер боттарының «Композициязын» район школаларының өөреникчилериниң Туранга болган бот-тывынгыр уран чүүлүнүн көрүлдезинге, «Кызыл исчилерниң» Кызылга эрткен следунга көргүскеннер, ол аңаа деткиишкини алган болгаш хүндүлел бижик-биле шаңнаткан.

В. И. Ленинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 110 чыл оюнга тураскааткан, Ульяновскиге эрткен «Кызыл исчилерниң» Бүгү-эвилел следунга Өөктөн келген тыва делегат Тамара Палилова «Ильичиниң оруу-биле чоруп ор бис» деп кыйгынын адаа-биле дилээшкини оларның чорудуп турарының дугайын чугаалааш, чамдык бодалдарын илереткен: «Школаның эрги бажынын «Улустарның найыралының музейи» кылдыр чаартыр; орус, тыва болгаш өске-даа улустарның төөгүзүн Өөктүң баштайгы совет башкызы чаа езу-биле угаап бодап, көрүп чораан болгай, школаны В. Янның ады-биле адаар; школа бажыңыга мемориалдыг самбыраны тургузар... В. Янның Өөкке болгаш амыдыралының дургузунда кылып келген бүгү-ле чүүлдери ленинчи национал политиканы — ССРЭ-ниң улустарының акы-дуңма чоруун боттандырырынче угланган болгай. Бистин талыгыр ыракта, бичии суурувуска Совет эрге-чагырганың эге чылдарында, амгы үениң сурагылыг чогаалчызы В. Янның чурттап, ажылдап, башкылап, чогаал ажылы кылып чораанынга чоргаарланыр бис! Бистин дилээшкенивис уламчылап турар!..»

Чылдың-на декабрь айда В. Янның төрүттүнген хүнүн школага демдеглээри чаңчыл апарган. Ынчан В. Янның ажыл-амыдыралынга тураскааткан пионерлер-исчилерниң байырлыг шугум чыскаалы, комсомол хуралдары, пионержи дружиналар чыыжы болур. «В. Янның чогаалдыкчы ажылының неделязы» ооң номнарының ыткыр номчулгазы-биле, конференция-диспуттар, викториналар, чогаалчының номнарының темаларының талазы-биле өөреникчилерниң чураан чуруктарының делгелгезин организаастаары-биле, ооң чогаалдарындан цитаттарны ушта бижээн плакаттарны делгеп азары-биле эртер. «Кажан-бир шагда бодунун күш-ажылын болгаш ачылыг эки бодалдарын Өөк суурга өргээн В. Янның тураскаалынга шынчы болуулуңар» деп девизтин адаа-биле эртип турган кижээлерниң бирээзинге өөреникчилер

60 чыл мурунда Өөктүн уругларының амыдыралын чуруп көргүскен «Кызыл шеригжиниң Сылдызы» деп шини көргүскеннер.

«В. Янның тураскаалының хүнү» сөөлгү катап демдеглетингениниң соонда, школада улуг болуушкун болганын исчилер дыңнатканнар: «Өөктүн эрткен үезиниң дугайында, революсчу болуушкуннар дугайында, хамааты болгаш Ада-чурттун Улуг дайыннарынга чаңгыс суур чурттугларның киришкениниң дугайында, школаның төөгүзүнүн болгаш ооң баштайгы башкыларының дугайында материалдарлыг «Сактыышкын залы» ажыттырган... Ооң ажыдыышкынынга хүндүлүг хөй-хөй аалчылар, дайыннар хоочуннары, партия райкомунун, совхоз дирекциязының, районун өске-даа школарының төлээлекчилери келгилээн. Бистер аңаа үр белеткенген бис, «Алдарның шугум чыскаалы» дыка эки эрткен чүве.

«Сактыышкын залын» Тываның телевидениези тырттырып алган, бистин исчилеривистин дугайын солунга-даа бижээн. Ынчалзажок эрги школа септеттинмээнинден «Сактыышкын залы» чаа школада ам-даа турбушаан. Эрги школыны септеп бээрин дилеп, исчилер суур Совединге каш-даа удаа барганнар, азап-ла каар, түннел чок-ла боор-дур. Биске «Улустарның найыралының музейин» ажыдар дээн чаагай күзел боттанган турар ужурлуг»— деп, Өөктүн «Кызыл исчилериниң» удуртукчузу тыва башкы Павлина Кирилловна Палилова чоокта чаа биске бижээн.

Тыва Арат Республика болу бергеш, Совет Эвилели-биле ол чээрби үш чыл дургузунда найыралдажып келгеш, фашизм-биле демиселдин чылдарында Тываның совет улустарының өг-бүлезинге каттышкан хүнүнден бээр дөргөн чыл ою чоокшулап орат; ам ында ССРЭ-нин тургустунганының 60 чыл оюн демдегеп турар. Эрткен чылдарда Тыва, Өөк суур, ооң чурттакчылары, школа болгаш өөреникчилер, башкылары таныттынмас кылдыр өскерилген; кайгамчыктыг чаартылгаларны базым санында көрүп болур.

«Саян Даш» артында билдинмес бичин суурдан келген башкы болгаш бижикчи сураглыг чогаалчы болу бээр, ооң чаңгыс суур чурттакчыларының болгаш өөреникчилеринин салгалдары баштайгы башкының чогаалдарын өөренип болгаш улуг чогаалчының адынга төлөптиг болур алдар дээш демисежир деп чүвени 20 чылдарның эгезинде кым билген боор?!

Партизан Ефим Колесниковтун азааны езугаар, бөдүүн хөөрлүг дөнгелик орнунда, ам чаа школа мурунда ийи барельефтиг болгаш даш самбырада бижиктиг обелиск-тураскаал кайы ырактан көстүп келир. Ында мынча деп бижээн: «1918 чылдың майда ак гвардейжилерге дерзии езу-биле өлүрткен коммунистер — Урянхай край Советиниң даргазы Беспалов Степан Константинович, край Советиниң килдис эргелекчизи Крюков Никифор Григорьевич мында орнукшуттуган». Школаның өөреникчилери ажы-дуцма хөөрнү камныы-биле ажаап турарлар...

Тывада болгаш Өөктө өскерилге чок кара чаңгыс арткан чүве — Сибирьниң соогу болбайн аан. Магнитофонда бижиткен бижидилгелерлиг болгаш номнарлыг посылка 1981 чылдың кыжынында четкен, оон биске мынча дээн харыы келген: «Уруглар номнарны ам-даа көрбөөн, чогаалчыларның чугааларын дыңнаваан, чүге дизе Тывада соок 45 градус чедип турар, школаларда кичээлдер барык неделя болбайн тур».

Өөктүң кожа турар эрги болгаш чаа школазы Совет Тываның амгы хүнүн оон эрткен хүнү-биле деңнен көөрүңге илден херечилер, экспонаттар эл-дур.

Антон Калзан

НАЙЫРАЛДАН ТӨРҮТТҮНГЕН

Революстуг чаартылгаларның чылдары төөгүнүң кежи болурундан аңгыда бистиң үевис-биле тудуш, оон-биле жады уламчылап чурттап чоруур. Эң ылаңгыя юбилейлиг чылда совет эпоханың төөгүзүңге улустуң сонуургалының чайгаар күштелип турарының ужуру мында.

Республиканың хөгжүм-шии театрының көргүзүглерин сонуургаваан, оларның дээшкининден сеткил-сагыжы чырываан чаңгыс-даа чалыы азы кырган кижжи бөгүнгү Тывада кайын бар деп. Туруп келгениниң бүгү дургузунда театр идея-эстетиктиг кижизидилгениң бир чугула төвү бооп келген. Улус ам театрның чүгле бөгүнгү чогаадыкчы ажылы-биле эвес, а харын төөгүзү-биле база тааныжыксап турар.

Театрның эрткен оруун, артистерниң уран ижин чырыткан чүүлдер болгаш шинчилел ажылдары (чижээлээрге, К. Сагдының «Тыва театрның тывылганының төөгүзү» деп ном, 1973) ол негелдеге харыылап турар. Тыва театрның төөгүзүндө ам дээрзинде эвээш шинчилеттинген болгаш

калбак помчукчуга-даа, уран чүүл ажылдакчыларынга-даа сонуурганчыг айтырыглар кайы көвей.

Тыва театрының эрткен оруу болза революция мурнунда дендин хожудаңгай турган оранга уран чүүлдүң чаа хевириниң дазыл тыртып, чылдан чылче чаа бедиктерже көдүрлүп, бергелерниң кадыр-берттерин ажып, хөгжүп келгениниң төөгүзү болур. Республикага амгы профессионалдыг хөгжүмшии коллективиниң 1934 чылда тургустунарының мурнунда тыва театр дөрт чаданы дамчып эрткен.

Бирги чада — 1925—35 чылдар — улустуң бот-тывынгыр театры; ийиги чада — 1936—38 чылдар — баштайгы театр сургуулунуң үези; үшкү чада — 1938—40 чылдар — күрүне-ниң тускай театрының тургустуна; сайзырап эгелээни; дөрткү чада — 1940—45 чылдар — театрың үндезини-биле эде чаарттынган үези

Архив, солун материалдары, фотодокументилери болган; культураның хоочунарының сактыышкынары-биле таныш-каш, тыва улустуң революстуг театр уран чүүлү баштайгы чээрби чылдың дургузунда база аажок хайныышкынныг, уран дилээшкинерлиг орукту эрткенге эскерер бис.

Тыва театрының төөгүзүн 1936 чылдың март 15-тен бээр санап турар. Ынчан Кызылдың Каттышкан школазынга ажыттынган театр салбырының сургуулдары бир дугаар улуг концертин хоорайның чурттакчыларынга чедишкенин: бараалгаткаш, улаштыр кожууннарже гастрольдап үнген. Ол болза күрүнеден тургускан театр бөлүүнүң узун орукче буянныг үүлени бүдүрүп айттаныпканының эгези болган. Ынчангаш дөртен алды чыл бурунгаар частың сөөлгү хүннериниң бирээзи тыва театрының төрүттүнген хүнү кылдыр хүлээп алдынган.

Ынчалза-даа тыва улустуң амгы театр уран чүүлү оон мурнунда ужукталган дээрзин айтыр херек. Чүгле ол баштайгы театр төпчүттүнген эвес, а чер-черге сайзыраан улустуң бот-тывынгыр театры бооп турган.

Улустуң театры профессионалдыг театрың эге суурунун салдынарынга улуг рольду ойнаан. Херек кырында үстүнде айтылган концерт болза бот-тывынгыр театрың уланчызы, түңнели болгаш чаа шынарже кирип эгелээниниң барымдаазы болган. Чүге дээрге, театр сургуулдары ук концертти өөренип эгелээш, чүгле ийи ай болгаштын, колдуунда боттарының мурнуку уран дуржулгазынга даянып тургускан.

А ындыг дуржулга чоңуң хоочун уран культуразынга

үндөзилээш, 1925 чылдан бээр чыгылып эгелээн. Ынчан майның 2-де Кызылдың Нам сургуулу биле Араттың революстуг шерийиниң салымныг аныяктары демниг күш-биле «Хам-оол» деп бир дугаар тыва шиини үндүргөн. Оон бээр бот-тывынгыр театр уран чүүлү чер бүрүзүнге тыптып, арат чоннун хүндүткелин чаалап ал, революстуг суртаалга шыырак үлүгнү киирген.

Он хире чылдың иштинде уран чүүл бөлгүмнеринин киржикчилери «Хаан хоойлузу», «Херээжен», «Үндезин каадырларны быжыглаалыңар», «Чалым-Хая», «Чутту утпаалыңар» болгаш өске-даа шиилерни тургускулаан. С. Токанын, В. Көк-оолдун, С. Сарыг-оолдун болгаш өске авторларнын бижээни ол шиилер революстуг сорукутуу-биле, хөй-ниити политиктиг суртаалчы утка-шынарлыы-биле онзаланып турганнар.

Бот-тывынгыр артистер сцена культуразының эге билиглерин шингээдиң албышаан, чоннун ырларын болгаш хөгжүм херекселдерин ажыглааш, концерттерни база белеткеп, көргүзүп турган. «Кайгамчыктыг Интернационал», «Очалан-дан кедилерин», «Салуучуттар», «Дөгө-Баары», «Төп-ле сургуул» чергелиг чаа ырлар колдуунда уран чүүл бөлгүмнеринге тывылгаш, оларның күүселдези-биле нептерээн. А «Межегей», «Самагалдай», «Хаңдагайты», «Бай-ла Хемчим» ышкаш эрги шагның ырлары бот-тывынгыр артистерниң ачызында кезек черлерниң девискээринден үнүп, бүгү Тывага тараан.

1936 чылдың январьда театр салбырының ажыттынганы-биле национал театр уран чүүлү чаа үе-чадаже кирген. Салбырның сургуулдары, оларның аразында амгы үеде РСФСР-ниң алдарлыг артистери Кара-кыс болгаш Максим Музуктар, Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи В. Монгалбии, Каттышкан школага театр эртемни өөренип эгелээр мурнунда бот-тывынгыр театрга идепкейлиг киржиң, ооң чадазын эрткен турганнар.

Театр салбыры өөредилгени практиктиг ажил-биле сырый холбап турган. Бир эвес бот-тывынгыр бөлгүмнер концерттерин, шиилерин колдуунда чүгле боттарының сумуларынга көргүзери-биле кызыгаарланып турган болза, театр салбырының чедер девискээри калбарган — херек кырында бүгү республика апарган. Чижээ, 1937 чылда салбырның сургуулдары намның чингине секретары С. Токанын, чогаалчы С. Сарыг-оолдун, драматург болгаш артист В. Көк-оолдун

киржилгези-биле Тес-Хем, Эрзин кожууннарының арат чо-
нунга политиктиг болгаш культура-массалы суртаал ажы-
лын чорудар культура бригадазының составына чораан.

Ынчангаш театр салбыры тускай өөредилге чери болбу-
шаан, бир чезезинде тургустунары чоокшулаан күрүне теат-
рының хүлээлгезин күүседип турган.

А чингине театр 1938 чылдың ноябрьда ийи ажыг чыл-
дың иштинде театрың эге эртемин алган бирги тыва артис-
терге өзектелип организадаттынган. Театр төөгүзүңге ха-
маарышкан эртем ажылдарында тыва театрың бо онзагай
үе-чадазы эскертинмейн, оюп эртине бергенин айтыр херек.
«Театр энциклопедиясында» А. Ивановтуң «Тыва театр бол-
гаш шии чогаалы» деп чүүлүңде 1936 чылда тургустунган
театр салбырының дугайында чугаалааш, бо үениң дуга-
йында чүнү-даа чугаалавайн, 1940 чылче ажыр халый бер-
ген. К. Сагдының үстүңде айыткан номунда база-ла ындыг.

Шынында, архив документи-лериниң болгаш хоочун ар-
тистерниң сактыышкыннарының херечилеп турары — 1938—
40 чылдар тыва театрың хөгжүлдезинде, кезек-даа болза,
бир үе бооп арткан.

Театр салбырын 1938 чылдың мурнунда-даа, соонда-даа
долдурган албан бижиктеринде езулуг театрдан ылгаштыра-
ры-биле өөредилге чери деп тода айтып турар. «1935—36
өөредилге чылыңда... театр сургуулунга 10 кижини көдээден
келдиртип өөредип турар чорук болза күрүнениң уран теат-
рын боттандырып чорударының белеткелин чорудуп турар-
дыр» — деп, 1937 чылдың февральда чазак документизинде
айыткан. Мында театр ам-даа элек, чүгле ону тургузарының
белеткели чоруп турар дээни шуут тодаргай. (Тыва АССР-
ниң Күрүне архиви, ф. 93, оп. 2, ед. хр. 12. дараазында цита-
таларны база бо архивтен алган).

1938 чылдың ноябрьдан сонгаар документи-лерниң шуп-
тузунда театр коллективин өөредилге черинден илден аңгы-
лап, «театр», «уран театр», «күртеатр», «күрүнениң уран
театры» деп адап турар апарган. Ынчангаш, аныяк артис-
терниң коллективи мооң мурнунда тускай билиг чедип алы-
ры-биле өөренип, кожууннарже үнүүшкүннерни чүгле өөре-
дилге-практиктиг сорулга-биле чорудуп турган болза, айыт-
кан үениң соонда чаа хүлээлгени — күрүнениң театрының
хүлээлгезин күүседип кирипкен. Аңаа тускай оран-саваны —
«Шагдыр-Сүрүң клувун» (амгы республиканың Алдан-Маа-
дыр аттыг чурт-шинчилел музейниң бажыңы) үндүрүп бер-

ген. Оон аңгыда артистерге эң-не баштай шалың тыпсып эгелээн.

Театрның актерлар составы эвээш болганын барымдаа-лааш, ооң ажылынга Кызыл хоорайның чурттакчыларынын иштинден сцена уран чүүлүнгө сундулуг болгаш салымныг аныяктарны удуртур органнарның айтыышкынын езугаар кириштирип турган. Күртеатрны бот-тывынгыр артистер-биле күш киирер дугайында айтырыг намның кичээнгейинге үргүлчү туруп турган. 1940 чылдың апрель 14-те ТАРН ТК-ның доктаалынга «ТАР-ның төөгүзүндө бир дугаар тургустунган бодунуң составында 13 артистиг хөгжүм-шиинин национал театры тургустунган» деп демдеглевишаан, «Күртеатрның чаанынга Кызыл хоорайның эң дээрэ ойнакчыларындан болгаш чогаалчыларындан эки тураның хөгжүм-шии бөлгүмүн» организаастар деп айыткан.

«Эки тураның ойнакчылары» — оларның аразында намның болгаш аревэнин удуртукчу ажылдакчылары — театрның ажылынга шыырак дузаны чедирип турган. Чижээлээр-ге, 1939 чылда К. Треневтуң «Любовь Яровая» деп хөй киржикчилиг шиизин театр чүглө артистернин болгаш активтин демниг күжү-биле тургузар аргалыг болган.

Ооң-биле чергелештир Кызылдың Катгышкан школазының театр салбырынга аныяк артистер белеткээр ажыл 1936 чылда бир дугаар бөлүктү хүлээп алганы-биле кызыгаарланмайн, оон ыңай уламчылавышаан турган. 1937—38 өөредилге чылында бар турган сургуулга немей 15 кижини хүлээп алган, а 1938—39 өөредилге чылында ол салбырга 21 кижини өөренип турган. Оларның иштинден 10 кижини ол чылын доостургаш, «күртеатрга ажылдаары-биле хүлээдип берген».

Тыва театр орус театрның үлегери-биле тургустунуп, ооң реалистиг чаңчылдарын хүлээп ап, оларны национал байдалга таарыштыр сайзырадып келген. Баштайгы тыва шиини күүседикчилеринге Кызылга болгаш төп кожууннарга орус клубтарның үндүрүп турган шиилери дорт салдарны чедирген. Совет хамаатылар уран чүүлге күзелдиг тыва аныяктарга боттуг арга-сүмелерин берип, дузалажып турганнар. Кара чаңгыс орус чон-биле кожа-хелбээ найыралдыг чуртталгазының ачызында тыва улус чаа уран чүүлдү шингээдип алып аргалыг болган. Тыва Арат Республикага театр, национал культураның өске бүгү хевирлери-биле бир дөмей, Совет Эвилелиниң дузаламчызы чокка дүрген болгаш че-

дишкенин хөгжүп шыдавас турган. Ышчангаш ТАР Биче Хуралының 19 дугаар чыжы (1938 ч. январь) бодунуң доктаалыңа мынчаар айыткан: «Күрүнениң уран театрының ажылын сайзырадырыңа онза бодал салып, ол дугайында ССРЭ-ден тускай эртемниң каадыр чалаар».

Улустарының найыралының төрөөн чурту — Совет Эвилели чаа Тываның дугайында бодунуң чөөн республикаларындан болгаш национал областарында дудак чок сагыш салбышаан, тыва театрының быжыгып, өзөринге ооң эге бажындан тура акы-дуцманың деткимчезин көргүскен. Каттышкан школаның театр салбырының тускай эртемнерин башкылаарыңа ССРЭ-ниң Тывага элчин чери дорт дузаны чедирген.

Чаа амыдыралды тургузуп турган тыва улустуң сцена культуразын сайзырадырыңа социализмниң дузазы тыва театрының баштайгы үндезин башкыларын белеткээринге база илерөөн. Тыва театрының бирги удуртукчулары болгаш башкылары совет дузаламчының ачызында эртем чедип алган.

М. Муизук революстуг шеригниң капельмейстери С. Коровинниң өөреникчизи тургаш, музыка үжүүнүге болгаш хөгжүм херекселдеринге өөренип алгаш, тыва артистерге ыр башкылавышаан, директорлап турган. В. Көк-оол Москвага — баштай КУТВ-ка, ооң соонда Күрүнениң Л. В. Луначарский аттыг театр институтунга өөренип турган; 1937 чылда төрөөн чуртунга чанып келгеш, театрының директору болгаш уран чүүл удуртукчузу бооп, Станиславскийниң системаның реалистиг принциптерин тыва сценага нептередип эгелээн. С. Сарыг-оол база-ла Москвага эртем чедип алган, театрга директорлап, чогаал башкылап турган. Бөгүнгү ССРЭ-ниң улустуң артизи В. Б. Оскал-оол Совет Эвилелинге цирк училищезин дооскаш, театрының цирк бөлүүн удурткан.

Үженги чылдарның ийги чартыында совет дузаламчының ачызында тыва театрга профессионалдыг режиссураның эгези салдырган. Ооң бирги чедишкенини тыва болгаш орус дылдан очулдурган элээн хөй шиилерни тургусканындан илерөөн. Оларга дараазында шиилер хамааржыр: «Үр даргазыңа үш чыл болдум», «Узун-Кара, Семис-Кара», «Херрөөжөн», «Эки хүн», «Хайыран-бот», «Бис тиилээр бис», «Хүреш күштүг», «Чуртунуң херээ дээш», «Шериг Хижс», «Аас кежиктиглер», «Чечөктер», «Куруг авыяс-тыр сен».

Совет деткимчениң ужур-дузазы 1940 чылдан сонгаар

онза күштелген. Ол чылдын ноябрь 15-те театр-студия кылдыр эде организастан, ооң ажылын чаа байдалче киирген. Театр бодунун чингине хүлээлгезин күүседире-биле кады беш чыл хуусаалыг ортумак деннедич тускай өөредилге чери апарган. Театрның коллективиниң мурнунга тускай мергежилди үе-шагның улам өзүп турар негелдезинге дүүштүр чаа бедик деннедич көдүрер деп нарын, харысалгалыг сорулга салдырган. Ол сорулганы күүседиринге Совет Эвилелинден чаладып келген театр талазы-биле тускай эртемниг бөлүк кижилер шийтпирлиг рольду ойнаан.

Баштай дуржулгалыг, талантылыг режиссер И. Исполнев чедип келгеш, узун хуусаалыг өөредилге планын чогаадып, театрның ажылынче дораан шымныгып кирипкен. Ооң 1940—41 театр сезонунда тургускан «Үймээн» деп шиизи онза шынарлы-биле тыва театрның төөгүзүнүң чаа арнын ажыткан. Дараазында чылдарда Совет Эвилелинден дирижер Р. Миронович, композитор А. Аксенов, хормейстер С. Булатов, капельмейстер Л. Израйлевич, балетмейстер А. Шатин, чуружчу Н. Рушев олар чаладып келгеш, тыва театрга кайгамчыктыг ачы-буянын чедиргеннер.

Ада-чурттуң дайынының дүшкүүрлүг чылдарында акы-дунманың дузазын көргүзүп келген совет башкыларның билдиг удуртулгазы-биле аныяк тыва артистер театр уран чүүлүнүн улуг оруун эрткен. Дөртенги чылдарның бирги чартыында театр бышкан реалистиг деннедиче — «Дөңгүр-оол», «Хайыран бот», «Оруувус шак ындыг», «Орус кижилер», «Албадаткаш эмчи болган», «Ядамыгы кемниг эвесс» деп шиилерни болгаш хөй-хөй концерттерни тургускан.

ССРЭ-ден чаладып келген уран чүүл ажылдакчыларының кызымак ажылының түннелинде 1945 чылга чедир тускай ортумак эртемниг артистер бөлүү белеткеттингеш, амгы шагның хөгжүм-шии театрын ажыдар органы берген. Ол театр советтиг Тываның культура амыдыралында улуг, хүндүлүг черни ээлеп турар.

Амгы үеде Тываның хөгжүм-шии театрында ангы-аңгы салгалдарның актерлары, режиссерлары ажылдап турар. Оларның чогаадыкчы арга, шыдамыры дыка өскен. Тыва улустун уран чүүлүнүн дугайында партийжи сагыш човаашкынының ачызында театр амгы үениң негелделеринге бүрүн харыылаар, таарымчалыг оран-саваны алган. Бо бүгү тыва театрга «Ромео биле Джульетта», «Ынакшыл болгаш кара сагыш», «Боолуг кижиге» чергелиг классиктиг чогаалдарны

болгаш тыва драматургтарның «Хайыран бот», «Самбажык», «Кызыл үер», «Он бир» ышкаш нарын тургузуглуг шиилерин эстетиктиг бедээн амгы шагның көрүкчүлериниң сагыжынга чедир тургузар арганы берген. Ооң-биле кады 70-ги чылдарда тыва артистерниң бүгү эвилелге сурагжаан киночуруктарга эвээш эвес рольдарны чезишкинниг ойнааны оларның тускай мергежилиниң өскениниң бир херечизи бооп турар.

Тыва театрның чедишкиннери орус классиктиг болгаш совет театрның чаагай салдарының түңнелинде, ооң төлээлекчилериниң боттуг дузаламчызының ачызында, алдан чылдарның иштинде чангыс улуг өг-бүлеге чурттап турар совет улустарның акы-дуңма найыралының ачызында тыптып келген.

Театрның төөгүзү кедергей байлак. Ол уран чүүл шинчилекчилерин манап, оларга элбек материалды болгаш солун ажыдышкыннарны кылыр арганы бүрүн берип турар. Театрның төөгүзүн болур чогууру-биле шинчилеп, ооң хүн бүрү чогаадыкчы ажылын тускай демдегледдерге, фото болгаш киночуруктарга быжыглап арттырар ажылды доктаамал чорудуп турары эргежок чугула апарган.

Сылдычыгаш

Монгуш Кенин-Лопсан

БҮРЗЕККЕЙ ДУГАЙЫНДА САРЫННАЛДАР

БАРЫКААНЫҢ ЧУГААЗЫ

Чаш уругну незинден чарып болбас джжир. Сат Бүрзеккейни төрөөн черинден болгаш чангыс чер чурттугларындан чара кирбес бодааш, Хөндөргейниң улуг назылыг кырганы Доңгак Барыкаанга чеде бердим. Ол угбайның чугаазын дыңнап көрээли.

ТӨРЕЛЗЕК КИЖИ

Сат Бүрзеккейниң улуг даайы Товуучу-ла болгай. Олар даады беш өг аал чүве. Олар-биле бистин аалывыс кожа турган. Бүрзеккей келген деп чугаа дыннааш, чеде бердим. Чазаг-күзөг чурт Чаш-Терекке Бүрзеккейниң келири бир ужурлуг деп бодаар мен. Ол чуртка мээң шаг-шаанда кады ойтулааштап ойнап чораан чажыт эжим Ачыкаа дун оглун божаан чүве. Ол оол сөөлүндө барып шериг командири болган Сат Бүрзеккей ол-ла болгай.

— Авамның чажыт эжи. Авамнын кады ойнап өскөн эжи — деп чугаалааш,— Бүрзек дуңмам менээ бир боодал дүңзе таакпы сунганын утпас мен ийин. Товуучунуң өөнгө командир дуңмам-биле дыка-ла хөөрешкен мен, кончуг-ла төрөлзек оол. Ол күзүн Бүрзек-биле эң сөөлгү катап ужурашканым ол. Авазының чурту Чаш-Терекке ол дугайын база катап келбейн баарын ынчан кайын билир ийик мен.

Бурун тываларнын чаңчылы-дыр. Эжимниң оглу келген деп дыңнааш, хойтлаам тип алгаш, бир дөмбүң суксуннуг чеде бердим. Дуңмам Бүрзек-биле таакпылашкаш, дашка сундум. Ийи дугураанны четтиргеш, оон ыңай ишпейн барган, черле ынчаш ажыг чүвеге кончуг сунду чок оол чүве. Кырган улус чүү боор, бистер бичии-бичии пактап каап, эрткен-барган төөгүвүс коптаржып олурган бис. Колдуундала, Товуучу биле мен-не кезжээлеп оорар бис. Бүрзек дуңмам

Уланчызы. Эгези № 50 «Улут-Хемде».

бистиң чугаавысты улам-на хөөктүрүп, бирде каттыртып, бирде ырлаттырып оран болган, кончуг-ла эптиг-эвилең чаңнап орган.

Сагыжымдан ыравас база бир чүве бар. Олаа кавының хамык уруг-дарыы Товуучу сугга сыңмарлажып келгеннер. Херээжен уруглар келгеш, башка кагар дыргактар ап турган, оол уруглар келгеш, донгурактар ап турган, арай бичии чаштар келгеш, конфет-чигирлерни кош-адыш долдур-долдур ап турар болган. Кызыл хоорайдан Бүрзек дунмайның черчуртунуң кижилеринге эккелген белек-салаан кадайы уруг Долзатмааның буянныг холу үлеп берип турганын таан утпас мен ийин.

Дүн ортузу апарган. Аптара кырында кыпсып каан лаа имистельдир хып турган.

— Силер авам-биле ойтулааштан ойнап чораан силер бе, кай? Чүнү-чүнү ырлажып чораан силер, оода бир ырдан ырлап көрөм — деп, Бүрзек дунмам удумзураан кижилерниң сеткилин сергедип аарын бодай берди.

Бодап ор мен. Кара чаштан тура тывалап, моолдап ырлап өскөн мен. Бүрзектиң авазы биле мен дег ыян-тыртып ырлажып чораан эжишкилер кайда боор. Ол өйдө ойтулаашты хоруп каапкан чүве болгай, та чүнүң ужундан Бүрзек дунмам эрткен-барган оюннар коптарып оарын кайын угаар ийик мен. Авазының үнүн дыннаксаан оол боор бе деп бодааш, шаандагының бир ырын ырлап бадырыптым.

Хөндергейниң шынаазында
Чечек-сиген саглаң-саглаң.
Көк-ле борам бажынайда
Чүген-суглук шыңгыр-шыңгыр.

Хөндергейниң бажынайда
Хөртүк хары чиндиң-чиндиң.
Хөлчүн-карам караанайда
Аккан чажы мөндүң-мөндүң.

— Оош!— деп, Товуучу мени хөөктүрө берди.

База катап аныак шаамда ырлап чораан бир ырым ырадым. Ол болза кударанчыг ыр. Бистиң аалдың бир ядыы оглу бир байның уруунга ынакшый берген турган. Ол уругнун адазы ол уруун бир байның оглунга күш-биле берипкен турган чүве. Бодунуң ынак чораан душтуу кыстың дугайында ол оол мыңчаар ырлап чораан:

Алыр өйү чеде берген,
Алажазын тиге берген.
Алгалакта, бергелекте
Арны-бажын көрүп алыин.

Бээр өйү чеде берген,
Бертин доюн кыла берген.
Бергелекте, алгалакта
Белдир сынын көрүп алыин.

Удумзурап олурган кижилер бурунгунаң кожамыын дыңнааш, сергей хона бердилер. Даң хаяазы чырып кел чораан. Товуучунуң кадайы база бир кара көгээржикти, та кайыын чүве, уштуп эккелди. Улус шимээргей берген. Оон ыңай чүүчүү болганын чугаалааш чоор. Чаа хайындырган изиг шайны ижип орувуста, Бүрзеккей мынча диген:

— Мен черле Ада-чурттун дайынынче чоруур кижин мен...

Бо болза Сат Бүрзеккейнин ха-дуңмазынын аал-чуртунга алган кадайы, ажы-төлү-биле шөлээлеп келгеш, бир бодалдыг чугаалаан чугаазы ол чүве. Бүрзек дунмайны сөөлгү катап көргеним ол.

УГБАМНЫҢ ЫРЛАРЫ

Амгы шагның аныяктары меңээ бүзүревейн баар чадавас, ынчангаш Доңгак Барыкаан дугайын база катап сактып көрейин. Ыг чылын төрүттүнген ол кырганга чеден үш чылдың август айның алды чаазында Хөндергейге база катап ужурашкан мен. Бажынынга кирип, аяк шайын ижип, ырын-шоорун бир кезекти чыып бижээн мен. Ынаар барган ужурум болза 1929 чылдың март айның 30-де моол дылга үнгөн № 97 «Тываның шыны» солунда моол шүлүктүң езулуг авторун — чогааткан кижизин тодарадыр бодаан мен.

— Мээң шорбарлаан ырым-на-дыр! — деп, Доңгак Барыкаан чугаалаар болган.

Мен моол дылга чегей болгаш ол шүлүктү тывазынче очулдуруп бээрин дилээн мен. Доңгак Барыкаан узун даңазын шыйыладыр соруп-соруп, моол солунну чүгүртү көргүлээш, ырлай аарак бадырарга, бижий шаап алган мен. Ам бодап чоруурумга, тыва шүлүк чогаалын баштай моолдап бижип турган, тыва херээжен чоннуң мурнундан бир-ле дугаар шүлүк чогааткан кижин Доңгак Барыкаан бооп турар. Мен дугайты Доңгак Барыкаанның бурунгу ырларын болгаш бодунуң чогааткан ырларын шымбай чыып бижигилээн

мен. Ам ол шүлүктү чаштарга бараалгадыр ужурум болза,
Сат Бүрзеккейнин төрөөн чуртундан — ырда кирген Хөндер-
гейден Тываның бир алдарлыг ыраажызы үнген оран-дыр
деп көөргедирим ол-дур.

МАРТТЫҢ СЕЗИ

Марттың сези магалыг хуи,
Марттың сези уттундурбас.
Туманга дуглаткан херээженнер
Даярта хүнлү билбейн чораанывыс
Маадыр орукче кирип турд,
База катап сактып көрээл.

Эрги шагның эдиялелиге
Элегдеп чораан херээженнер
Эргемниг хувискаал чыры-биле
Эрге-шөлээвис тыптывыс,
Эрге-шөлээвис мөңгередир
Эгир шагга чыргап чурттаал.

Бүрөг карангаа дуй туттургаш,
Бүдүүлүк чораан херээженнер
Бүрүн эргени тыптывыс,
Улус төрениң херээнге
Бүрүн киржип турарывыс
Ужурлуг-дур, магалыг-дыр.

Октябрының ачызында,
Октябрының күжү-биле
Бүрүн эрге тыпканывыс
Бүзүредип хөгжүдээли,
Чөөн чүктүң херээженнерге
Чөвүн угаап таныштыраал.

Каргыс холдар аспаанга,
Караңгыга чораан бистер,
Хөөкүй херээжен бистер
Хувискаалдың чыры-биле
Дарладан чарылганывыс
Даан кончуг өөрүнчүг-дур!

Чүү-даа чүве дазылдыг болгаш ара-аразында тудуш ха-
рылзаалыг болур. Барыжаан биле Ачыкаа чалыы шаанда
кожамыктап чорааннар, Хөндергейге ырлажып өскеннер.
Чаңгызынга чалынмас деп үлегер чугаа бар. Ачыкааның
чаңгыс оглу Бүрзеккей — тыва чоннуң чоргаарланыр оглу
болган, ие кижиниң адаарганчыг салымы деп чүве ол-дур.

Ачыкааның чаңгыс оглу — бүгү Тываның чоргаарланыр оглу Сат Бүрзеккей ол-дур. Хөндергейниң уруу Донгак Барыкаан Кызыл шуурганны ырлап чорааш, Октябрь хувискаалын ырларынга алгап чораан. Хөндергейниң оглу Сат Бүрзеккей Октябрының төрөөн чурту дээш октуг-боолуг тулчуп чорааш, амы-тынын берген акым-дыр сен, чечен шүлүүм сүзүү-дүр сен!

ЧҮНҮ ДЭЭШ ШАҢНАТКАНЫЛ?

Хуреш болган черге шүүлген мөге шаңнаттырар, билир бис. Аъттар чарыштырарга, эртип келген аът шаңнаттырар, билир бис. Мээң-не билирим база бир шаңнал бар, ол болза Хөндергей бугазын Үш-Тей үстүнден суун бадырыпкаш, дагып турда, тергиин ырлаан кырганны чаа баскан быштак-биле шаңнаанын көргөн мен. Оон ынай арат чонунга болгаш Төрөөн чуртунга шылгараңгай үүле бүдүргеш, чазактың шаңналын алып дээрзин база билир бис. Бир чамдыкта буянын үүле кылган кижини шаңнаар туржук, көнгүс уттуптар чаржынчыг чоруктар база бар болурун чурттап эрткен чуртталгамдан база көргөн мен. Хөндергейниң алдарлыг малчыны Монгуш Мугур, чоннуң адаан шолазында Бай Мугур, фашистерге удур тулчуп турган Кызыл Шеригге тергиин дузалаан дээрзин архив документилеринден номчаан мен. Езулуг патриот Монгуш Мугурнуң кандыг медаль, кандыг орден алганын кым билирил ынчаш? Бо айтырыгны эртемден-даа кижини харыылай албас-ла боор.

Ам Бүрзеккейниң шаңнаттырган дугайын канчап билип аарыл? Сат Сурасовичиниң чүнү дээш шаңнаттырганын шокарлап шыдавас мен, чүге дээрге дайын шөлүнге чорбаан мен. Төөгүнүн документизинден чаңгыс арынны тывазынче очулдуруп көрейн. Ол болза полк командири полковник Ефим Абрамович Поповтуң 44 чылдың февраль 21-де ат салганы чугула бижик чүве.

«...Сат Сурасович Бүрзеккей пулемет взводунуң командири бооп чораан... 44 чылдың февраль 11-де немецтерниң камгаланып турган черин буза шаап кирер тулчуушкун бүдүүзүндө, Дубно хоорай болгаш Сурмичи суурже кирер оруктарны дайыштар үзе кирипкен турган, ынчан тыва эки турачыларның эскадрону камгалалга туруп турган. Немецтер каш катап удур халдаашкынны кылып турганнар. Тыва дайынчылар арат чонунуң берген чагыын болгаш совет

чонга берген бады даңгыраан ыдык сагып бодавышаан, арзылаңнар ышкаш, ачыр-дачыр аткылажып, аа-чаза тулчуп турганнар. Чаңгыс-даа тыва дайынчы хая кадырылбаан, чаңгыс базым безин аткаарлаваан. Немецтер ырмазы сынып, күш четпезин билип кааш, аткаар бүлгүрлү хона бергеннер, оон бир шак хире болгаш, өштүг дайзын дөрт дугаар тыва эскадрондан үш катап улуг аг-шерин мөөннөн алгаш, база катап удур халдай берген.

Шак ол берге үеде эскадрон командири пулемет взводу-нуң командири гвардияныц улуг лейтенантызы эш Бүрзеккейге дайзынның артыгы талазынче оюп киргеш, өлүмнүг согугну бер деп дужааган.

Эш Бүрзеккей дужаалды күүседип шыдаан. Сат Бүрзеккей бодунуң дайынчыларын эдертип алгаш, кажар органы хереглеп, дайзынның артыгы талазынче казыргыладып кире бергеш, девидеп дескен немецтерже дарый-дарый бүлгүртүп-кен. Дайзынның сектери чер кырынга кара-шаар чүве болган.

Дайзынның күжү каш дакпыр ажыг турзжок, эш Бүрзеккей чаңгыс базым-даа аткаарлаваан, бодунуң баштап чораан взводу-биле өлгүже дээр тулушкан.

Ол тулчуушкунга тыва пулеметчулар дөгерези кырдырып кааннар, ыңчалза-даа олар тулчуушкуннуң шөлүндөн ырбап деспээннер. Шак ол черге дайзыннар аг-шерин эндере кырдырган болгаш оон ыңай бурунгаар ырбап чадап кааннар...»

Полковник Поповтуң бо бижинде Сат Бүрзеккейниң эң дидимин, эң угааннын болгаш эң маадырлыын төөгүп турар-дыр. Ефим Абрамовичиниң бо демдетлелинге немей 44 чылдың май 18-те 13 дугаар Армияның № 111 дужаалын номчуп болур. Чүгле чаңгыс домактан номчуп көрээлинер.

«Эш Бүрзеккей Ада-чурттуң дайынының бирги чергезиниң ордени-биле өлүрткениниң соонда шаңнаттырган.»»

Хөндергейниң оглун аарай! Советтиг Төрээн чурт дээш кара бажын дайын шөлүнге салган маадыр түрлүг Бүрзеккейниң арын-нүүрү арыг-чаагай.

ЧАНЧЫВААНЫҢ ЧУГААЗЫ

Доңгак Баштакаанак уруу Чанчываа болза Хөндергей сумузунуң үш дугаар арбанның даргазы турганын ылап-ла билир мен. Дайын эгелээр чылын Хөндергей сумузунуң арат чонунуң мурнундан Куулар Агбаан-Шырап биле Чан-

чываа угбай ТАР-ның он дугаар Улуг Хуралынын төлээни бооп аъттанганын база билир мен. Ол угбайның амы-хуу амыдыралындан билир чүвем бир онзагай: тергини шевер болгаш тергини ырлаар чораан, бистиң чернин бир жоочун намчызы Сарыглар Калчан-Көктүн кадайы чораан, хурал-суглаа болурга, олар иелээ четкилеп келир чораан.

Ам ол угбай-биле сөөлгү катап ужурашканым сактып көрейн. Чеден тос чылдың август айның бүдүү хүндүс ол угбай Тыва музейге чедип келди. Эмчиге үш ай ажыг чыт-каш, хоочузу сегерей берген, арын-шырайының сергээ кончуг, чүве чугаалап орда, сөс-домааның чечен-мергени кедергей.

Улуг аң баксырай бергеш, турлаан тырттар деп аңчылар чугаалажыр чүве чораан. Чанчываа угбай чеден харлап чорааш, чүгүнчү ужундан музейге келгенин орта ожааваан болган мен. Ол угбай бистиң музейге анаа келбээн, бир-ле ужурулуг келгенин сөөлүндө билип каан мен.

— Мен Бүрзеккейнин пулемедун көөр дээш келдим. Ол ыдыктыг чепсек кайдал, оглум, көргүзүп көрөм.

Хөндергейниң бир улуг кижизиниң ол чугаазын дынааш, бодалым дүүрей берди. Бир катап бистиң сумунун арат чону ужар-хеме көөр дээш Чадаанаже чыскаалдап бадый турганын сактып келдим. Дайын залында делгеп салган пулемет чанынга ол угбайны чедире бердим.

Чанчываа угбай кара-кара үжүктөр-биле парлап бижип каан тайылбырны катап-катап кыйгыра-дыр:

«7,62 миллиметр аастыг «Максим» деп пулемет. Ындыг күштүг чепсек-биле пулемет взводунуң сураглыг командири Сат Бүрзеккейниң дайынчылары 1943—1944 чылдарда немец фашистерни кыргып-хыдып чорааннар, Советтик Төрөөн чурт дээш маадырлыгы-биле тулчун чорааннар».

Кырган кижиниң буду шылагзып турарын бүдүү билип кааш, олулар сандай ап бердим. Чанчываа угбай «Максим» деп пулемет чанынга кожалоштыр олуруп алгаш, чугаалаар болду.

— Чүве деп чүве кончуг-ла элдеп боор чүве-дирем. Бо бажын бо-ла хевээр туруп калган. Ишти өскерилген. Дөртен бир чылдың чайынында бистер маңа хуралдап турувуста, Күрүнениң хөгжүм-шии театры турар чер чораан. Артыктарның оюн көргүзөр улуг залыга Тываның хамык кожуунарындан келгилээн төлээлер хуралдап турган бис. Кежээкиниң таптыг-ла чеди шакта бо бажыңга ТАР-ның он дугаар

Улуг Хуралы ажыттынган-на болгай. Ада-чурт ССРЭ-же фашыыс кырымааннар халдаанын бо бажыңга дыңнаан-на болгай мен. Совет чонга, Кызыл Шеригге дузалаар дукайында Дангырактың сөзүн бо бажыңга хамык төлээлер хол көдүрүп бадылаан-на болгай бис. Бистиң ынчан хуралдап турган бажыңывыста Тываның улуг музейи турар бо ышкажыл.

Чанчываа угбай музейниң өске залдарынче баар хөңнү чок болган. Чүгле дайыңга тураскааткан залды, чүгле делген каан пулеметту көөр болган.

— Аыт өлүр — баглаажы артар дижир. Хөндергейниң оглу Сат Бүрзеккей дайылдажып чорааш, дайзынцарга өлүртүп каан, дайынчы чепсээ пулемеду артып калган, ол ышкажыл. Хөндергейден дөрт оол дайылдажып чоруткан чүве, хөөкүйлер келбейн барган, салым-чолу ындыг болганы ол-дур ийин. Чүгле Допуй уруу Часкал кара чааскаан чуртунга чедип желген — дигеш, Чанчываа угбай аяр туруп келгеш, дайын залын эргий көргүледи.

— Кызыл Шеригге эки дузалаан кижилерни база көргүзүп турар чүве ышкажыл. Оларның чурук-хөрүүн болгаш орден-хавыяаларын база көргүзүп турар, магалыын аа! Эки чүве кылган кижиниң ады-сывы элеп читпес дижир болгай, ол чүве бо ышкажыл! Мен чангыс чүве чугаалап каайн, сен черле хорадава, олдум. Дайын чылдарында мен Хөндергей сумузунуң белек чыыр комыыстың кежигүнү чораан мен. Мээң-не билирим бистиң Хөндергейниң Монгуш Мугур, чонун шолалааны Бай Мугур фыроонтуга тергин дузалаан, Чөөн-Хемчик кожуунун тулган дээн малчыннарындан эң хөй белекти Кызыл Шеригге берген малчын чүве. Мээң-не билирим чангыс хүн 45 чүгүрүк аытты, бир муң акшаны, муң ажыг өшкү, хойну Кызыл Шеригге өргүп сунган малчын чүве. Хөндергейниң Бай Мугур — Орденниг Мугур деп база шолалыг чораан, Республик Орденниг малчын чораан чүве. Силерниң бо залда орденниг Мугурнуң чурук-хөрүү чок, ол-ла хоомай ышкаш-тыр.

Чанчываа угбайның чугаазын дыңнааш, Тываның малчыны-даа, дайынчы оглу-даа совет чоннуң Ада-чурттуң Улуг дайыныңга киришкен деп чоргаарланы берген мен.

САТ БҮРЗЕККЕЙ КУДУМЧУЗУ

Шаг-шаанда болза бистиң Хөндергейге таалал болган кижиниң адын-сывын адавас турган.

Ам болза өске шаг-дыр. Чоннуң мурнууга буянныг үүле кылып чораан кижини таалал болурга, ол кижини дириг кылдыр алдаржыдар, ооң ады-биле бир-ле чүвени адап алып апарган. Бистиң Хөндергей суурнуң Улуг Хөндергей талазында бир кудумчузун чоннуң аксы-биле Сат Бүрзеккей кудумчузу дээн. Ол кудумчуга магалыг кижилер чурттап чораан. Ол кудумчуда «Хөндергей» совхозтуң экер-эрес кижилери чурттап, ажылдап турарлар. Ол кудумчунуң бажың бүрүзүнде «Сат Бүрзеккей кудумчузу» деп сөстү онзаландыр бижип каанын номчааш, кижиниң сагыжы чырыш дээр.

Сат Бүрзеккей кудумчузун адаар чылын ол кудумчуга кымнар чурттап турган деп? Мээң-не билирим Сарыглар Калчан-Көк, ол болза хоочун коммунист, араттың хувискаалчы «Дөртөн-Шерининиң» сагылын четтирген, Хөндергей суурнуң таваан салышкан, чон ону Ак-Сал деп адаар апарган чораан. Сарыглар Калчан-Көк мээң хүндүлүг чөстөм чораан. 1934 чылын Хөндергейниң Борбак-Арыгга Улаан-Булуң деп школа ажыттына бээрге, кады өөренип турган бис. Ынчан бистиң башкывыс Шеми чурттуг Шириндивин турган. Сөөлзүредир ооң адын Олег Оспаевич Шириндивин дээр апарган болгаш РСФСР-ниң школаларының алдарлыг башкызы деп хүндүлүг атка четкен. Ынчан тос хире харлыг турган мен. Калчан-Көк чөстөм мени карактаар, аыш-чөминни кылып бээр, мени кончуг ажаар болгаш мени терең суг кыдыынче черле кылаштатпас турган.

Бүрзеккей кудумчузун адаар чылын ол кудумчуга Монгуш Дамбаа чурттап турган, ол мырай кара кайгамчык амытан. Бистиң Хөндергейге бир-ле дугаар шанактанган кижини ол акый чүве. Боду кончуг шевер, Хөндергей школазының соңгаларын, эжиктерин ол акый кылчып турганын караам-биле көргөн мен. Мээң салым-чолумга Дамбаа акый кончуг магалыг кижини бооп сагындырып чоруур. Кажалыг-Аксында ачам сугнуң кыштаандан Борбак-Арыг адаанда Кызыл-Булуңга дээр мени шанакка олуртуп алгаш, Барба-Сарыг деп кончуг адынга сыыладыр чедирип келген кижини ол-ла болгай.

1982 чылдын марттың он беште Сат Бүрзеккей кудумчузунга чеде берген мен. Хөндергейниң алдарлыг оглунун ады-биле адаан кудумчудан школаже сарыг-сарыг сумкалар туткулаан чаштар шууштур-шууштур сөктүп турар болган. Сат

Бүрзеккей кудумчузунда келир үениң езулуг маадырлары өзүп турар болду.

МОНГУШ ДАЖЫМА АТТЫГ ШКОЛА МУЗЕЙИ КӨРГҮЗҮП ТУР

Шаг шаанда Алдан-Дургун дижип турган, ам Алдан-Маадыр дижир бистиң ада-өгбелерниң тергиин хартаачызы чораан Монгуш Дажыманың үре-садызы ам-даа Хөндергейде чурттап чоруурлар. Дажыма хүндүнүң алыс чурту Хөндергей боорга, феодалдыг дарлалга удур яды араттарыны бодун долгаңдыр мөөнөп чораан өгбөзи боорга, ол черде школа музейин Монгуш Дажыма деп адаан болду. Ат болгаш алдар деп чүве ол-дур.

Багын чугаалаарга, бачыды арлыр дижир. Ук шаанда Хөндергей школазынга кедергей онза материалдар чыгдыган турган диди. Ам ол ховар эдилелдер каракка көзүлбөс апарган. Он дөрт чаваганың чаңгызы-даа артпайн барган. Он беш тыва оттуктуң чаңгызы-даа артпаан. Тыва Арат Республика үезиниң акшалары болгаш көпөөктери омаа-хон апарган. Эрги шагның дыка солун эдилелдери хайгаарал чоктуң уржуундан, камгалал чоктуң хайындан база шынгы хыналда чоктуң уржуундан тоо-быдарадыр чашканналгаш, эстип-хайлып калган — эмин эрттир хомуданчыг чорду.

Далайга дамды дуза дижир. Хөндергейден Ада-чурттуң Улуг дайыныңче аьтганып үнген эки турачыларның аттарын Сат Бүрзеккей баштадыр, оларның чурук-хөрүүн четчелеп тыппаан болду, ам жанчаар, ол-даа болза, чоктан дээр ыйнаан. Көнгүс уттуптарының орунунга, алдарлыг эки турачыларның адын-сывын чон караанга көзүлдүр бижип каарга, сагышка чырык болур чорду.

МААДЫРЛАРГА ТУРАСКААЛ

Хөндергей суурнун бир кайгамчык көрүштүг чүвези — бодунун алдарлыг чер-чурттугларынга мөңгө тураскаалдык таваак салып алганы болур чорду. Школа музейин биле школа бажынының аразында дазыр шөлде дайынчыларга бараалгаткан тураскаал бар. Ол тураскаалды кирбиштербиле кылып каан, кожагар көжээ хевирлиг, даштын чугайбиле агартып каан. Алыс шынын сөглээр болза, ол тураскаалды кылганы хирелиг, бир чамдык кижилерниң адын-сывын аза-муна бижип каггылаан, оон туржук Хөндергейден

дайындыва эки туразы-биле аъттанып үнген ашак-кадай аныяктарны Кара-Сал Кара-Ламаның оглу Кошкар-оол биле Сарыглар Допуйнуң уруу Часкалды үттүп каапкан болду.

«Кижн сеткили хомудатпас» деп үлегер чугаа бар. Хөндергей суурга ол черден дайындыва чоруткулаан эки турачыларның ат-сывын, эрге-дужаалын четче болгаш шыы бижээн допчу сөстүг тураскаалды катап кылыры негеттинип келген. Хөндергейниң хоочуннары, аныяктары болгаш ам чаа-ла беш харлап чоруур «Хөндергей» совхозтуң ажылчынары бодунуң аал-чуртундан аъттанып үнгөш, фашистерни чылча шаап чораан дайынчыларынга бараалгаткан тураскаалды гудар деп турар болду.

Хөндергей чурттуг эки турачыларның допчу данзызын ылавылап кылып бээрин школачылар дилээн чүве, шериг документилерни көрүп тургаш, бурун өгбелерниң чаңчылын сагып, эң улуг назылыындан эгелеп чыскаай бижип берген мен. Ол дайынчыларның аттары ыдыктыг көжээниң бир чартыынга шуптузу бижиттинген турар ужурлуг.

Сат Сурасович Бүрзеккей (1912—1944), улуг лейтенант, беш дугаар взводтуң командири, дайын шөлүнгө өлүртүп каан.

Куулар Данзын-оолович Дончут (1915—1944) улуг лейтенант, үш дугаар взводтуң командири, дайын шөлүнгө өлүртүп каан.

Сарыглар Буяндиевич Канчыыр-оол (1922—1944), анаа дайынчы, дайын шөлүнгө өлүртүп каан.

Кара-Сал Кара-Ламаевич Кошкар-оол (1922—1944) дайын шөлүндөн ээп келбейн барган.

Часкал Допуйовна Долаан 1924 чылын төрүттүнгөн болгаш чуртунга чанып келгеш, мөчүй берген.

Мээң бо данзымда хээ-каас чүве чок, чүгле кижилер аттары бар. Мен дугайты бодаарымга, Ада-чурттуң Улуг дайынынга киржип чораан дайынчы бүрүзүнүң ады төөгүнүң дептеринге бижиттинген турар, ол дайынчының төрөөн черинде кылган тураскаалга алдын үжүктөр-биле сымлбээн турар ужурлуг.

Эки аьдын ышкынарга, чадаг кылаштаарының кеми, эки эжин уттурга, ады баксыраарының демдээ. Бурунгуларның бо үлегер сөзүн база катап сактып көрээлинер!

Ачылыг-буяанныг Хөндергейим! Чаңгыс чер чуртташтарым! Ада-чурттуң дайынынга киржип чораан маадырларывыс адын сактып чоруулунар, изин истеп чурттаалыңар.

Хөндөргей суурда эки турачыларга бараалгаткан турас-каалды көргөш, Донгак Барыккаанның кударанчыг ырла-рын база жатап сактып келдим. Ол кырган кадай аныяк-чаш назы-харын Төрөөн чурт дээш берипкен оолдарының дугайын сарынналып ырлаарга, бижип алган кижинен мен, ол ырын сөзү бө ийин:

Хөрлүг-хөрлүг тайга бажын
Хөртүк-хары дуглай берди,
Хөндөргейнин оолдары
Чаалыг шөлден келбейн барды.

Сарыг чөчөк када бергеш,
Чазын үнөр, ол-ла чаагай.
Чаалыг шөлгө ушкан оолдар
Чанып келбес, ол-ла хоомай.

Кечил-оол Э кер-оол

БӨРҮЛҮГ ООЛ

ӨРТЕГДЕ АРААТАН

Өрүүн каан чыраа кажаа чаны-биле эртип чыткан бичии оол, канчангаш-ла, огородче көре каапкаш, пат магадаан. Карактарын улам хере көргүлөпкөш, кажааже дорт-ла бажыпкан. Өрөөн кажаа дыдыын өттүр улам топтап бажылай берген. Картофельдин сывы, бүрүлери сырый шыргай-ла, капусталар борбак ногаан дөнгеликтер-ле. Дилиндек чалдарда согуналарнын сыптары узун хөнү кулузун-на: морковьтун дең-дески сыптары, суук-суук чокпак баштыг талдар ышкаш хөлбөңейндир чалгып чыткан. Чалдарда огуруттернин бир ужу ак-сарыг, өске ужу ногаан, шөйбөк-шөйбөк дартая берген чыткылаар. Ногаан бүрүлөр аразында бөмбүктөр ышкаш борбак мөндүгүр кызыл-кызыл помидорлар сыптарын эй тыртып алган халайгылай берген тургулаар. Оларны оол көрүп мага ханмаан, чиксенчин кончуг, чаак суу ала-чайгаар-ла сайзырап кээр болган. Оода ийи-бирээден тудуп суйбап, сөрүп көрзе деп бодаарга, хол четпес. Помидор, огуруттер тараан чалдардан оол карак албайн, хейде-ле чараанын сыыртынып каап чыткан. Сагыш-ла ында, карак-ла ында! Кажаа ишти шып-ла шыпшың, чүгле салгынга бүрүлөриниң оожум салдыраан даажы дыңналыр. Ногааны барып чиксөөн күзел оолду дөстүндүрбөөн. Чыраа кажаны артап

киргеш, огурецтер ногаарарган, помидорлар кыскылаан чалдарже шиглей үнгепкен. Чалдар аразынга келгеш, кончуг улуг мөндүгүр кызыл помидорну үзе согар дээш оң холун чаа-ла сунуп чорда, богда сүлде, бөрү ышкаш улуг көк чүве кулбуюпкан бо чылбыртып орган. Оол угаан-кут чок, демгиниң карактары от-көс-ле! Оол алгырыпкаш, ыдып ыңай боор деп чыдырда, амдыы амытан согунналдыр шурай бергеш, майыктан барып алган. Балыглаткан күжүр кээп дүшкен уг-биле иемдик черже элээн дукпурланып чоруй барган. Дораан-на будун барып туткан — хан-хан. Карак уштап көре кааптарга демгизи, экизи көргөн, өртеге чүве бооп-тур. Ам четпес! Баг үзе сокжу дег чүткүп, оолдун боскунче карактары чидий берген шурап турган... Ылап-ла бөрү!

Кымшыыл? Дайзын өштүг-көк канчап багда киргени ол?

ЧАА ТАНЫШТАР

Август — чайның адак айы. Күстүң тыныжы чоокшулап олурары илден. Теректин, шарланның бүрүлери чоорту саргарып келгилээн. Дүн дурту узаан. Ол өйде он беш ҳарлыг оол, бежен хар ашкан ашак-биле эмнелгениң бир өрээлинге түр-даа бол, кады чурттаар салым-хуу менээ таварышкан. Ийи эжимниң аарыглары база мээни ышкаш. Бичизиде-даа, улуу-даа шала чавыс дүмчуктарлыг, төгерик арын-шырайлыг эрлер болду. Баштайгы ийи-үш хонуктарда эьдинче киир чугаалашпайн турдувус, хүндүс ол-бо кабинеттерге эмнеткеш, кежээ удуур өй кээрге-ле чоорганнар иштинче караш дээр мындыг бис.

Сыр танывазы кижиге бир дугаар таварышкаш, херт-бурт айтырыглар салып, байысаай бээр дээрге база эпчок. Кылыктанып, шугулдап үнзе канчаар. Бүдүү ындыг чурумга чагырткаш, кайы-кайыларывыс-даа баштай шоолуг ыыт чок турдувус. «Аът чоруун мунгаш, сөглээр, кижичаңын чурттааш, билир» деп мерген чугаа бар. Аарыг-аржыывыс аайы-биле кады турарывыс байдал таныжарынче бисти ала-чайгаар албадап келген. Чоорту-ла ижин-кара чок чугаалажып, таныжа берген бис.

Оларның улуу барык-ла бүгү назышында бухгалтерия шугумунга ажылдап келген, амыдыралчы арга-дуржулгазы улуг, чугаа-сооткур, баштак хөглүг чаңныг кижичаң болду.

Бичивисти — Игорь Монгуш дээр. Ам чедиги классчы, Каа-Хем районнун Бүрен-Хем суур чурттуг, чажында чаңын

салбаан, шала кырынга олурупкаш, кандыг-ла бир чүве-биле ойнай бергилээр, даштыгаа саазын самолет ужуткулап маң-нагылаар-даа. Бир-ле ойнааракты боду кыла тыртып алган турар, оозун бодаарга, шевер болгу дег. Шоолуг чугаакыр эвес, билир-даа болза, улуг улустуң чугаазынга киришпес, оларны хүндүлөп билир.

БӨРЗЕКТЕР

Бир-ле жежээ чыдар деп турда, Игорьнуң буттарында шыймак-шыймак холаң черлерни эскерип кааш, канчап ынчап барганын сонуургадым. Кижим:

— Бөрү ызырган черлер-дир — дээш каттырып кагды.

— Па, ылап бе?— деп, каттырар боорга, шынзыкпайн, улам салдынмайн бардым.

— Ылап-ылап, аалда ыт-бөрүм бар — деп карактары кыптыгып чугаалады.

Ыт деп сөстү бөрү-биле ыяп-ла кожа адаар боорга, ону өттүнүп:

— Солун-дур, ол ыт-бөрүнү кайыын тып алганың ол, Игорь?— деп улам кадалдым.

Оол чыдып алгаш, таваар чугаалап эгеледи. Кулак салып, ылым-чылым дыңнай бердивис.

Оон бээр ийи чыл ашкан. Ынчан Игорь бешки класска турган. Август ортан үезинде каттаар дээш каш оол даң бажында тайгаже үнүп кааннар. Дээрниц кааң аязы-даа кончуг. Хүн алдын херелдерин харам чокка чажып турган. Чечектер баштап, ховаганнар дойлуп ушкан, улуг-биче куштар ол-бо кылыткылаан, оларның янзы-бүрү үннери тааланчыг дыңналып келгилээр. Оолдарның ындазында база хөглүү сүргей, холдарында савалар туткулаан: далай ышкаш чиндигир арга-эзим шыткан тайгаже шиглей, дешкилээн кулун ышкаш, өрү шурагылап каап, аразында элдеп-эзин чүвелер хөөрежип, каткы-иткилиг, адаккыр-кашпагай базып органнар. Улуг эзим эдээнге келгенин безин эскербээннер.

— Ам кат дилеп эгелээр бис, чарылбайн кады чоруур бис — деп, шала жортуу саналдаан.

Өскелери чөпсүнгенин илередип, баштарын соғаннаткан. Шулуруткайнып бадып чыдар кылаң кара сулуг дамырактың унун өрү чоктап кааннар. Ында-хаая бөлүк-бөлүк инек-караа сыптары таварышкылаар, калбак-калбак бүрүлерни ажа тырткылап көөрге, астыккан каш-ла допдургай каттар турза турар, мурнаан улус арыдышкан. Астыгып артып кал-

ган катгар дораан-на аастарже борбаңайндыр чуглуп кирип чоргулаан. Чашпан баштаан өшкү ышкаш, мурнун былаажып, бурунгаар халчып-ла органнар. Ынчангаш эзим иштинче ханылап келгенин безин билбээннер. Арга-ыяш сырыланып шыргайланган, дүмбей караңгы-даа ышкаш, ындазында коргунчуу кончуг. Ыңайлаан тудум инек-караанга эвес, ам харын кызыл-катка таваржып чорааннар. Бир-ле черге халчып кээрге, улус хол дегбээн:

Чинчилештир дизип каан дег
Чингиртилик кызыл-каттар
Сылта эглип бады келген,
Сылдыстар дег, кылаңнашкан.
Хуунунче киир кагбайн,
Кужурзураан хойлар ышкаш
Сывыра соп, аксынче уруп,
Сывындан-даа соруп турган.
Серийн дүжүп, орайтаксаан;
Чеже үнгүүр — диштер кагжаан,
Саваже оон саарылдыр
Саай тудуп кирипкеннер.
Ша-даа четпейн чык долдур
Саваларын иштевиткен.

Оолдар ам-на чанарынче далажыпкан. Шыргай иштинден чаа-ла уштунгалак чорааш, сөөскеннерлиг ий дужунга келгеш, бөкпөк хараганнар аразында көк даш дег бир-ле дөргөтөгөр чүве чытканын көрө тыртып кааш, тура дүшкеннер. Шырыш өтгүр кезек топтааннар. Дартагар көк чүве шимчеш дивес, а ону долгандыр хаван оолдары ышкаш үш хензиг чүве халчып турган. Ыяштар артынга ажытталып чорааш, кончуг оожум чоокшулап келгеннер. Ол — өлгөн кыс бөрү болган, чаш оолдары иезиниң эмиглерин соруп, ыравайн долгандыр халчып турганнар. Өлүртке-ле үр болбаан хире, оят-сигенде былчашпышаан хан хөлдени берген чыткан. Оң чоогунда, оят-сиген болгаш улуг-биче ыяш дуй үнген черде, шала каскан улуг үнгүр бар болган. Иштин күзүрүм чүү-хөө-биле чымчактап каан, ында тоглап дүшкүлей бергилээн узун көк-көк дүктер салгынга эстеп чыткылаан. Хоргастанып турган «өргээзи» ол. Үш бөрзектин бирээзин Игорь Монгуш мал кадарар ыт кылдыр өөредир дээш ап алган. А өске эштери оолдар дидинмээннер. Арткан бөрзектерни оолдарның акылары даартазында баргаш, сок-кулап алган...

Бүрэн-Хем суурнуң бир бажынының огородунуң иштинде өртөгдө бөрү ынчаар тывылган. Ол дээрге школачы, Игорь Монгуштуң бөрүзү-дүр. Ол ам ёзулуг чедишкен улуг бөрү болган. Бо үеге чедир ооң үүлгеткен херээ-ле хөй. Игорь-нуң авазының кулаан чаргы-чаалы амыратпастаан. Оон ажсынче кем чок күжүрлер — кожазының бора-тоолайлары-даа, хаваннар-даа кире маңнажы бээр. А ол кончуг өштүг-көк дайзын «чыткан теңе аксынга канмыыл кирген» дээн ышкаш, олчазынче ыт чок шурай бергеш, сегирип алыр. Ооң каржы-хажагайы-даа кедерээн. Дириг амытаннырга ынак бичии ээ ызырты-ызырты азырап кээрге, ол мал када-рар чааш, коданчы ыт-бөрү-даа болбааны ол. Ындыг бол-ганда, ээзи аңаа дээди шийткелди онаар деп шийтпирлээн. Оон өске арга чок. «Улгаткыже бичии-даа эът чиртпейн, холуксаалыг чөм-биле азырап каан мен; каржыланыр боор-га, узун, адыр тал бажынга улуг тавакты сунуп берип чөм-герип турган бис, кулугурну. Кижиге ижижкпээн, ам шорузу! Кезин өлүк хүлээп алыр черге дужааптар мен» — деп, оол хөңнү калган чугаалап чытты.

Ол чугааны дыннап чыдып-чыдып, көрбээн чүвези чок, көдүрбээн хөнээ чок Ол-лаович дөзөр эвес, бөрү — бөрү-ле болгай дээр бодалды бадыткаар дээш, шаанда бир аңчы-биле таварылганы хөөрөп эгеледи.

АҢЧЫНЫҢ АЗЫРАЛЫНДА

— Бөрүнүң черле өзү кара амытан. Таптыг хайгаараан болзунза, ол кижиге черле дорт көрүнмес, хыйыртап, хөлүй-түр көөр араатан чүвө, Игорь — дээш, ол чугаазынче хөнү-гүп кирипти.

Ол-лаович:— Шаанда тулган дээн аңчы ашак бир бөрү бөрзээн диригге тудуп алгаш, черле кижиге эш-көш бооп болур амытан бе дээш шенеп, ону бир эник-биле деңге азы-рап-ла эгелээн-дир. Оларның балдыры дыңзып, шору өзе бээрге, күзүн тайгаже эдертип алгаш үнгөш, аңнаарынга өөредир бодаан. Тайгага чортуп чедип чорда-ла орайтаан. Боозун дытка куду баштандыр аскаш, ыдын будунуң ча-нынга, бөрүзүн бажынга баглагылааш, күдүрээ-күзүрүм кырынга удуп чыдып алган. Удуп-оттуп чыдарга-ла бут бажында ыды чиртиледир ээрип кааш соксай бээр ындыг болган. Дүңө ол каш-даа удаа туткуланып ээрген. Сыгыр даң бажында аңчы бөрүже бүдүү көрүп чыткан. Бажында

бөрүзү ашактын боскунче дап берип олурган. Ынчап баарга, ыт туткуланып ээре берген. Аңчы оон чүвениң ужурун билгеш, «бо-даа ыт эвес болза, кижиге амы-тынынга четки дег, болбаан амытан-дыр» дээш бөрүнү ол-ла черинге боолап каан. Ыдын аңчы эдерттип алгаш, шөлөөн анчап чорупкан.

Бөрү ындыг кара сагыштыг-дыр. А ыт дээрге кижиниң ылап-ла өңнүү! Чугаа доостурга, кезек ыт чок боданып чыдыр бис.

Игорь Монгуш:

— Ооң орнунга тулган аңчы, коданчы ыттан дораан азырап алыр мен — деп шийтпирлиг чугаалады.

АЙБЫЛАНЧАК

Чажыңдан-на билирим
Чанывыста оол бар.
Ам ооң хары алды,
Аажы-чаңы элдептиг.

Эртен тургаш хептерин
Эккелдирип алыр.
«Аыш-чем белен бе!»— деп
Авазынче алгырар.

«Ойнааракты үндүр»— дээр.
Ойнап-ойнап: «Киир!»— дээр.
Улуг, биче дивес-даа
Улай-улай айбылаар.

Ада-ие оглунун
Аайындан эртпестер:
Чүү-ле дей-дир олар
Чүгүржүп-ле турар.

Хажызында мен-не
Кайгал хөлзеп орар мен:
Эр бооп доруккаш-даа
Эрги чанын салбас боор.

Боттуң төлү болза,
«Боданып көр, элекпей,
Айбыланчаан соксат»— деп
Атгынар-даа чыгы мен.

ХАЙЫРААН «БЕШ»

Онаалгазын күүсетпээн
Оолду башкы кыйгырыпкан.
Амдыкының чүрээ серт дээш,
Арны-бажы изиш диген.

Шала таваар, хөөннүг, хөөн чок
Самбыраже калгып орган.
Харыны кым айтып бээрин
Караж-уштап көрүп турган.

Чапсардыва конга хапкан,—
Сагыш сергеп хүлүмзүрээш,
— Хайлың ала, хомуданчың,
Хайыраан-на «бежимни»— дээн.

АМГЫ ТЫВАМ

Хайым терең Улуг-Хемде
Катерлер, теплоходтар
Чоннуң ижин кыла-кыла,
Солчуп-каржып эжиндирген.

Эзиминде — ацы, кужу;
Эреминде — балык-байлаң.
Хову сыңмас тараазында
Комбайннар эштип чоруур.

Школалар, садиктерже
Уруг-дарыы хөглүг шуушкан.
Хамык малы чишелешкен,
Каткы, ыры диңмиттелген.

Хоорай, суурлар санында-ла
Хондур чырыыр сайгылгаанныг,
Каалама оруктарда
Караңнаткан чычааннарлыг.

Ак-көк дээрде самолёттар
Аргып-эргип ужуп турар...
Ада-өгбе бурун чурту
Амгы Тывам чуруу ол-дур.

БАЙЫРЛЫГ, ЧАЙ

Шыгын, көгүң хөлбөңнөдир,
Чырык хунуң чайынналдыр,
Чөлээш өңнүг чечектерин
Сегленнөдир, сагланнадыр
Амды чылын дагын база
Аалдап кээр сен, байырлыг, чай!

Эдуард Донгак

ДОЗАР

Чечен чугаа

Көшкөн аамдың шарыларының чүгү чайлы берген. Бадарчы кожазында аалдан дилеп алганы оолга аьдының дынын тутсу каапкаш, чүгү чаяннааш шарының бурундуун мыйызындан чешкеш, эрги чурттун адагажыңга чедип келген. Аал көжүрүп чораан оол аьт кырындан чүьктүң бир талазындан базып, эде чүдүржү берген. Чүьктү бир ийинче чаязнып чораан хараалчаны эде тыртып, джилерни катап дыңзыткаш, шарыны салырының кайызы чорда, өг орнундан ырак эвесте челе баглап турган хараган баарындан чүрек дужунда актыг, кызыл-калдар кара эник огланып келген.

— Чуртта калган эник-тир. Артында боостаазы безин шак. Та каш хондур улуп келген амытан. Чуртка ыдын жагбас деп тыва өгбелерниң чаңчылын, чагыын канчап сагывас амытан боор бо — деп, Бадарчы көже берген чурттун ээзиниң адын адап кончуттунгаш, эниктиң мойнунга чеп баглааш, хараачаның хос черинче олуртуп алган.

Чаа чуртка көжүп келгеш, өгнүн херээжен ээзи Агараң ыттын чүрек дужунда ак меңниг-даа болза Чүрекпен дивейн Дозар деп Эгер биле Казарга атташ кылдыр адап алган.

Кадарчыларга Дозар кыдыг ыт болбайн өзүп олурган. Чүгле аалдың Эгер, Казар деп ийи ыды эникти бо-ла хере бээрлер. Ынчаар орта Агараң-даа, Бадарчы-даа улуг ыттарыны аа бергилептер. Ыт ыт-ла болгай. Чаш эник херипкени дээш оларны чеже-даа хемчээрге бичии Дозарны олар кыдыглавышаан.

Дозар бир хар чүгле ажып чорааш, казыра дег боттут, Эгер биле Казардан бичии-даа дудак чок шыырак, коданчы,

аң сүрер ыт апарза-даа, чажындан улуг акыларынга хер-дирип кезээнинден оларның деспизинден чем черле чивес. Бир-ле хову кезип, дилги сүрүп маңнап чорааш келирге, ээзи деспиге дүүнгү быдаа артыын суг холааш ыттарынга үлей кудуп бээрге, Казар мурнай чий каапкаш, Дозарның деспизинге келирге, ол ону моюн дөзүнден алгаш силгий бээрге, Эгер эжинге болчуп, Дозарны эмеглежип херипкеннер. Ынчалза-даа Дозар Эгерниң адаанга барза-даа, холундан дайнапкан. Холун өттүр ызыртып алган Эгер оон ыңай чок-шур харык чок апарып, чүгле камгаланып эгелээн. Кортук Казар чоокшулап чадап, чүгле дескиндир маңнап турда, ээлери оларны чара сывырыпкан. Дозар ук тулчуушкунга тилекчи болуп үнзе-даа, биеэки чанын кагбаан. Ол өг чанынга-даа эвес, шала ыракка дөң кырында хой дег даш баарында чыдынныг. Ээзинче Казар биле Эгер ышкаш огланып халывас. Дүне колдуунда уйгу чок. Кыштагның мурнуу талазында Дыттыг-Тейни дескиндир маннап кааптар...

Дыттыг-Тейниң хараганныг ховузунда бора-тоолайлар эндерик. Дозар ай чырымында бора-кодан көрүп каанда ону каш-даа халытпас. Дүне торлаалаан, бора-тоолайлаан дилгилер маңаа мырыңай үзүлбес. Эник ыт баштайгы удаада оларга четпес. Ховудан сывыртааш, тейге үндүрүп эккээрге, дилги дөш тепкеш алдырбайн баар. А бо кыжын ийи хар чыгал чорааш, оларны каш-даа маңнатпас апарган. Олар ону кудуруу-биле мегелей база албастар. Соондан сүрүп олурда, дилги кудуруун кожаннадып, бир талазынче былда-дылakash, өске талазынче дап бээрге, чүгүрүк ыт ону ыяап-ла баш дозуп аптар. Күзүн таптыг-ла дилги дүгү четчип турда, Дозарның туткан дилгилеринге чылгычылар чеже-даа гаваржып, чылыг бөрт даарадып алгылаан. Оларны Дозарның тудуп турарын кым-даа билбес.

Бадарчының аалында үш ыттың бирээзи дыка аңчы дээр-зи кожазында кыштагларның аалдарынга тарап эгелээн. Ооң тывылганы база онзагай. Чүгле күжүр Дозарга ажык-тыг, эргим болурундан харын-даа даржык онаашкан.

Ол кыштың эгези аажок ыттыг-куштуг болуп, аалдарның кадатта чораан малын бөрү көзүлдүр-ле хунаап алгаш баар апарган. Куу-Дагның Дыттыг-Тей ыңчаар бөрүлерниң колдап тевер чери. Бадарчыларның ыттары көнгүс уйгу чок. Шимээн дыңнааш олар туда чидиртип, кайыын бээр маңна-

жып кааптарлар. Ынчангаш Бадарчының аъттары одарынга шөлээн чоруурлар. Оларны ээзи аал чанындан ыратпайн чүглө бөлүп каар.

Шала кызга сайыр ишти черниң иемдик дөңчүгеште кыштагда шыпшың-на чүве. Аалдың инектери аксы хааглыг кажаның баарында өдек кырында келженип чытканнар. Кажаада хойларның ында-хаая бышкыра кааптары дыңналыр. Ак өгнүң хоолайындан көржең ыжы үзүк чок бургурап, сыг дээр салгын чок кышкы кежээниң дээринче дүңдүүш-телгеш, аңаа дораан-на эстип эгелээр. Кыштың башкы айы орту кирзе-даа тос-тостун чыжкылама соогу дүжүп келири чоокшулаан.

Өгдө быдаа быргыраан. Агараң илбээн алгаш, быдаазың былгай каапкаш, эьдин деспиге эзип олурган. Оттуг кезек алгаш чырыдарга, быдаа көжези чымчай берген хире болурга, өлгүүргеде туткуужун сегирип алган. Хырны улгады берген аныяк кадайы пашта быдаазың эзер деп барганын Бадарчы көрүп кааш, кезип алганы борбак эьдин аксынче-даа сукпайн таваанче каапкаш:

— Кай, мен эзиптейн — дээн.

Ол аразында даштын ыттар туда чидирти-ле берген. Бадарчы чанагаш үнө халааш, ыттарын улам хээктүрүп, удаа-удаа дукпургулаан. Олары ынаар-ла Даштыг-Тей уунче чарыштырып, ээргизи ырап чорупкан.

Дозар ыттарның бажынга маңнап олура тура дүшкен. Дыңнаалап чүскүк дег хаайын борбаңнадырга, малга, кижиге дөмейлешпес чытты салгын ооң думчуунга айызаан. Эгер биле Казар база тура дүжүп, бурунгаар көрүп алгаш, чоон үннери-биле «хөг, хөг» кылдыр ээргеннер. Дозар чыт каккан угже караңнадып-ла каан. Өөрү оон база дудак чокка деңге чыгымы дүжүртүп олурганнар. Одарлап чораан он шаа санныг чылгыже кеденгирлеп олурган бөрү ыттар ээрип кел чоруурун билип кааш, белдер одурту теп, таваар маңнап чоруп берген. Дыттыг-Тейге чоокшулап олурда, ыттар ээргизи дыңнаан чылпычылар кускуннажырга, кажар бөрү чоруунуң уун өскертип, хову таварты кедээр белдердиве таваар маңнап чорупкан.

Дозар хаайын борбаңнадып чыдыыргаан. Чүү-даа билдирбеске, Дыттыг-Тейниң шиш бажынга чедир тура дүшпейн үнө халаан. Эгер биле Казар ынаар тей баарында кезек ээрип чоруй, эжиниң маңнай бергениниң уун чидирип, күжүгеннер үңгүрлери чушкуп, ыракта чылгычыларның аът-

тарының даваннарындан дааш ап, шагжок ээрип, аалынче чаныпканнар. А оларның эжи Дыттыг-Тейниң шыпшык бажында олурган. Ол дыңнаалап-ла, чыдыыргап-ла олурган. Чүү-даа билдирбес. Чылгы манаан кижилерниң ыры-шоору дыңналырга, ынаар кичээнгей-даа салбас. Ээрбес-даа. Чүгле малга, кижиге дөмейлөшпес чыт тыртылканын бодап, кулактарың халбайтыпкаш, дыңнаалап-ла олурган. Барык дүн ортузу дыка ажа бергенде, ол Дыттыг-Тейниң өске талазындан бадып олурган. Хараганныг ховулап маңнап олурда, дүне чемнээн тоолайның изинге думчуун үскен. Тоолай сүрүп өөрөнгөн аңчы ыт үр-даа болбаанда чашпан аразында оьттап олурган бора-тоолайжыкты сүрүплеткен. Айыыл келгенин бора-тоолай билип кааш, кезек када окталдыр шурапкан. Ынчалза-даа дайзыны оон чыда калбаан. Өг дег борбак-борбак хараганнар аразы-биле халааш бир чарыындан үне халып олурда, аңчы ыт ону сегирип ал часкан. Ол дап берген уу-биле сөөскеннер аразыңга келген. Ыт кыңчыктырар безин арга чок кынны бээрде, борбак хараганнарның аразыңга дээскингеш турупкап. Карактарың дедир көрүп алгаш окталдыр шураарга, соонда кара чүве сүрүп-ле орган. Тоолай ам өг дег хараганнарын каггаш, тас хову кайы сен дээш чыдыпкан. А Дозар ынчан ону ша-даа чедирбээн...

Дозар тудуп алганы коданын чаныңга салып алгаш, холдарын чылгап, дыштанып чыдырда, даң аткан. Тудуп алган олчазын кагбайн аалынче чаныпкан. Аал өдээнче кире маңнап келгеш, тоолайын чыдыныңга чедирбейн чыда, хараган дөзүңге харга хөөп алган. Дозар чыдыныңга бир дээскингеш, дүрлүп-дүрлүп чыдыпкаш, кудуруунун алдыңче думчуун суккаш удуй берген.

Бадарчы даң бажында туруп, одун одап, өртегде аьдын бадырып олурда, Эгер биле Казар дөң артындан сүрүштүр маңнажып, черден тып алганы тоолайын хунаажып чорааннар.

Кышкы хүннүн херелдери сайыр аксында кыштагда дээпкен. Инектер ийде оруктап одарынче шуужупкан. Кажжаада хойну база ажыдыпкан. Кыштагда чаңгыс өгнүн ижи хайныккан: Эгер биле Казар тоолайын найыралдыы аажок үлежип чиген. Агараң кажжаада чаа төрээн хураганны үгектине киир каап, хоюн одарже сүрүпкен. Бадарчы инек чыдынын аштай тыртып, аьдын эзертөп турган.

— Багай ыттарымны ай! Даңны атоы коданнап хонгаш бора-тоолай база тудуп алган. Ам ховуже маңнаптылар

көрөм. А бо Дозар кээрге кижн өдээниң ээзи хей-дир. Артык ытты чоор боор. Улуска бопдуртуп кааптар-дыр.

— Эник чүвениң шаа ол ыйнаан — деп, кадайы, ыдынга болушкан.

— Чүгө эник болур чүвөл! Көрден! Чыдынындан черле турбас. Удуп хүнзээр. Бо ыттар ээрге, ону өттүнерден башка чүнү-даа билбес амытан-дыр.

Ол черден доң аът мыяа ап алгаш, дажаарга Дозарның чанынга дүжерге, оозу отту чаштап, серт дээш тура халаан.

— Чор, дерги!

— Ынчанма, хөөкүйнү! Дозар! Дозар! Багай ыдымны! Чемгерип каайн— дээш, Агараң өгден дүүнгү чиген эъдиниң сөөктерин, паш чуундузун кудуп берген. «Дозар! Дозар!» деп кыйгырарга, ховуга чораан ыттар база маннажып, Дозарның чемин былаай бергенер. Черле хинчек чок чораан Дозар бо удаада ырланып, Казарның кырынче шурай бергеш, ооң мойнунда багдан ызыргаш бөөлдепкен.

— Көнчүг дергини көр! Анаа дыштыг чыдар болгаш бо даңны атсы маннап каапкан ытты канчап турары ол!— деп, Бадарчы чугааланган.

— Эйт, чарып каг! Мырынай боо тудар деп барды!— деп, Агараң корга берген.

Казарның боскундан Дозар салбаан. Оозу шынап-ла каргыткайны берген.

— Сок, аза-четкен!— дээш, Бадарчы ытты бир тепкен. Сөөк чип чыткан Эгер ону көрүп кааш, ам-на чогушка киржип эгелээн. Изигленген Дозар Казарның боскундан салып-каш, халып келген Эгерниң ээги талазындан алгаш чурук-кулаштыр силгипкен.

— Сок!— дээш, кымчы-биле Бадарчы ооң ооргазынче аа бергилепкен. Дозар согугдан аарзынып, херип чытканы ыдын салыпкан. Ээзи ону ам база каш улаштыр улдаптарга, дезип чоруй барган. Эгер биле Казар ооң соондан халыш-каш, чогум чоокшулаарындан дидинмээннер. Эгер ээгизинде киир ызыртыпкан черинге балыгынып, оыйылаан. А Дозар ээзинче соодур көрүп, аалдан элээн ыракка барып чыдып алган.

Бадарчынын он шаа чылгызынын аразында араалчылап челер шавыдар шилги аътты честези кижн өгленип турда, «мал кыды мал мал болур чоор» дээш белекке айыткан.

Ол ынчан азыранды өскүс богба турган. Ынчан Дозар база эник ыт. Шавыдар чылгыдан азып чыдып каар дээш ону ээзи азыралга тургузуп кыштаан. А Дозарны ыттар хериптер боорга, сиген кажаазынче киир каап каар. Шавыдар ам чоок-кавыга ады үнген, челер-даа, маңнаар-даа аът болуп алдаржаан. Эрткен чайын чайлаг найбырында челер аъттар чарыжынга бараан чок келген.

Дозар бир дүне чер жезип маңнап чоруурга, дааш эвес дааш үнген. Чүгүрүк-Шавыдар хая көрнүп, кулактарын хачыландыр кызыпкаш, бышкырага, чоок-кавыда хаяларга чаңгыланган. Ооң соондан Бадарчының каш чылгызы соң-кыл-мурнуг маңнажып кел чораан. Дозар чер-дээр сыңмас кылдыр ээрип, оларже уткуштур маңнап-ла каап. Чылгынын сөөлүндө ийи бенич бирээзи кулуну чок, чылгыдан чыда калбас дээш аалдыва Шавыдарның соо-биле маңнажып-ла олтурганнар. Дааш эвес дааштан Бадарчы өгден үнө халааш, боозун агаарже куругга эдискен. Эгер биле Казар коданнап, ээзинин дукпузундан аалдан ырап чоруп бергенер.

Бөрү тудуп алганы кулунунун иштин чара соккаш, бир дугаарында чаглыг-чаглыг черлерин бүдүнгө-ле сыыргылап-каш, буттарының мөң эьдин, сөөгү-биле дайнап чип алган. Ол аразында ыт маңнап келгеш, кыңчыктырбаан. Бөрү дезиптер дээрге, долу ижин хоржок. Калдар кара ыт келген дораан олче шурай берген. Ыт биле бөрү бут кырынга туруп келгеш, аастарындан мурнай сегирип алырын кызыдып, үр-ле тутчуп, ам дөрт даванының кырынга тура дүшкеннер. Тодуг бөрү эглип чадап турда, Дозар ооң ооргазындан чүктенипкеш дүшпестээн. Эгер, Казар-биле херишкенде ол дораан ооргадан чүктенгеш, читкеден сегирип алыр чаңныг. Бо удаада бөрү ону чүктөпкеш, сөөртүп, ээгип келгеш, боостаазындан алтар дээрге, оозу алдырбаан. Бөрү бурунгаар бир дап бээрде, ол читкеден сегирип алгаш салдыкпаан. Бөрү азыг диштерин шаарартып, күш-биле ошта дүжерге, Дозарның буттары сывырлып бады барза-даа, читкеден салдынмаан. Эгерни туткан-на черинден, а Казарны боостаазы азы читкезинден алгаш бөөлдептери дег, бөрүнүн читкезинден салбайн силгип-силгип, улам-на хандыр ызырып, сөөртүп-ле турган.

Демисел үр уламчылаан. Бөрүнүн-даа чилчин үзүлгөн, ытгың база-күжү төнүп олурган. Ол читкеден ызырган черин салбайн улам ханыладып чоруй ам-на боостаа талазынга

чоокшулап эгелээн. Бир хандыр ызырарга ыттың каң диштери бөрүнүң кызыл-өөжүңге келген.

Бөрүнүң дөрг даваннары салбарарып келзе-даа, диштерин шаарартып, эптиг үе келирге, удурланыкчызын ызырган черинден салбайн баар дээш диштерин шаккылаткан. Ол аразында Дозар ооң боостаазын үзе дайнапкан.

Удурланыкчызы шимчевейи баарга, ыт ам-на салыпкан. Бөрү дораан буттарын шимчедип дырбанайнып эгелээрде, аңчы ханыг ыт кылыктанып, ону душкан-на черинден үзе-чаза соккулап каапкан.

Могоп-шылапкан ыт өлүргөн бөрүзүнүң чыдын тырттынып, ол-бо ызырткан черлерин чылгап, өйлеп-өйлеп сыйылап, бөрү-биле хүрешкен изин чыдыргап, истеп чоруй секке келген. Хүндүс-ле аш турган ыт эът көргөш, харамдыгып чип эгелээн. Ол аразында Эгер биле Казар сокке маңнажып жээп, бөрү чыдын билип кааннар. Олар сектен ырак эвесте өлүг бөрүнү ээрип-ээрип, барып туткулай бээрде, оозу шимчевес боорга соксап, өрү-куду чыт тыртып, ой иштин бир кылдыр маңнашкылааннар. Олар бөрүнүң кулун тудуп алгаш ону сөөртүп турган изинге жээп, улам чыдыргап, исти ызырты сүрүп келгеннер. Секти чиир дээрге, Дозар оларны чагдатпаан. Мырыңай чаа бөрү-биле чула тутчуп каапкан ыт харыж чок чытса-даа, каржызы дам барып, өөрлери эътти чиир дээш дап бээрге, хамаанчок халый бергөш, оларны үзе-чаза туткулапкан. Эгер биле Казарның эът чиксээри кедереп, секче бичии-ле чоокшулай бээрге, Дозар ырланырга, олар дедирленип келгөш, шошжайтыр олургулапкаш, сектен карак адырбайн чылганып олурганнар. Дайзынын тилеп алган дидим болгаш күштүг ыт дүгдүнүп алган шаг чок чыткан.

Бадарчыларнын аалы ол дүне колдуу-ла уйгу чок хонганнар. Ыттар коданнап, ми алчып аалдан ырады ээрип чоруй барганда, өгнүн эр ээзи дашкаар үнүп дыңнаалагылаарга, аал үстүндө сайырда аъттар даваны дагжап, былгыржып, бора беги үзүк чокка жиштеп эгелээн. Ол өгже дедир кире халааш, дагылда чаг үзүндөн кылган денни кыпсыпкаш, тонуп кедип, чактырын чүктөпкөш, үне халаан. Аскыда чүгенин, чүгк адаанда чыткан чоноан база

куспактап алган. Ол Сайыр бажында өртегде аьдын мунуп-каш, чылгызынга келирге, олары хоюп, хаарыктаарга, «ойт-ойт» деп чорааш доктаадып алган. Чаа адып олурар дан чырында он шаа чылгызын ончалаарга мүн-не четче. Чүгле бора безиниң кулуну чок. Ол бир удаа боозун дааштапкаш, чылпызының үргүлчү турар черинче чорупкан. Чылгызының хоюп келген изи тодазы аажок. Шала белдедир чара халып каан ис чугаажок Чүгүрүк-Шавыдарныы.

Ис көвүдөп, имиртинде чорууру берге хире бөлурга, аьдындан дүжүп, таакпылай берген. Чөөн чүктен даң хаяа-зынче көрүп каап, дыцнаалап-ла олурган. Сактырга бир черде ыттар-даа ээрген ышкаш. Ол борбак дашка бедикте-нип аьттанышкаш, дааш дыцнаалган угже карак-кулак чок шаап чорулкан. Удаваанда ол шынап-ла ийи ыттың чарыш-тыр маңнаан изин көрүп кааш, оон чыда калбайп чооганы кеже халды берген. Борбак-борбак хараганнар аразында көк бөрү шөйлүп калган. Оон ырак эвесте Эгер биле Казар чыдырган, дээскиндир халыжып турганнар. Дозар богба сегиниң чанында дүрлү берген чыткан.

— Хөөкүй-ле ыттарымны ай! Бөрүлерден чылгымны ча-рып алганнар-дыр. Кончуг-даа улуг бөрү тудуп кааптыр-лар!— деп, хараган чанында чыткан өлүг бөрү чанынга чор-туп келгеш, ол чугааланган. Ыя аразында ийи ыды ээзинге огланып, маннажып келгеннер. Дозар база ээзин көрүп кааш, шагжок туруп кээп, бир херилген.

— Кончуг жижи өдээниң кадарчызын, мону! Ол секти чип чытканы ол-дур. Чер сен кулугурну, шинме!— дээш, аьдын-дан сывырлып дүшкеш, ооргазында чактырын уштуп алган. Ол боозунуң буттарын хере соп, удур кылаштап олурган Дозарже шыгаай берген.

Эээниң боо шыгаап келгенин ыт эскерип кааш, дедир ойда дүжүп, карак-кулак чок ыдып-ла берген. Каш халып чорда, боо даажы эртенги ыржымны үрөп, үн чок чүве-биле дөмей, хөлүгүр кара дагларның борзан-борзан хаяларынга чаңгыланып чоруй барган. Ыттың карак-кулак чок халып олурган маңы үстүп, оон хөрээн хөм эттээр улуг докпак-биле камчок улдапкан дег апарган. Ол маңнап олурган аайы-биле бурунгаар тырыкыланып барып ушкаш, октаан даш дег кезек чуглу берген. Тура халып кээрге, моң-биле соп турганы дег аарыг чидип, хөрээниң ийи чартындан атгыжкан хан ак харны чивиг кызыл кылдыр будуй берген. Ыт балыг черлерин чылгай каапкаш, оожум кылаштап бар

чораан. Ооң чанынга база бир ок харга деггеш, бир кыйыныч кыйбап чоруп каан. Дозарже ээзи боону база катап шыгаап келген ышкаш болган. Ол бар-ла турган күжүн чыып, чоога иштинде хараганнар аразы-биле маңнап чоруй, балыкның аарыры дендии болурга, мунгаш хараган аразынче үнгеп кире берген. Ам хан төктүрү сожумнаан. Ыт балыг черлерин чылгап, хараган дөзүнге агы бажын азыг дишгери-биле чула соп чий берген.

Дозар балыгланганынын үш дугаар хонуунда чыдындан бичии-даа шимчеш дивээн. Чүгле карангы дүн дүжүп келтирге, бичии кылаштаарга, мүн-не чүгээр. Аштааны дээрге ишти калбарарган. Мунгаш хараганнар аразындан үнүп келгеш, өрү-куду көргүлээн. Сактырга-ла боолуг кижии олчешыгаап алган-даа ышкаш. Ол мунгаш шырыжынче дедир караш кынныр дээш дап бээрге, хөрөк иштинде улуг кара даш суп каан чүвө дег аарышкылыг, аар чүвө баглап каан дег.

Ыт сыйыладыр човууртааш, оруун уламчылап чорупкан. Ишкээр аалынче эвес, тас тайга белинче балыг ыт элейтип олурган. Хараганнар аразындан дүннээн бора кодан ыңай болган. Аңчы ыт бар-ла турган күжүн чыып, ооң соондан маңнаптар дээрге, буттарын хүлүй баглап каан чүвө-биле дөмей-ле...

Чоруп-ла, чоруп-ла олурган. Ам хараганныг ховужук төнүп, тайга эдээ дөжевиктелип, мал шыры барык көзүл-бестээн.

Ховунуң төнгөн ужунда онгарны өрү чоқтапкан. Тайганың бажынче үнүп келгенде, даң аткан. Дозарга дыка коргунчуг болу берген. Сактырга-ла олчеш боо уну шыгаап кел чораан ышкаш. Ыңай-бээр шыпыраңнап, хаялар аразынче улам бедидир үнө берген. Даг бажындан салгын сырынналдыр үрүп келген. Ыттын думчуунга ан чыдын салгын үзүк чок эккеп турган. Ол ынаар-даа баар хары чок. Чаагай чыттан аштаары дам барып, сыйылавышаан, улуг хаялар аразынга келген. Хаяларның ыжык черлеринге турган кезек өөр те, чуңма хая-дашты козурады чуулдура-чуулдура хояп ыңай болганнар. Ыт бир энмек хая баарынга чыдып алган. Аңаа те, чуңма хонуп турган болгаш чылыг, чымчаа магалыг. Кургаг өдөк кырынга бир бөөлденгеш, чыдып алган. Удуур дээрге, балыг чер саргааш мырыңай хоржок. Үнүп

кылаштаар дээрге, коргунчуу чүүден артык. Ыт аштаанындан бир алгыргаш, думчуун дээрже сунупкаш, улуп олурган. Ооң чоогунга чыткан телер хоюп ыңай болганнар. Ыт улам чыт тыртып, аңнарның изин истээш чорупкан. Чаа истерни эдерип-ле олурган. Аңнарның чыды мырыңай ырак эвесте. Ыт хатче удур кеденгирлеп, хаялар аразы-биле чоруп олурган. Куду көрүптерге кадыры аажок. Булук тырткан кышкы хем ак-шаң туман апарган көстүп чыткан. Аңнар аж харда кара ытгы көрүп кааш, хаялар аразы-биле хорумдажын козурады дезипкеннер. Дозар оларның турган черинге келирге, кадыры-даа аажок. Бичи-ле таяр болза энгивени куду караш кынныр. Буттарының дыргактарын улам сарбайтып, хар кыры-биле кылаштап олурган. Оон ыңай чоруур дээрге, куржаангы төнгөн. Мурнунда дүп чок чүве-биле дөмей караңгы тамы. Дедирленип чоруп олура бир аңның мырыңай чаа турган изи думчукту бир янзы чыт-биле айызаан. Аң бир-ле чүве чылгап турган болгаш ооң чараазы ында доңуп калган. Аштаан ыт ону харамдыгып хемире берген. Чымчаа аажок кара өңүг хаяны чиирге, амданныы-ла сүргей. Ыттың турган черинде саамчаан өшкү эмии ышкаш ыңдыг амданы эки, чымчак даштар эңмежок. Ыт оларны чылгап, өзүн эдил алгаш, дыштанын чыдып алган.

Чугу агып чыдар эңмек хая баарыңга аңнар келбестээн. Ында бир өске чыттыг амытан бодунуң аңгы чыды-биле аңнарны чүгле хойзуп турган эвес, дүне-дүне апарганда коргунчуг үнү-биле улуй бээрге, аңнар олаага турбастар-даа. Бир кежээ ол ынчаар улуй бээрде, куржаангының ортаа үезинге турган аңнар салчып ыңай болганнар. Мурнунга чораан улуг те харлыг хая арныңга баскаш чуглу берген, адаанда маңнап олурган кырган чуцманы тавараан. Оозу дайгактааш, хаядан чуулгаш, сүвүр даш кырыңга пет дээш оон туруп чадашкан.

Дозар хая чуктуг куржааңгыга беш хонуп, хая чугун чылгап келген. Ооң хөрээниң аарыыры ам шуут читкен. Чүгле кылаштаарга арай аарышкылыг. Ол аштаанындан буттарын арай боорда илдиртип, аңнар хоюп ыңай болган одуруглап үнүп кел чораан. Куду хемден хаккан салгын, ам-даа дириг, чыда кадар-оът чулуп чип чыткан, даваннары сынык аңның чыдын ытка чедирип келген. Дозар чыт уунче маңнап-ла каан. Ол балыг аңны көрүп кааш ырланып, шурай берип, боостаазындан сегирип алган. Бодунуң олчазын ол-ла черинге боскун үзе дайнап, баштай иштин чара

тырткаш, изиг ханны харамдыгып иже берген. Ол тудуп алганы аңының чүгле ханынга-ла тодуп калган. Өске эъдиндаа чивейн хар кырынга чыдып алган.

Адыгуузун болуп төрүттүнген-даа болза кижн азырап каан болгаш ыт аалда мал-маган, кижилер сагынгаш сарымналып, чалгаарап келир. Кежээ дүжери билек шырым булут аразында оожум бүлүрөңайнып чоруур айже көргөш, «у-уу!» деп бир аас улаан. Ыттың чааскаансыраан үнүндөн чанында хаялар аразында оыттап турган телер хоюп, бөрү-даа, ыт-даа, кижн-даа чеңгип шыдавас хаяның тиинче мацнажы бергенер. Дозарның база катап улааны аңарны улам сезиг алзыпкан. Бични хунажык анайжыктар безин чалым тиинде бичежек чарыкче тепкинштенип алгаш, куду көргөш турупканнар.

Үш айның дүнеси-даа болза, тайганың чылыы сүргей. Сыг кылдыр үрүп, оон-моон соолаңиадып келир челбик чок. Шорааннар аразынга дүнениң чыгыы халдап келир бөрүлерден чаштынып кыштаан телер, дааш үнген угже көрүп алгаш турганнар.

«Уу-уу!»— деп, ыт улааш, чыдып алган. Ооң сөөлгү улааны чанында хаяларга чаңгыланы берген. Аңар улам сезик алганнар. Кезек болганда ынаар хем иштинеде кылама кырында шала чиңгежээк үннүг бөрү ыттың улаанын харыылаан. Ыт ковайып алгаш, кудуруун көдүрүп база катап каш удаа улупкан. Чингежек үн улам чоокшулап-ла олурган.

«Ауу-уу! Ау-ууу-уу!»

«Ау-уууу! Ааа-ууу».

Үннер чоокшулажып олурганнар. Дозарның сагыжы дөстүнмээн. Шорааннар кыдыын куду кушталдырып баткаш, хемге кирип келген. Часкы сарыг-суг бадыл чоруй ара дона берген, кылаштаарга тайгыры аажок!

«Аа-уу!»

Аныяк кыс бөрү биле ыттың аразы ам таптыг-ла тос кулаш аргамчы дурту хире черде апарган. Ыт баштай бөрүге хорадан, сиртин сирбейткеш, ырланып, ынаар шурай бээр дээрге, кыламага дайгактааш хоржок.

Аныяк бөрү ытты база билип каан. Ытчалза-даа ыттан кижизиг, мал-маганзыг чыт көңгүс келбес. Харып-даа хая тиинче дырбакталып үне берген телерниң сиңе берген чыды

кээрге, бөрү думчуун борбаннады тынгылаан. Бөрү ытче чоокшулапкан. Оозу ырланмышаан. Эжик дөрү биче четпес черге келгеш, бөрү ойда дүжүп, кудуруун былгап, бажын черге өгээн. Дозар кудуруун былгап, халбыгыр улуг кулаан чайыпкаш, бөрүже дорт база берген. Бөрү дөрт даванынын кырында чыдыпкан, бажын ытче көрүндүр салыпкаш, кудуруун дош кырынга кырлайтыр чадыпкан. Ыт ооң иштин чыттагылааш, думчуун чылгапкан. Бөрү база анаа аажок эргим харыылап, ыттың чүскүк ышкаш кара думчуун улуг дылы-биле үзүк чок чылгап, тура халааш, хирнип чыт-таан...

Кижичетпес муңгаш черге төрүттүнгеш, авазының диригге тудуп эккелгени, даваннары сыйык коданны бир дугаарында боостаазындан алгаш үзе дайнап, шак ооп эгелээш дириг амытаннарының чылыг ханы, эьди-биле амыдыраар бөрү-даа, мал аразынга өскөн, кижичазырап каан эник ам чарылбас өңүктөр апарганнар. Оларның чоокшулажы бээринге чүү-даа шаптыктаваан. Мырынай чаа таваржы берген бөрү биле аскыр ыт чыраалар аразынга сүржүп ойнап, хем өрүлдүр чоктап, мээстерлиг черге келгеннер. Ооң баарынга кезек аңнар дош кырында ыт биле бөрү кылаштажып чораанын эскербээннер. Ыт аңнар чыды апкаш, соонче караш-ла дээн. Бөрү база билип кааш, эжииниң соонче маңнаваан. Аңнар шала дөштөлдир хем өрү алзы маңнашканнар. Бөрү ыттың соонче-даа эвес, аңнарның кеже маңнаар черинче углапкан. Азияның хову лайказы деп уксаалыг, узун даваннарлыг, халбыгыр кулактарлыг, даваннарында, чаагында, карааның адаанда кызыл-калдарлыг, дүккүр кара ытчаскы арган аңнардан чыда калбайн чоруп олурда, мурнунда кыс бөрү баш дозуп келгенин аңнар билип кааш, дөдир ойда дүшкөн. Аңнар мурнунда бөрүден хойгаш, дөш өрү үнүп бар чорда, бирээзин Дозар чыпшыр четкен. Улуг-ла сыынын балдыр эьдинден сегирип алырга, оозу чүткүвейн-даа олура дүшкөн. Ыт ооң боостаазында-ла барган. Кыс бөрү база маңнап келгеш, өлүп чыткан аңны аксы чедер черинден үзе-чаза соп, харыгайнып каржыланган. Дозар чазыйланмайн-даа төш бажында чымчак черден каш борбакты үүредип дайнап чигеш чыдып алган. Бөрү чиирин чигеш, хырны угдунмас кылдыр борбак-борбакты дыгааш, даг өрү кылаштапкан. Ыт ооң соонче чиктий аажок кайгаан. Ол бөрүнүн соонче бир дап берген, тудуп алганы аңының чанынга чыдып алган. Хырнында долдур эьт тырып алган

бөрү, эжи ооң соондан эдербес болурга, даг кырынче үне бергеш улуп-ла турган. Дозар шыдап чадааш ооң соонче маңнап, бөрү шыргай эзим иштинче кириптерге, изи-биле эдериш-ле олурган...

Дөрт ай үнүп келген. Ында-мында херишкен аскыр бөрү-лерниң шимээни безин дыңналбастаан. Дозар эжи кыс бөрү-биле кады чорбушаан. Олар бичии-даа чарылбастар. Арган аңнарның бажын дозуп тургаш бо-ла сегирип алырлар. Ооң эъдин тоттур чиген соонда эжи кыс бөрү бүдүнге-ле хырны уулбас кылдыр сыырып алыр. Аң сегинден медээжок ырады чоруп, аксында борбак эъттерин ангы-ангы черге кускаш, хөөп каар.

Бөрү биле ыттың найыралды аажок. Черде жөмгөн эъдин хунаашпайн үлежиш чип алырлар. Дозарга чүглө элдепсинчиг чүве — эжи кыс бөрү черниң даң бертти-биле кылаштап, соонда чорааны ытты ырлангаш, чаңдатпас апарган. Дозар хая баарынга чыдып алган. Кыс бөрү ос аразынче киргеш, шаанда морзук үңгүрү-ле хевирлиг алама иштинче кире берген. Ыт чедип келирге, бөрү ырланып, чандыр-соора ап чорааш, оранчок ырады сывырып чорудупкан.

Чайның ортаа айы үнүп келгиже чедир, ыт эжин сураглап, кежээлерде улуп каап, уязында олурган кара куш, тооргу оолдары тудуп чип келген. Чай төнүп, күс үнүп келгенде, арга иштинге аңнар-даа көзүлбестеп, куштар безин ырлавастаан. Эликтер безин каътче үнгүлөп кээр апарган. Оларны сүрүп, арга-дашты бир кылдыр сывырып, падын-барап чорааш-ла тудуп алып апарган.

Адыгуузун-даа болза азыраан черин сактыр дижири шын. Дозар соок-биле кады те, чуңмаларлыг шораанынче чоокшулап, эник шаан чурттап эрткени Бадарчыларның чуртунуң уунче кайгагылаар. Бир дүне олурарга таныыры үн улаан.

«Аа-аа-уу!» — деп бөрү улуурга, ол дораан харыылапкан. Улуп-ла олурарга, эжи кыс бөрү дөрт эник эдertiп алган бо чедип келген. Ол часкаар кыжын бо хемге таварышканы ышкаш огланмаан-даа. Кудуруун мунуп, дош кырынга аңдааштанмаан. Арган бөрү куржааңгыда турган те, чуңмаларже дап бээрге, олары хая тии теп чоруй, хем бажынче хорум-дажын чуулдура-чуулдура маңнажып чоруп кааннар.

Кыс бөрүнүн арганы аажок. Оолдары база эниктер хе-вээр. Оларын баштап алгаш, шынааже челипкен. Дозар кыс бөрү-биле кожаланыштыр мацнап олурган. Бөрүлөр өйлөп-өйлөп-ле доктаагаш, чыдырган, дааш ап чоруурлар. А Дозар таныыр черлеринге бир чыл хире чорбайн ээп келгеш амырап, хараганнарга доктаай дүшкеш, будун аза каап чораан. Ол эник тура-ла мацаа Бадарчының хой, малы-биле кады чоруп келген. Хараган бүрүзүнүн дөзүн, хаяларны безин шуптузун таныыр. Чылгы күзөттөн кайгал эрлерниң ыры-шоорундан дааш ап, мацаа бөрүлөр сүрүп мацнап-даа шаг болган. Ховунун бора-коданы оккулаштыр шурай бээрге, каш халытпайн чорааш, сегирип алыр.

Ыт ам кады кел чыткан өөрүн көңгүс уттушкан. Бөрү-нүн дөрт эниктери шупту-ла көк эвес, чамдыктарының оор-газында дүктери шала карарып көстүр. Баштары база бөрү дег эвес. Кулактары шала сүвүр. Сүвүр-даа болза, баштары узун болгаш халагар. Даваннарында көгүлдүр-кызыл кал-дарлар база бар.

Дозарның чанынга бир ындыг бөрзек чыт ап чедип кээр-ге, ачазы ацаа шугулдап, ырланырга оозу коргуп, өөрүнүн чанынга барган. Ыт эник шаанда чурттап өскени аалының чанынче чоокшулап-ла олурган. Аалда кажаа-хорааның өдексиг, пашта пыдырадыр хайынган быдааның кагыксыт чыды думчукту айызап келир. Ыттар база ээре берген. Казар биле Эгерниң үнү ол танып каан. Оларга харыылап ээрге, чанында чораан бөрзектер коргуп, дагже углай мацнажытканнар. Авазы база оларның мурнунга чоруп олурган.

Дозар чаңгыс черге туруп алгаш, кургамсыды ээрге, Эгер биле Казар өскелээни-ле ол боор он, канзыды ээрип, бирде чоокшулап, бирде ырай бээр болганнар.

Дозар төрөөн аалынче кирер дээш диттип чадаан. Ацаа кажаа-хорааның өдексиг чыды, кижилерниң ыт-шимээни медээжок коргунчуг апарган. Ол хараган баарынга шош-кайтыр олуруп алгаш, бир аас улупкан. Даг бажында бөрү-лер база ацаа харыылааннар.

Ыт аалче барыксааш, улуп-ла, улуп-ла олурган. Эгер, Казар үзүк чок ээргизи-биле харыылааннар. Дагда бөрзек-тер ам ыттавайн барганнар. Олар чоокта мал чыды эске-рип кааш, кеденгирлеп чоруп олурганнар. Тайыс хараган-ныг ой бажынга турган малдар бөрүлөрни көрүп кааш, Дозарның мырынай чаны-биле мацнажып эрттерге, оозу

тооваан. Аалдан кээп турар ыт-шимээн, чыт-бус ону улам саймаарадып, чааскаансыраткан. Ой бажынга малдар кедеп олурган кыс бөрү ооң чанынга келгеш, тура дүшкен.

«Кудуруум биле кулаамның хугбайын аар! Оон башка боларны чүге чорзур ийжк мен»— деп ол чугааланган чүве дег, өрү-куду чыт алган. Оолдары база ооң соондан чыда калбастар.

Дозар чанында бөрүден төрээн оолдарынче-даа сагыш салбайн, аалынче көрүп, улуп-улуп таваар кылаштапкан. Эгер биле Казар кезек ээргеш, соксай бергеннер.

Орай күстүң узун даны адып келген. Бадарчынын Чүгүрүк-Шавыдар баштаан үш хире аьды аалынче суг ижер дээш чанып олурганнар. Бөрүлөр оларнын чыдын ап, үңгээликтеп чорааш, соонга чораанынче шурай бергеннер. Чүгүрүк-Шавыдар киштей каапкаш, ынай боорга, кыс бөрү оон боостаазындан ап четтикпейн барган. Соондан маңнап олурган бөрзек ооң балдыр эьдинден ызыргаш, каң диштерин өттүр ызырыпкаш салдырмаан. Чүгүрүк-Шавыдар киштеп-киштеп халып-ла олурган.

Чүгүрүк-Шавыдар киштей кааптарга, Дозар ону дораан танып каан. Ол амырааш, аьт киштээн черже хая-дашты аңдара теп, довураан бурулады маңнап олурган. Шавыдарны ыт танаан. Ооң чанында бөрүлөр база кады салчып олурганнар. Бирээзи дөңмек эьдинден аспактаныпкан. Дозар чыпшыр четкеш, Чүгүрүк-Шавыдарнын мойнунче огланып халаан. Кыс бөрү база халааш, боостаадан алгаш, саадын үзе ызыргалак чыдырда, Дозар таныыры аьтты хопталааш, кыс бөрүнүн кулактан алгаш силгишкен. Шавыдар ыдып-ла олурган. Дозар ооң дөңмек эьдинден алган бөрзектиң моюн дөзүндөн алган. Бөрзек сыйыгайны берген. Өскези балыг эжин сегирип алган. Иези база маңнап келгеш, мойнундан боой ызыртып алган оглунуң ишти-хырнын чаза соккаш чий берген. Дозар өлүг бөрзекти салыпкаш, кыс бөрүже шурай берген. Ол халаан дораан каң диштерин бөрүнүн боостаазынче киир ызыргаш салбайн, силгип-ле турган. Ол аразында үш бөрзек эжин дойлап алганнар. Кыс бөрүнүн даваннары сарбайжы бээрге, Дозар кошкадыптарга-ла, оозу тура халыыр. Ыт бөрүнү катап сегирип алгаш силгип, ойну куду сөөртүп келирге, оозу шөйлүп калган.

Чүгүрүк-Шавыдарнын боостаазындан хан төктүп чораан. Балдырда хан чок-даа болза хөрүктели ыжа берген. Дозар оон чанынга келирге, база танып кааш, хойбаан-даа. Боос-

таазының аарышкылы аажок. Ыт ону дээскиндир халып, огланып-ла чоруур.

Бадарчының аалы ол эртен база куш даң бажында туруп келген. Эгер биле Қазары сайыр бажынче көрүп алгаш ээрип-ле турар болганнар. Бадарчы өг дөрүндө ий кырында чыып каан көржеңни эдээнге кашты каггаш, өөнге кирип келгеш, өлгүүрге алдында чыткан бичи чартызын камнап, бижек-биле чоңа шалкаш, кургаг көржеңни кыпсып алган. Ээлери туруп шимчепкен болурга, ыттары база өг долганып ээре бергеннер. Бадарчы одун отчудупкаш, демир ожуқтун ол-бо талазындан бурулаан ышка караан шиммишаан, чолдак ынаа сывы-биле өрегени ажыда октапкан. Чадагай оттан диргелип турган ыш ам-на дүндүктөп аттыгып үнүшкен. Кадайы хар эргизип, шайын хайындыра бээр аразында дашкаар үнүп келирге, Эгери кудуруун мунупкан, сайыр бажынче углай ээрген.

— Күзет чок каш малды бо бөрүлери база кырып алганы ол өвеспе оң!— деп, кадайынга Бадарчы чугаалаан.

— Чоп кончуг апарган ыт-куш боор бо! Энир чылдан бээр бөрүге чидирткен чүве ам көвүдөп барды — деп, кадайы муңгараан.

Бадарчы асқыда чактырын чүктээш, өгдөн үнүп келирге, ыттары сайыр бажынче караңнадып кааннар. Ол ыттарының соо-биле дүргени аажок, чүвени канчап билер дээш өрү-куду көрдүнүп, шаап олурган. Эгер биле Қазарның шимээни бөрүлерде ылап-ла таварышкан. Оларның аксы хааглыг харыгайнып, бир чүве-биле херишкен соонда, соңнуг-мурнуг ааңайныч бергеннер.

Бадарчы чактырының буттарын мурнунче хөлдей тудуп алгаш, дөңчүгешти ажып келирге, ыттары бо маңнажып турганнар. Бөрүлөр көзүлбээн. Ийде Чүгүрүк-Шавыдар кулактарын сүвүрертип алган бо турган. Эгер биле Қазар ынаар маңнажып чеде бээрге, бир қара ыт чапдатлас. Ыттарның кырынче шурай бергеш, алган черинден кайы хамаан-чок шеле бээр. Эгер биле Қазар ытче дап бергеш-ле сегирит алырындан коргуп, дедир дезип турганнар. Бадарчы даш артындан ылавылаарга бөрү-даа көзүлбес. Ыттары ээзинге ооргалангаш, Дозарже окталдыр шурай-ла бээрлер. Ынчаарда оозунун чүгле диштери кангырт кылдыр каккылажыр.

Бадарчының Чүгүрүк-Шавыдары кылаштай берзе-ле бир буду аскак. Бөрү чок болурга, Бадарчы чаштынып чытканы борбак дажының артындан туруп келгеш, боозун адарынга белен кылдыр тудуп алган. Элээн чоокшулай бээрге, аъттын ажыргы талазында боостаазындан хан дамдылап турар. Ытты көөрге, энир чылын сывырыпканы Дозарга дөмейи аажок.

«Дозар! Дозар!»

Ыт ээзин танып каан. Ол тура дүшкеш эрткен чылын хөрээн өтгүр бооладыпканын сактып келген. Сактырга-ла айыыл ооң кырында катап диргелип келген ышкаш. Аткаарлап бээрге, Эгер биле Казар база сегирип ал часканнар. Кан диштерин куруг черге шалыгылаптарга, олары дедир ойда дүшкеннер.

«Дозар! Дозар!»— деп ээзи кый диген.

Ол ыдын танып каан. Хөөкүй аъттын будунун бирээзи хөрүк дег ышкан. Тынарга саадындан хан сыстып турар.

— А кончуг, дергини! Энир чылын шала атканым ол-дур. Кончуг аьдым Шавыдарымның ам бажынга олуруп алды. Бодумнун багым-дыр!— дээш, чактырын ийи будунун кырынга хөлдээш, дискек кырынга олурупкан.

Боо дарс дээн. Дары ыжындан чүү-даа көзүлбес. Ок шавыштыр дээрде ыт ойну куду тырыкыланып чоруй, хараганга ызыртынгаш туруп келген. Эгер биле Казар ону үзерлей-ле бергеннер. Ыттар ону тудуп кааптар боор деп бодал-биле Бадарчы боозун катап октап, чоокшулап олурган. Боозун октап алгаш, ол кайгаанындан чангыс черге доктаап, харындаа коргуп, дедир ийи баскан. Бел таварты хөрөкче өтгүр аттырыпкан Дозар Эгерниң боостаазындан ап четтигипкен. Оозунуң үнү безин үнмес, чүгле киргирээр. Казары Дозарның читкеден апкан болза-даа оозу адаанда ытты андара соп, чайлы бээрге, кады адаанга баргаш салыптар. Бадарчы Дозарның хөрөк талазы хозалы бээр аразында мажызын басыпкан.

Ол ам мырынай кайгап калган. Ок чаа дегген. Ынчалза-даа ыт сыйт дивээн. Өлүр тудуп алган ыдын сала каапкаш, ок дегген черин чылгап, ону адыпкан кижиге углай үнгөп олурган. Бадарчы дарызының хемчээлин суйбап, ону боо аксынче уруп, кузумууру-биле тырып, октап чыдырда, Дозар ужа-тура маңнап бар чораан. Казар ону сегирип алырындан шүүт коргар. Бадарчы боозун октап алгаш, дөң ажыр маңнап келгеш багайы кончуг бар чораан ытты бир боолаан.

Бо удаада ок чаа дегген. Ыт шөйлү берген. Ол кезек када туруп чадап, аксын долуп келген ханны бүлгүрүптөргө, карактары чырыш кылынган...

...Үш дугаар ок Дозарның хөрээн часпайн өде берген. Ол аксы долу ханны бүлгүрүпкөш, кезек када хаялар аразы-биле маңнапкан. Хая көргөн. Ооң соонче мези арнып алган ээзи Бадарчы чок. Эгер өлүг. Казар ооң соонче барбас. Коргар. Оон башка ам ол сөөлгү күжүн мөөңнөң алгаш, кымның-даа кырынче чапыш-сыныш чок шурай бээр ийик. Ол көк-көк шорааннар баарында мыйгак-хараган аразычче соястап кире берген. Өлгөн сөөгүн кускаун, сааскан соктавазын дээш чырта тыртар арга чок, чылан өтпес мыйгак-хараган аразычче мургүйлап кире берген. Мыйгак-хараган аразында борзагар хая баарында шымбай куй бар. Ол ынаар кире берген. Караан көрүп, сөөлгү катап улаан.

«Аа-у-у-у-у!»

Александр Ш о ю ц

ҮШ ДЫТ

Ада-не төрөөннерим чурту чораан
Азарганчыг биче чашта ойнап өскөн.
Шыжымада хонаш чурттар утгундурбаан.
Чылдар эргип шуушса-даа. Эргип чор мен.

Агып баткан аржаан суглуг хемчигеш бо
Арты, бетин талалары — орду-дески.
Кырган-авам бөөдей өөнүң үргүлчү-ле
Кыжын-чайын хонаштары бо-ла болгай!

Холдарындан четтинчипкен чаштар ышкаш,
Кожа үнгөн эжеш үш дыт, бичин шаамда
Чаглактаныр майгын өг-даа болуп чорду,
Сайзанақтап чаштар ойнаар оран турду...

Хөй-ле чылдар шуужуп эртти, ынчалза-даа
Хөнү уну өскерилбөөн, олчаан-на-дыр.
Сайзанақтап ойнап чораан даштарымның
Чамдыктары ол-ла хевээр чылдар-ла-дыр.

Медээ берген ыт-даа үнү дынналбады,
Мени уткуп кым-даа харал кайгадады.
Танаан-даа дег, чүгле чангыс эжеш үш дыт
Таваар эглип салгын хатка чайганы-дыр!

ЧАҢЫ ЫНДЫГ

Баглап алгаш, сөөртүп ойнаар
Машиналыг чолаачы мен.
Даштар, ыяштар, элезин дээш...
Дажывас-ла чүьгүм чок ийин.
Болган-на чок машинамның
Богун-хирин аштай бээр мен.
Чоруу ылгын «демир-аъттыг»
Чолаачылар чаны ындыг.

Сатира болгаш юмор

Василий Монгуш

АЙ-ООЛ

(Эргн басняның амгы уланчызы)

Ай-оол Түлүш сагыш амыр
Арагалап базып чайлаан.
Қанчангаштың көөр дээрге
Харлыг кыжы дүжүп келген.

Қадайының хөңнү калгаш,
Қаапкаштың чоруй барган.
Огородта картошказы
Олчаан хевээр доңуп калган.

Ынаар-мынаар дилеп көрген:
Ыт кагар ыяш-даа чок.
Соңгазында ойбактардан
Соок хады үрүп турган.

— Халап болдум, хамык чонум!
Харга, соокка кызаттырдым.
Дораан дуза катпас болза
Доңуп өлүр чыгы-дыр мен!

«Хөөкүйге дузалаар!» дээш,
Хөлзеп, дүүреп хөлчок барган:
Месткомнуң кассазындан
Бежен акша чаштай берген.

Директору куруг орбаан:
Дилег кээрге ол-ла дораан
Ай-оолга дуза кылдыр
Алдан акша бижип берген.

Сетжил хаиган Ай-оол Түлүш
Сергей берген — хей-аът кирген.
Водка садар магазинче
Боданмайн далажыпкан.

КАНЧААРЫҢ ОЛ?

Көктүг-шыктыг Хөндергейге
Хөөрежип чораан ийик бис.
Душкан улус чаптай аарак
Душтуктар деп адаар туржук.

Сумказын астып алган
Сургажчылаан дарга келген.
Хамык чүве буурап баткан —
Хая көрнүп чоруй бардын.

«Волгалыг», дачалыг
Болбаан шыырак кижидир деп,
Куданарга барып чораан
Куулар меңээ хөөрөп келген.

Бир чыл чаа-ла ажып чорда
Биеэ дарга дүжүп баткан.
Хөренгизин хавырткан деп
Хөндергейге чугаа келген.

Удаваанда аваң сугга
Урууң-биле чанып келдин.
«Чарлып алдым, хостуг мен» деп
Чагаан меңээ шелген чордун.

Катап менче чагаа бижип,
Канчаарың ол, чоорун ол?
Каа-Хем биле Бии-Хем ийн
Канчап дедир агар чүвөл?!

МЕНИ ЧҮГЕ КОНЧУВАС СЕН?

Чамдык улус сени доңгун уруг дишкен.
Чанындыва чоокшулаан херээ чок дээн.
Кылыы дээрге сыстыл чоруур кыс-ла болгай,
Кымны-даа бол чаа сөглөп жааптар дишкен.

Сеткилимге шак ол сөстөр артып калган.
Сени көргөш, оя бээрин кызар чордум.
Ажылдаар цех кожа-даа бол эге баштай
Аравыста чаңгыс сөс-даа солушпаан бис.

Бир-ле катап чаның-биле эрттип чыткаш,
Биче-шемээң сивирилдир базыпкан мен.
— Эндег болду! Халак!— дээним эскербээн мен.
Эпчоксунгаш, эьдим-кежим изиш кыпган.

Дүвүрээн бот! Дүргөн кончуп каапсын дээш,
Түдүр жөрүп чадай-чадай манап турдум.
Чүү-даа дивейи, оода безин човууртавайи,
Чүгле менче хүлүмзүрээш, чоруй бардын.

Далашкан боор, ынчангаштын доктааваан-дыр,
Дараазында шөлээн чорааш душчуп келгеш,
Таваар чачнап, шаанга кээр кончуур боор деп,
Даап бодап, сеткил дүүрөп туруп калдым.

Оортан бээр бүдүн айлар эрте берген.
Олчаан сураг. Мени чүгө кончувас сен?
Чылыг-чымчак хүлүмзүрүүң харын улам
Чырыткылыг херел ышкаш көстүр чүзүл?

АШАК КЫЛДЫР АЛГАШ БАРГАН

Араганы шайгылаштыр аптар чордум.
Алла дээр кыс эде сургааш, хоруп каапкан
Таакпыны чырыктапкаш, сорар чордум.
Таня дээр кыс үзе киргеш, хоруп каапкан.

Ырлап билбес көңгүс мирит кижги чордум
Рая шуут кончуп тургаш, өөредип каан.
Танцылап база билбес оол чордум,
Даваажаптың ортун кызы өөредип каан.

Номнар шоолуг тудуксавас оол чордум.
Оля мени шүгүмчүлөп, сүмө берип,
Деткип, кызып, дуза кадып чорза-чорза
Дээди билиг дипломун чедип алдым.

Санап бижээн кыстарымның бирээзинге
Саналымны киирерим кайзы чорда,
Чеченмаа дээр танывазым уруг келгеш,
Чедип алгаш, ашак кылдыр алгаш барган.

КУДА МУРНУНДА

Хөлеген дег чарылбайн чоруксаар мен.
Хөглүг үнүң таалап дыңнап чоруксаар мен.
Холдарыңга ымыраалар хона каапса
Хопталаан дег ол-ла дораан хойзуптар мен.

Аравыстан чангыс дамды акпас кылдыр
Найыралдыг, ынакшылдыг чурттай берээл.
Кадыннардан артык чараш кадай боор сен.
Хаалгаңны назынымда камгалаар мен.

КУДА СООНДА

Туразында чаңнап чоруур үе төнген.
Дужак, кижен холду, бутту «бектеп» алган.
Кайнаар баарын кадайыңга илеткээр сен.
Кажан чанып кээринни чугаалаар сен.

Каш акша алганыңны санап турар,
Каяа, канчаар чарыгдааның хынап турар.
Камнап алган эвээш санныг көпееэңни
Хавыргаштың карманыңче караш жылыр.

ХОМУДАНЧЫЫН

Каа-Хем биле Бии-Хемнин
Катчып алган магаданчыын.
Карам-биле мээң оруум
Каржып турар хомуданчыын...

СООГУ КОНЧУГ

Сараланың челижиниң кады кончуг,
Сакпактарым каттажып кээр берге чорду.
Сарыым кыстың шырайының соогу кончуг,
Сагыжымны дидиредип кээр чорду.

ДУУРАЙЛААР

Омак шоваа чараш уруг,
Оваарнып чор, кичээнип чор!
Душкан кызын ол-ла дораан
Дуурайлай бээр кижиге бар дээр.

Кыстар чүрээн тудуп турда
Кыңчытпас-даа, халытпас-даа.
Районда ады алгаан
Ындыг кижиге Черевичка.

Дуурайлаарда амырай бээр,
Тулган шиник кетгинитер...
Барып ажыл кылыр чери
Баазада — кладовщик.

Алыс узун эвес-даа бол,
Аажок тырың, чараш салдыг.
Сумказын тудуп алган
Суксун ижер черлер кезнир.

Араганы шилип пактаар,
А ооң соонда шала кежээ
Дараазында бир кыс-биле
Танышкаштың хөөрежир.

— Сенден артык чараш кысты
Карак чажы төгүлгүже
Черле тыппаан кижиге мен!— деп,
Катап-катап чугаалап кээр.

Демгизи аңаа таалап калыр:
Тергийн душтук эвес ыйнаан?
Чөпшээрелин бере каапкан...
Чөгөнчиглер эңмежок хөй!

Ада, ие көнгүс билбээн!
Аразында дугуржупкан.
Орун-дөжек бар-ла болза
Оолга чүү херек боор деп.

Кезээ шагда кады бис деп
Кедергей-ле хөөрээн орар.
Кезек чоруп турган соонда
Хензиг чаш төл көстүп келген.

Адазының мунгаа хөлчөк,
Аажок шугул кончуттунар.
Арай бичин ынчап тургаш,
Арлы берген, сураг барган.

Дуурайлаар бажыңга
Турумчуңас — ышкампай бээр.
Кагдыртыпкан Веразы
Халактанып кончуттуңан.

Оон уруу — ачазы чок.
Оон боду ыглаан-сыжтаан.
Каапкаш чораан биеэ кайгал
Капага чеде берген.

— Сенден артык чараш кысты
Черле тыппаан кижин мен!— деп,
Карак чажы төгүлгүже
Катап-катап чугаалап кээр.

Демгизи аңаа каржы эвес:
Тергин душтук турбаан ыйнаан?
Чөлшээрелин бере каапкан.
Чөгөнчиглер энмежок хөй!

Кундагада араганы,
Куш чүглүг орун бодап,
Изиңнедир куспактап каап,
Изиг-изиг эргелеткен...

Боодал чечээн бажыңга эккээр,
Бодал чаңгыс Капада.
Ынаа кыстың иштиг-саатты
Ынчап чоруй көстүп келген.

Черевичка өскээр көрнүр,
Чечек сунар харыы-даа чок!

Караңгыда бир-ле дүне
Каапкаштын арлы берген.

Үр-даа болбайн Агата дээр
Үшкү кыска хөөрөп орган:
— Тергинин чараш сен дег кысты
Делегейге тыгпас-тыр мен!

Дуурайлаар өл баг чүве,
Душтук уруу төөрөп калган...
Чеже кижээ түрөг хинчээн
Чедиргенил, күжүр кыстар!

Кыстар долгаар Черевичка
Кымның чүрээн тудуп аар дээш,
Кезенипкен, оор ышкаш,
Кедеп базып олур ирги?

1960

Зоя Самдан

ООН АДЫН ШҮЛҮКТЕРИ МӨҢГЕЖИТКЕН

Бистиң эрткен төөгүвүс — амыдыралывыстың үндезини, ооң өндүр улуг байлаа дээрзи бүгүдеге билдингир. Амгы үени, кижилериниң ону угаап билиринден, ооң төөгүнү хумагалап камнаарындан, үнелээринден бистиң моон соңгаар бурунгаар депшилгевис дорт хамааржыр.

Төөгүнүң тургузукчузу, оон эн-не үнелиг кезээ — кижилер, оларның кылган ажыл-херээ. Эң ылаңгыя чаартылганың эге базымнарынга идеп-кейлиг киржип чораан, бодунуң бүгү-ле күжүн чонунга бараалгаткан салым-чаянныг кижилер бистиң Тывада хөй.

Оларның бирээзинге тыва литератураның хоочун чогаалчы В. Л. Эренчин хамааржыр. Оон 70 харлаанын 1982 чылдың февраль 17-де Чогаалчылар эвилели болгаш ТДЛТЭШИ чогаалчының чуртунга — Эрзин болгаш Бай-Даг суурларынга демдегеп эрттирген.

В. Л. Эренчинниң тыва литератураның сайзыралынга кириген үлүг-хуузуун база катап эргилдир бодап көөрге солун. Чогаалчы кижиниң эн-не көскү херечизи — ооң чогаалдары. Василий Лудупович кайы үеде, кандыг үзел-бодалдыг, канчаар чурттап чораан кижил дээрзин ооң шүлүктери бадыткап турар. Шүлүкчүнүң салым-чолу Улуг Октябрьның социалистиг революциязының салдары-биле Тывага тургустунган чаа амыдыралдың изиг демисели болгаш өөрүнчүг чаартылгалар-биле тудуш холбаалыг.

В. Л. Эренчин 1912 чылдың февраль 17-де Каа-Хем районунуң Бүрен-Хем бажында Хады хемге аңчы араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. Оон феодалдыг Тыванын каржы дүжүметтериниң бөдүүн чонну дарлап чораан үезинде төрүттүнүп, бичии оол чорааш байларга хөлечиктеп, аар-берге, түрөңги чуртталганың човулаңын эдилеп база четтиккен.

Ооң 1933 чылда бижээни «Ындыг чорааш мындыг болдум» деп, баштайгы шүлүүнден эгелээш, чогаалчының кол угланыышкынын шак ол эрткен болгаш амгы, караңгы болгаш чырык ийн үени удурланыштыр көргүзериниң аргазын ажыглап бижиттинген. Бо арганы чүгле В. Л. Эренчин эвес, а өске-даа баштайгы тыва чогаалчылар С. А. Сарыг-оол, С. Б. Пюрбю, Б. Д. Хөвөңмей олар ажыглап турганнар. Олардан ындыг арганы ажыглаарын ол үениң чидиг демиселден бүткен амыдыралы негеп-даа турган.

В. Л. Эренчин бодунуң үезиниң бүгү-ле болуушкуннарынга күш-ажылчы кижиниң тура-соруу-биле, шүлүкчү кижиниң сеткил-сагыжының хайнышкыны-биле харыылап чораан. Ленинниң, партияның ачы-хавыяазы, тыва бижик тывылганы, араттарның Ада-чурттуң Улуг дайынынга киржилгези, Тываның Совет Эвилелинге катгышканы, совет кижиниң космосче ушканы дээш оон-даа өске төөгүнүң улуг, биче болуушкуннары В. Л. Эренчинниң шүлүктеринде төөгүге шынчы туруштан бижип көргүс-түнген.

Чогаалчының сонуургалдарын, амыдыралга тура-соруунуң күштүүн, ооң чогаалдарының географиязы бадыткап турар. Малчын кижиниң коданындан, бодунуң төрөөн хеми, төрөөн суурундан эгелээш, найысылал Кызыл, Москва, ырак Чукотка, улуг орус чогаалчы Л. Н. Толстойнуң чурту Ясная Поляна, патриот Патрис Лумумбаның чурту Конгодам космос чедир бүдүн октаргай чогаалчының угаан-медерелин, сагыш-сеткилин доюлдуруп хөлзедип чораан.

Моон ап кээрге, В. Л. Эренчинниң чогаалының эң-не онзагай талазы — ооң шүлүктериниң амыдырал-биле быжыг холбаалында, чогаалчының хамааты туружунуң быжынында, ооң партийжи үзел-бодалының күштүүнде. Шак бо турушту чедип алырынга, ооң чаш назынында берге амыдыралы, чаа Тыва үезинде хайнышкынның ажыл-ижи — 1930—33 чылдарда Даг-Алтай автономнуң областың Ойрот-Тура хоорайга башкы техникумун дооскаш, башкылап чорааны база партия, совет органнарга болгаш солуннар редакцияларынга янзы-бүрү ажылдарны кылып чораан чылдары улуг салдарлыг бооп, ооң чогаал ажылы-биле дүгжүп турар.

В. Л. Эренчинниң чогаалының база бир күштүг талазы — чоннуң үзел-бодалы-биле сырый холбаалында. Чогаалчының шүлүктериниң маадырлары — ажыл-ишчи бөдүүн кижилер дээрзи ооң аттарындан-на көстүп турар: «Кадарчы уруг», «Кашпык ирей шынны билген», «Шоюн ирей», «Аңчы кыс», «Малчын», «Ийи аңчы» болгаш оон-даа өске. Бо шүлүктерде мал ажылы-биле тудуш холбаалыг тыва чоннуң хүн бүрүде ажыл-чымыжы, бөдүүн кижилерниң аажы-чаңы, төрөөн чуртунуң бойдус-байлааның чурумалдары дээн ышкаш темалар эң-не улуг черни ээлеп турар. Чижек кылдыр, бүгүдеге билдингир апарган чогаалчының «Кадарчы уруг» деп сураглыг шүлүүнүң эгезин ап көрээли:

Казылганның кара хая
Кадыр шораан эктин шыва
Айыраннаан өшкү, хойлар
Аландыда оъттап чорлар.

Кедээзинде кожагарда
Хеден чүктээн даянгыштыг,
Кадарчы кыс харап алган
Каңгырткайндыр бадырып тур.

Маадырлар аразында ажай-буурул кырган кижилер болгаш кенен омак чаштарның овор-хевирлери колдап турары таварылга эвес. Оларның аажы-чаңында чоннуң эң-не чырык идеялары — мерген угаан, биче сеткил сиңниккен болгаш, чогаалчының онзагай сонuurгалын чаалап алган дизе чазыг болбас боор.

В. Л. Эренчин улустуң аас чогаалын бедик үнелеп, ону бодунуң чогаалыга чогаадыкчы езу-биле ажыглап чораан. Элчиген-Кулак хаан дугайында тоолчургу чугаага даянып бижээни «Тере-Хөл» деп улуг хем-чээлдиг тоол-шүлүглели, «Өскүс-оол», «Күскениң шинчилелдери» дээн чижектиг парлаттынмаан чогаалдары азы уругларга тураскаатканы басня жанрынга хамааржыр база дириг амытаннар дугайында тоолдарга чоок уткалыг «Чодур холдуг чолдак Чекпе», «Кымыскайк биле Арзылаң» деп бо чогаалдары Василий Лудуповичиниң чоннуң аас чогаалы-биле быжыг холбаалыын бадыткап турар.

Ол ышкаш чогаалга чоннуң эстетиктиг бодалдарыга үндезилеттинген удурланыштырарының, диригжидериниң аргалары, деннелгелер, тодаралдылгалар дээн чижектиг уран-чечен аргаларын чогаалыга ажыглап чораан.

Ол үениң негелделери-биле чогаалдарның хей-аъды — алгаары, йөрээри, кыйгыры турза-даа, Василий Лудупович өске аргаларны база дилеп, элээн каш сюжеттиг (тускай уткалыг) шүлүктери бижээни кончуг солун. Борта «Хаалгажык», «Ийи аңчы», уруглар чогаалындан «Бир-ле катап», «Ийи өңнүк» дээн чижектиг шүлүктери адап болур. Чогаалчының шүлүктериниң тургузуу 4 одуруглулгу улустуң ырларынга чоок: таваар, тоожуушкун, алга аяны-биле бижиттинген:

Шулу бодун, дөлем сынын
Шуткуп куткан дериг шыпкан,
Дөскөл-ле чок девип турар
Дөнен-Шилгим таанда чараш.

Казыргы дег челзип келгеш,
Кастай тырткаш, баглап каарга,
Хала чокка саван турар
Хартыга дег Калчан-Шилгим.

В. Л. Эренчин шүлүктериниң тургузуун чаңгыс хевир-биле кызыгаарлавын чораан. Чаа хевирлери тыварын оралдажып чораанын ооң «чадаландыр» бижиир арганы ажыглап тура бижээн каш шүлүктери бадыткап турар. Василий Лудупович бо чаа хевирни тыва литературага бир-ле дугаар шенеп эгелээн чогаалчыларның бирээзи:

Эрткен, барган,
бүргег хүн дег,
чуртталганы

Эргий сактып,
ажы-төлге
төөгүп берейн.
Арат чонну
дүжүметтер
кыргып-хыдып,
Адыгуузун,
ыттан дора дарлап чораан.

Бө бүгү аргаларны чогаадыкчы езу-биле каттыштырганының түннелинде, В. Эренчинниң шүлүктери кымга-даа дөмей эвес хевир-шынарлыг, онсагай аянынг чогаалдар болуп, тыва литературада тускай черни ээлеп турар.

В. Л. Эренчинниң шүлүк чогаалын тыва литературада ниитизи-биле ийи үе чадага үлеп турар. Баштайгызы — ТАР үези 1938—44, ийигизи — Совет Тыва үези 1945—61 чылдарга хамааржыр. Ол үениң иштинде В. Эренчин чаа тургустунган ТАР-ның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнүгө 1942 чылда, база 1945 чылдан бээр ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү чораан.

Чогаалчының чамдык шүлүктериниң очулгазын Москва, Новосибирск, Красноярск хоорайларга «Огонек», «Дружба народов», «Сибирские огни» журналдарга, «Улуг-Хем» альманахка база «Поэты Тувы» деп чыынды номга парлап үндүргүлээн. В. Л. Эренчин 1953 чылдан бээр үр үениң иштинде аарып чорза-даа, бодунуң чогаал ажылын кызымаккай үргүлчүлөп, шудургу ажылдап чораан. 1961 чылдың июнь 21-де айыыл-ондакка таварышкаш, В. Л. Эренчин чогаал ажылының чечектелишкини кидин турда мөчөөн.

Бир эвес чогаалчы салымның мындыг хай-бачыдынга таваржып, хайыралыг амы-тынындан ындыг эрте чарылбаан чораан болза, ооң чогаал ажылы моон-даа ыңай сайзырап быжыгар турганы чигзиниг чок. Ынчалзажок ооң кылган ижи ис чок барбаан. Чогаалчының эрткен оруун, чуртталгага тура-соруун, чонунуң мурнунга ооң ат-алдарын шүлүктери мөңгөжиткен. Ооң чагаай эгелээшкиннерин арткан өөрү база чаа салгалдың аныяк чогаалчылары уламчылап сайзырадып турар.

В. Л. Эренчинниң парлаттынган 3 чыындызындан аңгыда, парлаттынмаан ажылдары ам-даа хөй дээрзин, чогаалчының арттырып каан архиви херечилеп турар. Ук архивти ооң дөргүл-төрели, бир-ле дугаарында хөй чылдар дургузунда кады чурттап чораан эжи, уругларының авазы, ам Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы хоочун библиотекарь Күске Чанмаевна Эренчина кадагалалды-биле чыып шыгжал чорааш, ТДЛТЭШИ-ниң саналы-биле институттун фондузунга күзелдиги-биле хүлээдип берген.

Бо архивтин материалдары элэн солун фактыларны берип болур. Бир дугаарында, В. Л. Эренчинниң чогаал ажылы чүгле шүлүктен тургустунган эвес, харын хөй хевирлиг болуп турар. Ооң аразында шүлүглелдер, очерктер, расказтар, анаа демдеглелдер, чагаалар, шии база кирип турар. Эң ылангыя С. Б. Пюрбюнуң Василий Лудуповичиниң чогаалына хамаарыштыр бижээн сайгарылгазы, О. К. Саган-оолдуң чогаалчыга бижээн чагаалары кончуг солун. Ында тыва чогаалчыларның быжыг харылзаазы, бот-боттарына негелделии база сагыш-човаашкыны, боттуг дузазы илерээн.

Эң-не хөй черни шүлүглелдер биле очерктер ээлеп турар. Чижеглээрге, «Майгын тей», «Чон мону утпас», «Күскениң шинчилелдери» деп шүлүглелдер, Седен Сундуевна Серенмаа деп херэежен чылгычының, чолаачы механик Сандактың дугайында база Нарын алдын уургайынын дугайында очерктер, «Ийи малчын, ийи түңнел», «Орус дыл бистин дээди долывыс» дээн чижектиг очерктер катап-катап эдип экижиткен хевирлерлиг даңзылаттынып турар.

«Кадарчының оглу», «Өскүс-оол», «Ленинчи салгакчылар» деп расказтар, «Кулактарны бис согар бис» деп шии, «Тываның чечен чогаалы чеди чылдың үшкү чылында» деп сайгарылга, «Тарыс» аржаан дугайында демдеглелдер дээш оон-даа өске солун материалдар бар болуп турар.

Бо бүгү ам-даа парлаттынмаан. 1977 чылда чогаалчы О. Ө. Сувакпит, В. Эренчинниң 65 харлаанына тураскааткан «Нырык орук» деп чыындызына «Тере-Хөл» биле «Өңнүктер» деп улуг хемчээлдиг шүлүглелдерни редакторлааш кириген. Бо эки эгелээшкини үргүлчүлөп, ооң архивин сайгарып өөренип көөр комиссия тургузуп, В. Л. Эренчинниң чогаалдарының долу чыындызын, шак ол ышкаш өске-даа калган чогаалчыларның чогаалдарын бир дугаарында парлап үндүрери күзенчиг.

Ынчангаш мооң-биле түңнээрге, В. Л. Эренчинниң шүлүктери амыдырал-биле сырый харылзаалыг, партийжи болгаш интернационалды туруштан бижиттинген, чоннуң үзел-бодалы, ооң аас-чогаалы-биле быжыг холбаалыг, онзагай хевир аяныг чогаалдар болуп турар-дыр. Василий Лудупович тыва литературада шүлүк жанрының утка-шынарын база хевир-аянын байыткан, уруглар чогаалының бир эгелекчизи, төөгү талазы-биле чиге болгаш тодаргай хайгааралдар сиңниккен, күштүг турасорук, хайныышкыныг хей-аът-биле бижиттинген чогаалдарның автору. Чогаалчының тыва литературага салган үлүг-хуузу кажанда-даа уттундурбас, ооң ат-алдары чон аразына мөңгедэ артып каар.

«КҮЖҮР ДӨНГҮР ЧЕЖЕ ДӨНГҮРЕҢНЭЭР...»

(Жанрны тодаратканы)

Революсчу үе, чаа социал тургузуг «молдургажык» дарганы бодунуң төлээзи кылдыр хевирлээр дээш келгени бо. А Дөңгүр-оол аңаа белен бе?— деп, драматург угунда-ла бо айтырыгны ийи аңгының аразынга чөрүлдээ кылгаш, сюжетти чедип, шииде кол болуушкуннарны хөгжүткөн.

Нам үүрүнүн даргазы Дөңгүр-оолду аныяк башкы Севилбаа аңгының херээ дээш туржурунга күш киир билиг-биле чепсеглээр дээш бижикке өөредип турбуже, ол кененинң хараазындан Сандак чагырыкчының «сыырткыыш» кылдыр каап бергени ооң уруу Сержиңмаага хандыкшып, чүрээ бүргели бээр. Ынакшылга алыскан Дөңгүр-оолдун бот-серемчилели кошкар. Аңгының дайзыннары ону ажыглап, хоралакчы үүлгедиин диргелдирер деп белеткенип эгелээр — бо-ла бүгү сюжеттиг чидигленишкенин тыва сценаның хоочуннары үе-үеге хамаарыштыр аңгы-аңгы актержу чогаадыглар-биле сценага көргүзүп чорааннар.

Дөңгүр-оол ылаңгыя РСФСР-ниң Улустун артизи Максим Мөңгүжүкович Муизуктун хөй чылдарда бодунуң мергежилин бедидери-биле «азырап чорааны» ролу болур — деп театровед К. Сагды монография ажылынга бижээн.

«Дөңгүр-оол» — национал театрың база бир кол чөмгерикчи шиизи. Ук чогаалдың алыс чедишкени — социал чаартылга үезинде чоңуң иштинден үнгөн чаңгыс мөзүлөш овор-хевирни уран арга-биле тыпканында.

Үстүндө адаанывыс критик ол чогаалдың жанрын «төөгүлүг драма» деп шын эвес тодараткан. Автор боду анаа-ла 3 көжегелиг шии дээн.

А херек кырында «Дөңгүр-оол» комедия болур. Ону бүзүредип көрээли.

Театр жанрларын хандыр сонуургавайн чоруур улус комедия дээрге, оюн-баштак, кочу-шоот хевирлиг арай-ла чник жанр кылдыр бодаар. Херек кырында литература эртеминде ооң кол шынарын «сойгалакчы акт» азы «сойгалакчы күш» деп тодарадын турар.

Комедияга амыдыралдың хөктүг ужуралдары болгаш колдуунда ооң четпес талалары чуруттунар. Драматург ону олтуг арга-биле кыжыра аарак көргүзөр. Ниятиледииң янзы-бүрү агымынарындан төрүттүнген кижилерниң мөзү-шынарында четпестерни каткы-биле эмнээрин кызыдар.

А өөрүшкү дээрге, кол маадырның мурнунда шаптараазыннарны хөктүг байдалдар таварыштыр эртер ужурлуг оруу болур. Ынчангаш комедияның төнчүзү колдуунда чаагай. Ында-хаая «далдап чорааш, таска дүшкен» дээн ышкаш сотка олуртур төнчүлөр база турар.

Трагедия — човулаңга кызаашкын-на болгай. Аңаа амыдыралдың эчис сорулганын өлүмүнүң өртээ-биле чедип алдынар. «А комедия болза ниитилелдин четпес талаларын каткы-биле кымчылап турар» — деп англи театровед, профессор Эрик Бентли бижээн.

Ынчангаш «Дөңгүр-оолда» комедияның шынары хөй кирген.

Бижикти шокар-шакар билир, агар политикке база кошкак, ол хирезинде бодунуң аңгызының үзелин камгалапкы дег чоннуң оолдар, кыстарын арбан-суму даргаладып турган ол үе (30—40 чылдар) боду-ла хөктүг маадырларны, солун ужуралдарны чаяап турган. Алыс эртембилини, арга-дуржулганы кошкак болгаш хөөкүй отчет-учет кылырда «сугга дүшкенде бызаа сугжу» дээн ышкаш чижек-биле дужаап салып, «боороннап» өөрени берген. Ол амдыызында кандыг-даа социал агымнарга алыспаан, арыг самбыра дег, аныяк дарга-ла болгай.

Ийи аңгы — ийи үзел, база ийи кыс. Дөңгүр-оол ол ийи өрттүн аразында.

Ук шииниң мындыг янзылыг сюжеттиг тургузуу болгаш ады «комедия бо-ла-дыр мен» деп сөглөп турганзыг.

Дөңгүр-оол ниитилелдин хөгжүлдө чадазының чайгаар тургустунуп келген «шооттуг байдалындан» төрүттүнген болгаш элээн онзагай маадыр болур. Ооң ол комиктиг байдалга кирбес хире арга-дуржулганы чок, хире-шаа-ла ындыг азы улустуң чугаазында үлегерлээнинде ышкаш: «чел-кудуруу, чес-мыйызы үнмээн» дөңгүр оолчугаш-тыр. Автор бодунуң маадырынга чогаалының дузун болгаш сүүзүнүн харам чокка ижиртип, ооң элдээрти билдинер ужурлуг ханы утказынга дүйдүнген кайгамчык тааржыр атты тыпкан.

Бо чогаалга шың тыпкан ат онза ойнаштыг болуп, ооң келир үеде салым-чолун тодараткан. Чонда неперээн «дөңгүр оолдаар» деп кыжырмаксымаар кылыг сөзү мерген чугааның тывылганын алгаш көөрге-ле, ук комедияның эчис-сорулганының болгаш идеялиг утказының чедишкениниг чурттап артканын херечилеп турар. Салчак Калбаххөрекович Тока бо чогаалыңа чаңгыс хепке шаптырган ниитилешкек байдалдардан чаңгыс мөзүлөш омур-хевирни ушта шуткуур талазы-биле тыва чечен чогаалга база бир үлегер-майыкты берген. Ол үениң аныяк эр кижилериниң бурунгаар чүткээн күзел-соруу Дөңгүр-оолдун аажы-чанында, мөзү-шынарында уранчыдыр мөөңнеттингенинден; бирээде, бистин үениң көрүкчүлеринге 30—40 чылдарны диргизир сагындырыл; ийиде, эреңгейлээр чоруктуң хоразын комедияның когу-биле билиндирип турар.

Чөрүлдээни чоорту кирижелдир өөскүдүп турар кол маадырның бүгү хөделишкенинен, ооң иштики сагыш-сеткилиниң демиселинден үнген «Күжүр Дөңгүр чеже дөңгүрөңнээр» деп репликаны чугаалаары билек, бүгү зал чир-шоң дүжөр. Кол рольдун чүгү ол домакта дүйдүнген, каткының частыр дарызы ында мөөңнеттинген.

Аныяк артист Александр Салчак ооң комиктиг чүьгүн холгаарлады ойनावышаан, ук рольга бодунуң актержу чогаадылгасын элээн өткүт киирген. Ылаңгыя Дөңгүр-оолдуң сагыш-сеткилиниң чайгылымышкыннарын ол тода илереткен. Бодунуң хире-шаа-биле албан хаап турары, Сержиңмааның дуурайлаашкынынга, элэп-чукка дег, алзы кааптары — актернуң шимченгир оюнундан, чугаа-домааның аянындан бузуренчиг көстүп турар.

Владимир Серен-оол Семис-Ламаның ролюн база-ла «бодунуң уран дүлгүүрү-биле» ажыткан. Ламаны ол ангының дайзыны кылдыр чидиглендирбишаан, ооң «кара хөөзүн» улам күштелдирил, рольга чайгаар таарышканындан бодунуң партнерларынга дөмөк болган. Алгы идээзинге боражырының орнунга (шаандакы сценалар ындыг турган) бодунуң сүлчээчилери-биле моннашкаш, час ойда дүжери — комедияның дузун улам ажыткан, «кара баар кадырар» сценаларның бирээзи болган.

Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Люндуп Солун-оолдуң (Сандак) дилгизиг кылажы, онтуг көрүжү, хевир-сыны, өткүт чиге сөстери өзү кара дайзынының овор-хевирин шуут чиге чуруп турар.

Артист Галина Доржунуң Сержиңмааның овор-хевирин тургузарда, комедия планын езугаар шимченгир, маадырның сорулгазынга ыяк дүүштүр ойнаанын демдеглезе чогуур.

«Улусчу чечен Чөнүктүң ролю (Ч. Монгуш) ниити болуушкуннарга хамаарыштыр арай-ла чегей көзүлген) деп критик Ч. Серен-оолдуң бадалынга мен база каттыштым. Ол роль комедияның өңүн күштелдирер ужурлуг турган.

Ниитизи-биле ук чогаал 4 дугаар сценага боттанырда, актер бүрүзүңүң демниг ажылының түңнелинде база катап элээн чедишкынниг болган.

А режиссер, РСФСР-ниң алдарлыг артизи Сиин-оол Оюн нургулайында комедияга салымныын бо шииниң эгезинде көргүзүглеринге база катап бадыткаан. 70 чылдарның эгезинде ооң «Долуманың хуулгаазынын» элээн бетдик деңнелге тургусканын билир бис. А «Феликс Кон», «Хайыраан бот» деп төөгүлүг драмаларны ооң арай-ла деткимче чок тургусканын ол үеде критика чөптүт демдеглээн. Чүге дээрге, режиссернуң чогаадыкчы угланымышкыны комедияже чайып турар. Театрже ооң оруу база комедиядан эгелээн болгай. Ында черле ужур-ла бар. 50 чылдарның төнчүзүнде С. Оюннуң Кажар Будамшунуң ролюн тывызык күүсеткенин көрүкчүлөр ам-даа сактып чугаалажыр.

Режиссер «Дөңгүр-оолдуң» комиктиг сценаларын багай эвес хөгжүдүп олурган дидивис. А төнчүзүңге келгеш, жанр аайы-биле план чогуңуң хараазындан шак дүшкен боо дег, комиктиг хөгжүлдө ара соксаан. Бирде, бо чогаалды чаа үениң көрүкчүлеринге бараалгадып турар болганда, дуржулгалыг драматург-биле сүмөлешкеш, бир-ле дугаарында, жанр аайы-биле уран төнчү чогаадыр турган. Чүге дээрге, авторнуң

шаандакы төнчүзү бо үеге эргижирээн. Ук шини ол чеднишкинниг би-жээн болза-даа ооң төнчүзүн ол жанр хөгжүлдезин езугаар дооспаан, 40 чылдарның литература чаңчылын эдергеш, хурал-суглааже кирипкен. Угунда уран хөгжүлдеңиң логиказын езугаар Дөңгүр-оолду чок-ла болза, «мыйысталдырар», чок-ла болза, шуут «дөңгүрээртир» турган.

Кол маадыр Дөңгүр-оолдуң алдагылыг ужуралдарын улам дыңзыткаш, «күжүр Дөңгүр чеже дөңгүрөннээр...» деп реплика-биле суг дооскан болза, албан ажылынга эренгейлээр чоруктуң күрүүнеге чедирип турар когаралын улам билиндирип, чаа үениң «дөңгүр-оолдарын» са кымчылап, комедияның социал ужур-дузанын улам күштелдирер турган ийик.

Сурагылыг театровед В. Фролов комедияны «каткы биле карак чажы, хуулгаазын эддеп ужуралдар биле кударалдар долган кажан-кезээде улусчу магалыг чаагай, ачылыг жанр» деп бижээн.

«Дөңгүр-оолду» ынчангаш комедияже чая салыр болза, ханы ойнаш-тыг, харын-даа Совет Тываның оюнда Москвага-даа көргүзүп болур бедик деңнелдиг чогаал.

Ол чогаалды бистиң мурнувуста шинчилээн литературовед А. Калзан ооң жанрынга хамаарыштыр база тодаргай түннел үндүрбээн.

Критик бодунуң ниити үнелээшкиниңге «Дөңгүр-оолду» тыва шин чогаалынга бурунгаар базымны кылган» деп шын айыткан. Бис болза ол «бурунгаар базымны» харын комедия жанрынга кылган азы комедияны тыва чогаалга ажыдарынга дөгүм болган деп айтыр ийик бис.

Эрги төнчүнүң чедимче чогуң тодаргай чижек-биле база катап бүзү-редип көрээли.

Б е д и к - К а р а. Эштер! Кончуг дайзынның аксынче кире бер часкан-дыр бис. Эш Дөңгүр-оол баштап алгаш, бо данны атсы тутчуп тура хондуvus. Чайлаг артынга кедеп чыткаш, коржаа шарызының кадарчызын ыды-биле катый өлүргеш, хамык шарыны хораннап өлүрер деп турган, кырынга баарывыска, кончуг дайзын хаяже дезип үнген. Эш Дөңгүр-оол чеде халааш тудуп чорда. бижектээрге, биче-ле четпейн кастыын чара дегген, катап шанчар чай алындырбайн сегирип алгаш, иелээ кончуг көшкени куду чуг-луп баткаш, бир хаядан барып ажып дүшкелек чорда, мен барып сегирип алдым, кончуг хоралыг кулугур. Эш Дөңгүр-оолду шуут ажыр тырта бээрин бодаан-дыр. Бо тудуп эккелдивис.

Мында монолог эвес-тир, ол хирезинде медээ чугаа хөлүн эрттир узаан. Көрүкчүнү ол шылады бээр. Ооң орнунга персонажтарның хөдө-лишишкиннери чугула. «Реплика шөйдүнгеш, кылдыныгларны кошкадып турар чорук тыва шин чогаалының ниити четпестери-дир» деп 1979 чылда БРТН-ден келген критиктер Е. Чебалин, А. Брагин, К. Березин, А. Фоль-фонс суглар республиканың Бирги драматургтар семинарынга бистиң театрың репертуарын сайгарып тургаш, шын эскергеннер.

Шиниң чурук шимелдезин О. Кенденбиль биле А. Герасимов шаан-дагы үениң эт-севин хевээр көргүзөр аар декорация сүрбейн, чижеглеп

көргүзөр чник арга-биле кылганы амгы үениң көрүкчүлеринге элээн таарзынган. Оюн төвү шөлдү сценаже бедидир көдүргөш, режиссерга болуушкуннар хөгжүдөр арганы олар бергеннер. Чурукчуларның эскизтерин езугаар даараан костюмнер тус-тус маадырларга онза тааржып, актерларның овор-хевирлер тургузарынга дуза каткан.

Ынчалза-даа артыкы көжегеде шииниң эгезинден төнчүзүнге чедир кырында Кызыл тук аскан өскерилге чок турза-ла турар терге болуушкуннарга өөскүлдө бербейн, анаа-ла төөгүлүг шии стилин тудуп турар. Ол шимелдеде комедия жанрын айтыпкы дег хензиг-даа шынар демдек чок. Моон алгаш көөрге, чурукчулар режиссернуң эреңгей бодалын эдергеш, авторнуң идеялиг бодалын байыдыпкы дег онза солун шимелде сюжеди тыппайн барганнар.

Жанрны чиге тодарадып албайн чыткаш, база чогаадыкчы быжыг план чокта, режиссер кандыг-даа чогаалды сегирип алырга, утка биле идеяның чаңгыс демниг ханы илерээшкин чедин албазы илдең-дир.

Д О П Ч У З У

ССРЭ-НИНГ 60 ЧЫЛ ОЮНГА

Литератураның найыралы — улустарнык найыралы.

<i>Давид Кугультинов.</i> «Одуругну эгелээштин...» <i>Очул. Ю. Кюнзегеш</i>	3
«Дужаал сөзү чаңгыланыр...» <i>Очул. Ю. Кюнзегеш</i>	—
«Хөглүг салгын көжегени...» <i>Очул. Ю. Кюнзегеш</i>	4
<i>Михаил Кильчичаков.</i> Моол кыдырааштан.	
1. Гоби-биле ужурашканым. <i>Очул. Ю. Кюнзегеш</i>	—
2. Кырган арат. <i>Очул. Ю. Кюнзегеш</i>	5
<i>Владлен Белкин.</i> Хосталышкын. <i>Очул. Ю. Кюнзегеш</i>	7
<i>Алитет Немтушин.</i> Хаптаал, өңнүк. <i>Очул. Ю. Кюнзегеш</i>	8
Балыкчының ыры. <i>Очул. Ю. Кюнзегеш</i>	—
<i>Дмитрий Гулиа.</i> Партиявыс. <i>Очул. О. Сувакпит</i>	9
<i>Расул Гамзатов.</i> Бир катап эрткен. <i>Очул. О. Сувакпит</i>	10
<i>Назым Хикмет.</i> Мээң чүрээм мында эвес. <i>Очул. О. Сувакпит</i>	—
<i>Андрей Малышко.</i> Ажылчын одуруг. <i>Очул. О. Сувакпит</i>	11
<i>Владимир Сосюра.</i> Оглум — далайжы. <i>Очул. О. Сувакпит</i>	12
<i>Роберт Рождественский.</i> «Шупту чүве...» <i>Очул. О. Сувакпит</i>	—

РОМАННАР, ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

<i>Степан Сарыг-оол.</i> Алдан дургун	14
<i>Серекей Күжүгет.</i> Истелге	25
<i>Көк-оол Чамыяң.</i> Дус-Хөлдүн эринге	44
<i>Шомаадыр Куулар.</i> Импртинде	50

ШҮЛҮГЛӨЛДӨР, ШҮЛҮКТӨР

<i>Александр Даржай.</i> Ровно кыдыраажындан.	
Часкы Ровно	57
Белая кудумчузу. Сесерлик	—

Түлүш Сандак	58
1949 чыл	59
Мирогоша	60
<i>Монгуш Кенин-Лопсан</i> . Ильинка	61
Чылгычынын сыдымы	62
Аванын өө	—
Човулан	63
Сарынал	—
<i>Владимир Серен-оол</i> . Байкалдын хээлери	—
Өгже чалалга	64
Айдың кежээ	65
<i>Николай Куулар</i> . Кызыл-кат	66
«Дазыр-шөлде олуртуп каан...»	—
<i>Алексей Арапчор</i> . Эр кижиниң дндими	67
Эр кижиниң херээжен эжи	68
Эр кижиниң эр эжи	—
<i>Сүттүг-оол Куулар</i> . Дагнын төлү	69
Боданып көр	70
<i>Антон Үержаа</i> . Чүрээмге	71
Тенинг-Кыйыг	—

КИЖИЛЕР БОЛГАШ ЧЫЛДАР

<i>Кара-оол Маспык-оол</i> . Акымнын сөөлгү чугаазы	73
<i>Олег Сувакпит</i> . Тоолчургу Тожу чери	89
<i>Михаил Янчевецкий</i> . Амгы болгаш эркен хүннер	105
<i>Антон Калзан</i> . Найыралдан төрүттүнген	122

СЫЛДЫСЧЫГАШ

<i>Монгуш Кенин-Лопсан</i> . Бүрзеккей дугайында сарынналдар	130
<i>Экер-оол Кечил-оол</i> . Бөрүлүг оол	141
Айбыланчак	146
Хайыраан «Беш»	147
Амгы Тывам	—
Байырлыг, чай	148
<i>Эдуард Донгак</i> . Дозар	—
<i>Александр Шоюң</i> . Үш дыт	165
Чаңгы ындыг	166

САТИРА БОЛГАШ ЮМОР

<i>Василий Монгуш</i> . Ай-оол	167
Каячарын ол?	168

Мени чүгө кончувас сеп?	—
Ашак кылдыр алгаш барган	169
Куда мурнунда	170
Куда соонда	—
Хомуданчыын	—
Соогу кончуг	—
<i>Петрусь Бровка. Дуурайлаар. Очул. В. Монгуш . . . . .</i>	171

КРИТИКА БОЛГАШ БИБЛИОГРАФИЯ

<i>Зоя Самдан. Ооң адын шүлүктөрү мөңгөжиткен . . . . .</i>	174
<i>Куулар Черлиг-оол. «Күжүр Дөнгүр чеже дөңгүрөннээр...» . . .</i>	179

УЛУГ-ХЕМ, № 51

На тувинском
языке

Художник
В. А. Ховалыг.

Редактор издания
Э. Л. Донгак.

Художественный редактор
М. Ч. Монгуш.

Технический редактор
А. А. Чернова.

Корректор
В. Б. Норбу.

ИБ № 440. Сдано в набор 30.09.82.
Подписано к печати 12.11.82. ТС 01003.
Формат 60×84^{1/16}. Бумага № 3. Печать высокая. Гарнитура литературная. Печ. л. 11,75. Усл. печ. л. 10,9. Уч.-изд. л. 10,27. Усл. кр.-оттисков 11,25. Цена 65 коп. Тираж 4000 экз. Заказ 2130. ТП 1982 г. Тувинское книжное издательство, г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 57. Типография Управления по делам издательств, полиграфии и книжной торговли Совета Министров Тувинской АССР, г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 1.

65 коп.

КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫҢ НОМ
УНДҮРӨР
ЧЕРИ